

Владимир Иванов

Қинғир
ишининг
қийиғи...

(Жиноят қидирув бўлими
ходимининг хотиралари)

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«ЕШ ГВАРДИЯ» нашриёти
Тошкент—1978

Чванов Владимир.

Қинғир ишнинг қийиғи: (Жиноят қидирув бўлими ходимининг хотиралари) О. Аҳмад-жонов таржимаси.— иккинчи, қайта ишланган нашридан.— Т.: «Ёш гвардия», 1978 й.— 148 б.

Чванов В. Сенсаций не будет.

34С5

Бу китоб эл осойишталигини таъминлашни, жиноятчилик олдини олишни ўз фаолиятининг асоси деб билган милиция ходимларининг кундалик оғир ишлари ҳақида ҳикоя қилади.

Муаллиф ёшларнинг тақдирларига алоҳида эътибор беради. Милиция полковниги, жиноят қидирув бошқармаси ходими Владимир Федорович Чванов ўсмирлар маънавий дунёси сиру асрорлари ҳақида алоҳида меҳрибонлик билан сўз юритади, уларнинг хатти-ҳаракатларидаги сохта қаҳрамонлик, ясама фидойиликлар замиридаги эзгу фазилатларнинг куртаклари ниш ураётганини ҳам кўрсатади. Ёшлиқданоқ ёмонларга яқин юрмаслик, ноҳўя хатти-ҳаракатлар қилмаслик, бебошлик, безорилик кўчасига кирмасликни уқдириб, яхшилардан ибрат олишга даъват этади.

Асар ҳуқуқий ва ахлоқий тарбия тўғрисида бўлиб, кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Иккинчи, қайта ишланган нашридан

ОЛИМЖОН АҲМАДЖОНОВ таржимаси

Ч $\frac{70402-241}{356 (06)-78}$ 83 — 78

© Политиздат, 1976 г.

© Издательство «Ёш гвардия», 1978 г.

Ҳурматли китобхон, қўлингизда — В. Ф. Чвановнинг китоби. У инсон тафаккурининг давоми бўлиб, ўзи хизмат қилаётган инсонлар тақдирига, ишига ижодий ёндашиш ҳақида ҳамда тартиббузарлик ва ахлоқсизликнинг манбалари тўғрисида ҳикоя қилади.

Бу китоб мавзуга ҳеч ким лоқайд қарай олмайди. Биринчидан, мамлакатимизда жиноятчиларга қарши курашни ҳар биримизнинг ишимиз деб биламиз ва иккинчидан, бу китобни ёзган одам, ўз ҳаётини совет кишиларининг тинч яшашига халақит бераётганларга қарши курашишга бағишлаган. Дарҳақиқат, содир бўлган жиноятлар ҳамиша ҳар хил овоза, ўйдирмаларга, агар таъбир жоиз бўлса, ваҳимали шов-шувга сабабчи бўлади. Натижада қонун бузилишининг тарихи худди қор уюмидай, «ишончли» тафсилотларга тўлиб боради. В. Ф. Чвановнинг китобида ҳақиқатан ҳам шов-шув бўладиган воқеалар йўқ. Унда муаллифнинг мураккаб касби, инсонлар тақдири ҳақидаги, кишиларнинг қонунга хилоф иш қилиб қўйишларининг сабаблари тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари баён қилинган. Асарда, даставвал инсон умрининг энг қийин палласи — ўсмирлик даври ҳақида гап боради. Энг асосийси — ўсмир психологиясини тўғри тушуна билиш, ҳақиқий маънавий бойликни — сохта бойликлардан ажрата билишда уларга ёрдам бериш керак. Муаллиф ана шу масалада китобхонларга ёрдам беради.

Китобда кишининг ўз қилмишлари учун жамият олдидаги шахсий масъулиятини янада ошириш масаласи кўндаланг қўйилади. Инсон шароитнинг қули бўлибгина қолмай, у ана шу шарт-шароитни «бошқарабилиши керак. Муаллиф шу билан бирга атрофдаги одамларнинг ёки машаққатли ҳаёт шароитларининг кишига салбий таъсир кўрсатиши мумкинлигини ҳам тасвирлашга ҳаракат қилади.

Ҳар бир киши бу китобни ўқиб чиқиб, жиноят қидирув бўлими ходимларининг бурчу вазифаси нақадар

олижаноб, инсоний эканлигига, кенг жамоат аҳли назаридан пинҳон бўлган сиру асрорларни фош қилиш нақадар мароқли эканлигига ишонч ҳосил қилади. Улар доимо ранжу машаққат чекиб ҳақиқатга эришиш учун курашадилар.

Жиноятларни фош қилиш тўғрисида матбуотда жуда кўп ёзилган. Шундай бўлса ҳам В. Ф. Чвановнинг эътиборини жиноятни фош қилиш муаммоси анъанавий тарзда эмас, балки пировард натижа, содир бўлган воқеанинг туб моҳияти қизиқтиради.

Бу китоб ҳуқуқий ва ахлоқий тарбия тўғрисида ёзилган. Биз бу масалани партияизмининг XXV съезди жуда кескин қўйганлигини биламиз.

Энди бир неча оғиз муаллиф тўғрисида.

Владимир Федорович Чванов чорак асрдан буён жиноят қидирув органларида хизмат қилиб келади. Улуғ Ватан урушидан қайтгач, у оператив ходим, ўтмишда қайғули воқеалари билан машҳур бўлган Марина ўрмонидаги милиция жиноят қидирув бўлимининг бошлиғи, Москва жиноят қидирув идорасида бўлим бошлиғи каби вазифаларда ишлади. У жиноятнинг олдини олиш ва жуда кўп оғир жиноятларни фош қилишда актив қатнашганлиги учун «СССР Ички Ишлар министрлигида хизмат кўрсатган ходим» нишони билан мукофотланган. Ҳозир у СССР Ички Ишлар министрлиги жиноят қидирув бошқармасида раҳбарлик лавозимида ишламоқда.

И. Карпец,

СССР Ички Ишлар министрлиги Жиноят қидирув бошқармаси бошлиғи, милиция генерал-майори, РСФСРда хизмат кўрсатган фан арбоби, юридик фанлари доктори, профессор.

Кутилмаганда сафарга чиқишга тўғри келиб қолди. Жиноят жуда ҳам шафқатсизлик билан бўлган эди. Эрталаб бизга баъзи бир тафсилотларини маълум қилишди, лекин илинадиган жойи йўқ бўлиб, олдимизда оғир иш турганлигини билардик. Мен бошқа нарсалар тўғрисида ўйлашга ҳаракат қилиб, ёмғир савалаётгани учун деразадан ғира-шира кўринаётган Подмосковьё платформасига қараб ўзимни алаҳситишга уринсам ҳам хаёлим олдимиздаги тергов ишига бориб тақалаверарди.

Купедаги ҳамроҳим бўйи унча баланд бўлмаган, ориқ, ўрта ёшли киши бўлиб, эгнида яхшигина қора костюм, тўқима сарғимтил жемпер. У ҳамроҳлар одатича бош ирғитиб саломлашгач, ёнма-ён ўтириб, ишбилармонларга хос виқор билан «Литературная газета»ни очиб ўқий бошлади. Мен ғамгин дарахтларга тикилиб борарканман, мақолаларнинг сарлавчаларига кўз қиримни ташлаб, ҳамроҳим нимага қизиқишини билншга уринардим. Мақоланинг ярмига келганида у тўхтаб қолганга ўхшади. Мен ўзимни тутиб тура олмадим ва газетага қарадим: дарҳақиқат, ҳамроҳим суд мажлиси тўғрисидаги очеркни ўқирди.

— Сиз ҳам қизиқасизми?— кулимсираб сўради у ва газетани тиззасига туширди.— Суд мажлиси тўғрисида ёзиб, тўғри иш қилишади. Жазоланган ёвузлик менга қандайдир тасалли бергандай туюлади, сизга-чи?

— Ҳақиқат тантанасими?

— Шугина эмас. Худога шукур-ей, яна бир разил жамоадан сурилди деб, енгил тортасан киши.

— Мен бу очеркни ўқигандим. Наҳотки гап разил тўғрисида бўлса?

— Яхшигина иш қипти-да! Сизнингча ким у, ёмон амакисини бехосдан уриб, ногирон қилиб қўйган зумрашани нима деймиз?

— Зумраша билан разил ўртасида бошқа тон-фадаги одамлар ҳам бор-ку...

— Тўғри бор. Лекин унинг одамларга нима алоқаси бор? Шундай ишни қилгани учун, у ўз-ўзидан одамгарчиликдан чиқиб қолади, бинобарин жамият уларга оғир жазо бериши лозим.

— Сизнингча қандай?

— Энг оғир жазони. Жамиятни яратувчиларнинг хавфсизлигини таъминловчи жазоларни қўллаши керак.

— Қамоқми?

— Ҳа, фақат қамаш керак.

— Қамоқ қайта тарбиялашнинг яхши усули эмас.

— Уларни қайта тарбиялашнинг кераги ҳам йўқ! Бехуда оворагарчилик. Биласизми, бўрининг оғзи ҳамиша қон... Энг яхшиси, уларни бир йўла ва бир умрга жамоатдан ажратиш керак.

— Бир йўла ва бир умрга? Шафқатсизлик ҳимоянинг ишончли воситаси эмас...

— Э, гапни қўйинг. Сизнингча раҳмдиллик яхши-ми? Билишимча, сиз ҳам ўшалардан бўлсангиз керак, дейман...— У газетадаги мақолага бармоғини нуқиб, илжайди-да, бир жумлани ўқиб берди: «Шафқатсизлик, шафқатсизликни енга олмайди». Нақадар зўр гап! Бир ажойиб кун келиб шафқатсизлик бошларига тушка, бегуноҳ фаришталарнинг ҳаммаси қаёққа қочаркин? Шуни билишни истардим. Шунда ҳам жиноятимиз бехосдан бўлди, дея, гуноҳларини енгиллатиш йўлларини қидириб қолган бўлармидилар?

— Лекин ахир, жиноят сабаби, дарҳақиқат, ҳар хил бўлади-ку. Жиноятга олиб борувчи шарт-шароит ҳам ҳар хил бўлади, буни қонун ҳам ҳисобга олади. Масалан, мен бир фожиали воқеани — бир маданиятли, туппа-тузук киши рўзгор пичоғи билан хотинининг ўйнашини ўлдирганини биламан. Бу жазман бақувват, кучли йнгиб бўлиб, бечора эрни

сурбетларча, андишасизлик билан хўрлаб келган. Бу номаъқулгарчиликларнинг ҳаммаси қўшнилар кўзи ўнгида бўлган.

— Бу тамоман бошқача иш, уни бу ишларга аралаштирманг. Сиз атрофингизга бир қаранг, бу сочи узун ёшларнинг ҳаммаси нималарни ўзига эп кўрмайди! Биз бўлсак, булар бунча талтайиб кетишдийдикин, деб гаранг бўламиз, холос. Айтайлик, бир аблаҳ башарангизга бир тушириб, зўравонлигини намойиш қилди — унга бошқача йўл тутиш кераклигини ҳеч ким тушинтирмаган-да. Борди-ю, мен ҳам унинг зўравонлигига иқрор бўлиш учун юзимни туттиб берсам-чи?! Жамият шафқатсиз бўлган сари ҳалигидақа «тушуниб бўлмайдиган» бемаъниликларнинг бари йўқолади, бунга ишонаверинг. Ҳозир ҳеч ким ҳеч нарсадан кўрқмайди. Жазодан ҳам ҳайиқмайди. Ҳатто оғир жазодан ҳам. Мана бу ерда ҳам ёзишипти, ҳалиги аблаҳ шунинг учун урганки, гўё унинг тарбияси ёшлигиданоқ бузук бўлган, фақат ёмон одамларга дуч келаверган. Хўш, нима бўпти, шундай экан деб, уни кечриш керакми? Турмушининг мазаси бўлмаган ҳар кимса пичоққа ёпишаверса, бизга раҳмат дейишмас. Ёмон одамнинг нима алоқаси бор бунга? Ҳозир бунақаларга, айниқса бебош ёшларга мурасасозлик қилиш расм бўлипти. Улар бизга пичоқ кўтарса-да, биз эса уларга панднасиҳат қиламиз, холос. Виждонли, инсофли бўлишга чақирамиз...

— Унда сиз нимани таклиф қиласиз?

— Бирор янгилик айтмоқчимасман. Қадимги даврни эслайлик. Эҳтимол, биларсиз, қадим замонларда майдонга халойиқни йнгиб ўғриларнинг қўлини чопишганини? Осон пул топишни умрбод орзу қилмайдиган бўлади. Инсон ёшлигиданоқ раҳм-шафқат бўлмаслигини билиши, эсидан чиқармаслиги керак! Ҳар қандай шароитдан қатъи назар! Биринчи марта ўғирласа — баданига тамға босилган, умрбод кетадиган қилиб. Иккинчи марта ўғирласа — жимжилоғи, ҳатто бутун панжаси қирқилган. Қани, учинчи марта тушсин-чи — боши кетди деяверинг. Ҳатто, ҳамма билсин учун эълон қилишган, газетада ҳам ёзишган.

— Газетада нимага ёзади? Майдонда халойиқ олдида жаллод чопгани яхши эмасми, а?

— Сиз бекорга пичинг қилаяпсиз. Табиатан бекорор одамни муқаррар интиқом қутқусигина жиловлаб туради.

— Ҳаёт бунинг тескарисини тасдиқламоқда. Қўрқув ҳали ҳеч кимни жиловлаганмас. Ёмонлик фақат ёмонликка олиб келиши мумкин.

— Сизнингча жиноятчиликка қарши қандай курашиш керак? Ваъз-насиҳат биланми?

— Ваъз-насиҳат ҳам керак. Ҳақиқатан ҳам бирор одамга яхшилик қилмоқчи бўлсангиз, у эртами, кечми бари бир буни билади, ҳаётга бўлган муносабатини ўзгартиради.

— Агарда бу жуда кеч рўй берса-чи?

— Фикрингизни тушунаман. Мана худди шундай бўлмаслиги учун жиноятнинг олдини олиш керак, бошқача айтганда, жиноят профилактикаси чоралари билан шуғулланиш керак. Айниқса, ўсмирлар орасида.

— Эски гап. Ҳа, ҳаммани кузатолмайсан ҳам.

— Албатта, профилактика билан милиция шуғулланиши керак, дейдиган бўлсак, гапимиз тўғри. Лекин шунини тушуниш керакки, жиноятчиликка қарши кураш ҳаммамизнинг ишимиз, профилактикаси ҳам ҳаммамизнинг ишимиз.

— Сафсата! Жиноятчиликни йўқ қилиш учун кескин чораларгина ёрдам беради! Биз ҳаммамиз бўлсак бир раҳмдил бўлиб кетамиз: ҳар бир жиноятчи билан юракдан гаплашиб, миридан сиригача суриштирамиз! Мана бу йигитча ҳам худди шундай.— Ҳамроҳим улоқтирган газета тахидан букланиб тушди.— Энди бир безори шундай инсонни мажруҳ қилиб бўлгандан кейин, хатога йўл қўйишганини билиб қолишди, аввалроқ қаерда эдилар?

— Ахир у аввал бунақа уриб юрмасди, шекилли?

— Урмаган. Лекин кўряпсизми — у ҳатто дўппослашдан ҳам қўрқмаган. Бунақалар бировни ўлдириб қўйишдан ҳам тоймайди. Мана машҳур адвокат уни ҳимоя қилади, психиатор врач текширади: ўзи соғмиди, ё ҳаяжонланиб қилиб қўйдими? Бундайларни қириш керак, худди қутурган итни отгандай! Шундагина бошқаларга ибрат бўлади!

— Ҳаммасини отиш керакми?

— Ҳаммасини, талончини, номусга текканни, одам ўлдирганни.

— Ахир бир гуруҳини йўқотмасингдан, бошқалари ўсаяпти-ку. Уларни ҳам отиш керакми?

— Сиз ҳам раҳмдилларданмисиз, дейман. Бундай раҳмдиллик туфайли бир кун эмас бир кун, мен ёки ўғлим жонимиздан ажраб қолмасак деб қўрқаман. Ўзингиз ҳам эҳтиёт бўлинг.

— Айтинг-чи, бордию шайтон озғириб, масалан, ўғлингиз, ўз таъбирингиз билан айтганда қўққисидан кучини кўрсатиб қўйгиси келиб, бирор кишини майиб-пайиб қилиб қўйди, дейлик, унда нима бўлади?..

Эҳтимол, бу гапни айтишим керак эмасмиди. Бирдан у қизариб, ўрнидан туриб кетди-да, менга даҳшат билан яқинлашди ва мушти билан столни уриб бақирди:

— Ўйлаб гапираяпсизми? Менинг ўғлимни уларга ўхшатманг! Ўғлим бундай қилмайди! У бунақа тарбияланган эмас! Эшитаяпсизми? У ҳеч қачон безори бўлмайди, эшитаяпсизми, безори бўлмайди!

...Мен тамбурга чиқдим. Суҳбатимиз жаҳл ва дилсиёҳлик билан тугагани менга алам қилди. Мен у билан суҳбатимизни давом эттириб, унга жиноят сабабсиз бўлмаслигини, уни тугатиш учун, жиноят қилишга олиб келадиган сабаб ва шарт-шароитларга қарши курашиш кераклигини тушунтирмоқчи бўлдим. Бу қонунда ҳам бор, ҳаётнинг ўзи ҳам шуни тасдиқлаяпти. Лекин, бахтга қарши, суҳбатимизни поёнига етказа олмадик: ҳамроҳим ўзини ҳақ биллиб, масалага юзаки қарар, бошқача бўлиши мумкин эмас деярди. Мен бундай бўлиб чиққанига ачиндим. Бир неча соатдан кейин биз ажралишимиз керак эди, эҳтимол бир умр кўришмасмиз; мен эса у ишонган фикрларининг нотўғрилигига шак-шубҳа туғдиришга ҳам эриша олмадим.

Кун совуқ бўлиб, вагон ойнасига ёмғир томчилари уриларди. Қош қорайиб, қоронғи тушиб қолди. Деразанинг у томонидаги ғира-ширада енгилгина рўмол ўраган хотин кишининг ёқимли чеҳраси кўрингандай бўлди. Қаттиқ диванда ўтирган аёл қўрқувдан оқариб, қуруқшаб қолган лабларини чўччайтириб такрорларди:

— Эшитаяпсизми? У бунини қилолмайди, бунақа ишга қодир эмас. У қилолмайди!..

«МУР»¹ДА БИР КЕЧА

Бу воқеа бир неча йил аввал, якшанба куни содир бўлган эди. Жиноят қидирувчи оператив группамиз, МУР навбатчисининг кабинети ёнидаги унча катта бўлмаган залда ўтирарди. Беш киши эдик. Қун тинчлик билан ўтган бўлиб, энди кўчада қатнаётган чироқлари ёқилган машиналар сийраклашиб қолганди. «Эрмитаж» боғининг танца майдончасидаги музика садоси аниқ эшитиларди. Қутилмаганда селектор тилга кириб қолди.

— Диққат! Сокольникида одам ўлдирилди. Жиноятчилар икки киши. Белгиларига қараганда, ёшларга ўхшайди. Улар боққа бекинишди. Шофер Поликарпов — машинага! Терговчи, жиноят қидирув бўлими навбатчиси, суд-медицина эксперти, илмий-техника бўлими эксперти, изтопар ит етакчиси — дарров йўлга чиқинглар...

Мана биз зум ўтмаёқ кенг зинадан чопиб тушаямиз.

— Ишингиз ўнгидан келсин йигитлар, — деб қолди орқадан шаҳар бўлими навбатчиси.

Бир дақиқадан кейин биз тушган милиция «рафиги» кўча ва тор муюлишлардан учиб борарди.

«Рафик» тепасидаги сигнал лампаси лип-лип ўчиб, ташвишли сигнал бериб увилларди. Йўлдаги машиналар итоаткорлик билан четга ўтиб, бизни ол-

¹ МУР — Московский уголовный розыск — Москва жиноят қидирув бўлими.

динга ўтказиб юборардилар. Одамлар сергакланиб, орқамиздан қараб қолишарди.

Кулранг, бели қора, Бой лақабли овчаркани ҳам олгандик. Ақлли, тажрибали ит. У бир неча жиноятчиларни ушлаб берган. Биз Бойни яхши кўрардик. Машинада ястаниб, кенг, бақувват оёқлари устига каттакон бошини қўйган Бой мўлтайиб бизга қараб борарди. У ҳам ишга чиққан, Бой — оператив группанинг тенг ҳуқуқли аъзоси эди.

Йўлда мен одатимга кўра ҳаётни ўйлайман. Қизиқ, бировлар ўз бахтини яратади, ўз бахтини асрайди, бошқалар эса ўйламай-нетмай, уни яксон қиладилар. Ҳозиргина содир бўлган қотилликни, ҳали бизга нотаниш хонадонни ўйлайман. Ҳалок бўлган кишининг яқинлари шу дақиқада оддий кундалик ишлар билан банд бўлиб, чой ичяпган, болаларни чўмилтиряпган, телевизорда янгиликлардан огоҳ бўлаяпгандирлар, ахир ҳали улар ҳеч нимадан хабарлари йўқ-да. Албатта, ушлашимиз лозим бўлган икки киши тўғрисида ҳам ўйладим. Биз уларни топамиз. «Рафиг»имиз Сокольниковка олиб кетаяпган пайтдаёқ шаҳарнинг энг чеккасидаги милиция бўлимларининг оператив ходимлари, метрополитен милиционерлари, ОРУД — ГАИ соқчилари қидирув ишларини бошлаб, биринчи қадамни қўйган эдилар. Қидирув бошланганди.

...Москвалик икки йигитга қўрқув ва таҳликали ҳаёт бошланганига ярим соатгина бўлди. Улар ҳозир эҳтимол, бирор қоронғи йўлакка кириб, қўрқаласа, у ёқ-бу ёқларини тўғрилашиб, кийим-бошларини тозалаб, бир-бирларини сотмасликка қасамёд қилаяпгандирлар. Бироқ жиноят қилган одамлар сўзида турармиди? Яқингинада дўст бўлган бу икки йигит, энди бир-бирига ишонмайди. Бирини биридан қўрқади. Қўрқув одамни бир-бирига яқинлаштирамайди.

Улар бировнинг ҳаётига қасд қилганларидан кейингина жонлари ўзларига ширин кўриниб кетади. Жазодан қутулиб қолишга умид қилишади. «Бир амаллаб қутулиб қолармиз, бирор чорасини қилармиз, бирон-бир нажот йўли топилиб қолар...»

Лекин жиноятчиларнинг жавобгарликдан қутулиб қолишларига амалий асослари йўқ. Қидирувда тажрибали криминалистлар, биологлар, физиклар,

химиклар, трассологлар, медиклар... иштирок этади. Ҳозирги замон криминалистикаси энг янги асбоблар, техника ва янги усуллардан фойдаланиб иш кўргани учун уларнинг иши асосли, ишончли ва аниқ бўлади. Жиноятчидан қолган кичкинагина из ҳам атрофлича таҳлил қилинади.

Жиноятни очишда бизга гоҳо жиноятчиларнинг ўзлари ҳам ёрдам беради.

Талвасага тушиш, жазодан қўрқиш, хатти-ҳаракатларидаги сунъийлик, яна сон-саноқсиз ошкор ва пинҳона белгилар бизга қўл келади. Бундай изларни ҳеч қандай қўлқоп билан яшириб бўлмайди, ҳатто энг синалган химикатлар билан ҳам ювиб бўлмайди. Гап шундаки, жиноятчи бўлиб қолган киши, хулқ-атворида янги хислатлар пайдо бўлади, ўзини аввалгидек тутишга ҳарчанд уринмасин, бари бир эплай олмайди.

Красносельская кўчасидан борарканмиз қаршимиздан «тез ёрдам» машинаси ваҳимали сигнал бериб, ўтиб кетди.

— Уша ёқдан келяпганга ўхшайди,— деди шоферимиз бор овози билан.

Жиноят содир бўлган жойни милиция ходимлари ўраб олишган эди.

Кенг, чароғон кўча. Янги қурилаётган кўп қаватли бинолар орасида кўринмай қолган икки қаватли ёғоч уй олдида одамлар тўпланишган. Улар бизга ташвиш билан қарашади. Илмий-техника бўлимининг эксперти дарров ишга тушиб кетди. Импульсли лампалар ялт-юлт қилиб, фотоаппаратлар ишлай бошлади. Биз ҳам ишга тушдик.

— Ахир, бу қандай гап,— калта пахталик кийимли киши мурожаат қилди,— бу қанақа разиллик! Бояқишни роса тепкилашипти-я!

— Ҳаммаси жуда тез содир бўлди. Қаттиқ қичқирмадиям. Бир ингради-ю, жим бўлди-қолди,— деди портфелли йўғон киши.

«Эҳ оғайни, у еган калтакнинг ярмисини сен еганинга, эҳтимол, кўчани бошингга кўтариб бақирардинг»— деб ўйладим-да, жаҳл билан сўрадим:

— Сиз, қаттиқ қичқирмади, дедингизми? Ҳар ҳолда, у нима деб қичқирди? Сўзларини эшитмадингизми?

— Нима дерди?— гапирди кетди икки киши бир-

данига.—«Нега ураяпсизлар? Ёрдам беринглар, ёрдам беринглар!»— деди. Мошқа ҳеч нима эшитмадик.

— Хўш кейин-чи?

— Кейин деганингиз нимаси?— сўрашди эркаклар.

— Ёрдам бердингларми?

— Сизларга «ёрдам бердингларми» дейиш осон. Биз унчалик бўлади деб ўйламагандик. Ҳа бари бир етиб ололмасдик ҳам. Ёш йигитлар-ку ахир. Жуда чопқир экан улар. Уларга етиш қаёқда... Шу пайт Лидка уйидан чопиб чиқиб, биттасига ёпишиб олиб, дод-вой кўтарди. Бу орада биз ҳам етиб келдик. Лекин кечиккан эканмиз чоғи...

Лидка деганлари ўн беш ёшли қизча экан. Олдимизда туриб, ҳадеб бурнини тортарди. Кўзларида ҳайронлик ифодаси.

— Мен уларни тортиб: «Сизлар нима қилаяпсизлар? Унга тегманглар! Бу Витя амаки-ку! Бизнинг уйда туради!»— деб қичқирдим. Улар бўлса уришни қўймасди. Менимча, уларнинг биттаси Тюря бўлса керак.

Лиданинг онаси бозовталаниб, олдинга чиқди, қизининг қўлидан ушлаб деди:

— «Менимча... менимча» эмиш. Аниқ билмасанг, вайсаб нима қиласан.

Биз онаси қизининг бу ишга аралашинини хоҳламаётганини тушуниб турардик. Уни юпатишга ҳаракат қилдик.

— Бошқасини билмайман, лекин метрода тез-тез учратиб турардим. Доимо улар бирга юради,— деб жавоб берди Лида саволимизга.— Келишган, чиройли, яшил куртка кийиб юради... Молнияли...

Ўлдирилган одам шу яқин орадаги заводда электр пайвандчиларининг бригадири бўлиб ишлар экан. Биз унинг уйига кирдик.

Хона тутунга тўлган, вино, пирог ва қовурилган пиёз ҳиди димоққа урилди.

— Туғилган кунни нишонлагандик,— йиғлади хотини.— Меҳмонларни кузатиб келди. Менга столларни йиғиштиришга ёрдам берди. Кейин чекиб келиш учун кўчага чиққан эди. У ерда нималар бўлганини билмайман... Викторнинг ўзи ҳеч кимга қўл кўтармаслигини биламан.

Жиноятчиларни тезда тутишди: Тюряни районда ҳамма биларди.

Биз унинг хонасига кирганимизда, Тюря кўпчага бурканиб, тор диванда ётарди.

— Нима гап?— У ўрнидан турди-да, пайпоқчанг оёғини полга туширди.

Чигаллашиб кетган қора сочи пешонасига ёпишиб қолганди. Қовоқлари салқиган, симобдай совуқ, олазарак кўзлари бизга ташвишли боқарди.

— Қийининг, биз билан борасиз. Баъзи бир нарсаларни аниқлашимиз керак.

Тюря «тутоқиб кетди»:

— Тинч яшагани қўясизларми-йўқми? Мен сизларга туфурдим!.. Мен ўтириб чиққанимдан кейин ҳеч нима қилганим йўқ. Бирор ишни тўнкамоқчимисизлар — йўқ, бунақаси кетмайди!

Тюрянинг онаси ҳали ёш, лекин эти суягига ёпишган, кўзлари ҳорғин. У фабрикада ўт ёқувчи бўлиб ишларди. Онаси билдирмасдан хонадан тоғорани олиб чиқиб кетмоқчи бўлади. Тоғорада костюм, енгада доғ-дуғлари бор. Протокол тузамиз. Костюмни зудлик билан экспертизага жўнатиш керак.

Она ўғлига гуноҳкорона қарайди ва нимадир демоқчи бўлади. Ўғли уни эшитмайди. Бахтсиз онани ноқобил фарзанд ҳақорат сўзлар билан сўка бошлайди.

— Учир о-воз-ингни!— дедим мен гижиниб.— Мен ҳам ўғриман деб юрибсанми, Тюря? Сен безорисан. Бунақа бетофиқлик ўғрига ярашмайди.

— Ни-ма? Сизга хушмуомалалик керакми? Менга эса — эркинлик. Ҳар хил протокол-мротоколларингиз билан онамни нега қийнайсиз? Юрагининг мазаси йўқ.

— Онангга олдинроқ раҳм қилишнинг керак эди. Сен онангни ҳеч ўйламагансан.

— Яқинлаша кўрма!— бақириб, ер депсиниб қолди Тюря.— Ҳаммангни гажиб ташлайман. Гажийман...

— Нимасан, ҳайвонмисан ҳали?— биз Тюрянинг тишларини гижирлатишини кўриб кулиб юбордик.— Бўлди, етар, кўп қутурма. Кетдик.

Тюрянинг шериклари ҳам тезда ушланди. Милиция бўлими ходимлари Тюрянинг ўша оқшом уйига ким билан келганини аниқлашди.

Юра малласоч ва ёқимтой йигитча экан. Бўйдор, лекин ҳали бола. Қора кўйлак ва яшил спорт камзули кийган, очиқ юз ва болаларникидай тиниқ кўзлари қотилга сираям ўхшамас эди.

Демак, жиноятчилар иккита: бири — тажрибали, судланган, иккинчиси — бола, ўнинчи синф ўқувчиси.

Терговда биринчи бўлиб Тюрю айбига иқдор бўлди. У бўлган ишга изтироб чекаётганини сездирмасди. Ўзини босиб олган, саволларга эҳтиётлик билан жавоб берарди. Хотиржам, бамайлихотир, ҳар бир сўзни ўйлаб гапирарди:

— Юра билан озгина ичдик. Нима бўпти? Қиттак камлик қилгандай бўлди. Шу пайт олдимиздан ўша киши чиқиб қолди. Юра ундан ичкиликка бир сўм сўради. Кел, бир одамгарчилик қилиб, бир сўм бер. У киши терслик қилди. Гапимиз ёқмади унга. Юра бошлади. Қизиққон, тажрибасиз-да. Бир урди. Кейин мен. Нима бўпти? Мен уни қўлладим, холос. Нимжонгина киши экан йиқилиб тушди. Худонинг ўзи уни касалманд қилиб қўйган бўлса, бизда нима айб? Ўзиям жуда заиф экан. Ҳайронман, бу фалокат қандай юз берганига. Шу лаънати бир сўм Юрага зарур эканми! Усиз ҳам куни ўтарди-ку. Энди мана, менга нима бўлади?

— Тергов ва судда маълум бўлади.

— Сирасини айтганда, электр пайвандчи Петров сизларга нима ёмонлик қилганди?

— Қайси Петров, Э, ҳалиги одамми... Менинг ишим Юрага ёрдам бериш эди. Унинг бир ўзи эплай олмасди-да.

— Нимани эплай олмасди?

Тюрю ўгрилиб олди.

— Нега менга ёпишиб олдиларинг! Бўйнимга олдим-ку. ахир. Электр пайвандчи, унчалик жабр кўрмаган, биламан.

Тюрю билан Юра ҳали улар калтаклаган киши ўлганини билмас эдилар, Тюрю эшитиб, қаҳқаҳа урди:

— Бир ҳафтагина бюллетень қилиб, парк бағрида тоза ҳаводан нафас олиб юради. Бизни эса у ёққа жўнатишади. Қимга ёмон!

— Унга ёмон. Сиз ахир ақалли «тез ёрдам» чақирганингизда бўларди...

— У ерда бизсиз ҳам одам етарли эди. Бирор киши қўнғироқ қилса бўларди. Улардан, албатта, сўрамайсиз. Улар энди ўзларини ҳақиқат курашчилари қилиб, судда сўзга чиқишади. Менинг ҳам ўз ҳақиқатим бор, мен дўстимга ёрдам бердим.

— Бир сўмни деб, қамалиш одамга алам қиларкан,— деб гапини давом эттирди Тюрят.— Бир сўм учун алам қилади. Колонияда ҳам роса майна қилишади-да. Йиригида қўлга тушмаган, мана энди насибамни қаранг... Дўстимга ёрдам бераман деб...

— Нима каттароқ ишлар ҳам бўлганми?

— Бўлган. Илинганини қўймасдик,— деди киноя аралаш Тюрят.

— Қани айтавер. Кейин бир сўм учун қамалдим деб ўкиниб юрмайсан.

— Нима мен эсимни ебманми. Исбот қилолсангиз, бош тортмайман. Гапнинг пўскалласи шу.

* * *

Юра ҳам уз айбига иқрор бўлди. У бажонидил ва шоша-пиша гапирарди. Ҳа, жуда тез гапирарди.

— Ҳа, мен ўша кишини урдим. Нима учун? Мен ундан бир сўм сўрасам у мени ҳақорат қилди. «Худо беради,— деди.— Гавдангга қара, фишт ташисанг ҳам бўлади-ку». Мен ўзимни тутиб турулмадим. Уни мен кўпроқ урдим. Тюрят фақат бир мартагина юзига урди. Шунда ҳам секингина урди. Бор гап шу. Тюрятнинг бу ерда ҳеч айби йўқ. У гуноҳкор эмас. Майли қамалиб чиққан бўлса ҳам, яхши, ҳақиқатпарвар йингит...

Гувоҳларни ҳам сўроқ қилдик. Юранинг айтганлари билан гувоҳларнинг гапида жуда катта фарқ бўлиб, Юра ўзини гуноҳкор қилиб кўрсатаётгани аниқ эди. Ҳамма айбни ўз бўйнига олмоқчи бўлганини биз тушундик. Бир неча аниқлаштирувчи саволларимиздан кейин биз бунга қатъий ишонч ҳосил қилдик. Айбланувчиларни қайта сўроқ қилиш лозим бўлиб қолди. Юранинг «иқроридан» воз кечишини ҳақиқатнинг ўзи тақозо қилар, Тюрят эса гапиришни хоҳламаганини бўйнига олди. Уларнинг ҳар бири ўз гуноҳига яраша жазо олиши лозим эди. Ортиқ ҳам эмас, кам ҳам эмас. Лойиқ жазо берилиши керак. Ишнимизнинг энг муҳим жиҳати ҳам шундан иборат.

Иш тугашига ҳали вақт бўлганидан, прокуратура терговчиси биз билан маслаҳатлашиб, уларни юзлаштирмоқчи бўлди. Йигитларни рўбарў қилиб ўтқизиб қўйишди. Улардан, бу ҳодисанинг баъзи бир тафсилотларини унутиб қўймадингларми, бир-бирингиздан хафа эмасмисизлар, деб суриштиришди. Мана шундагина улар одам ўлдириб қўйишганини тушунди.

Тюря эс-ҳушини йиғиб, ишонч билан деди:

— Йўқ, унутганим йўқ. Ҳаммаси эсимда. Нимага бир-биримиздан хафа бўлайлик, орамизда бир-биримизни ранжитадиган иш бўлмаган.

Юра фақат бош ирғаб қўя қолди.

Терговчи Тюрядан ўша кунни нима қилганини батафсил айтиб беришини сўради. Юра билан қачон, нима мақсадда, қаерда учрашганини суриштирди. Жабрланувчи Петровни аввал билганми, йўқми...

— Мен тўғриси айтман,— деб бошлади Тюрря.— Ёлғон гапириш мендек қамалиб чиққан киши учун фақат зиён. Шунинг учун кечирасиз-у, лекин протоколда албатта, кўрсатинг, мен чин юракдан гапирман... Чунки мен ҳаммасига тушундим, тавба қиламан. Буни суд ҳисобга олади. Мен буни аниқ биламан. Ҳаммасини, қандай бўлган бўлса, шундайлигича айтиб берман. Тергов органларини алдамайман... Энди иш тўғрисида... Юрага вино олиш учун бир сўм керак бўлиб қолди. Мени меҳмон қилмоқчийди. У биринчи бўлиб ўша хира, яъни овсар маст киши олдига борди. Мен бирор танишини учратибди деб, чеккада турдим. Қарасам: солишиб кетишди. Ҳалиги одам бекордан-бекорга Юрани ҳақоратлади. Юрага алам қилди. Шундан кейин жанжал бошланиб кетди. Бир сўм учун Юра шунча ғалвани сотиб олди. Бир-икки тушириб, қочиб қолиши керак эди... Мен ҳам бир тушириб қолдим. Чунки уни ҳалиги одамдан ажратиб олмоқчи эдим. У Юрага маҳкам ёпишиб олганди. Ёрдам бермаганимда — ўша заҳотиёқ тутиб олишарди. Ҳа, ўзларинг биласизлар, судларинг чиққаним учун арзимаган нарсага қўлга тушганим йўқ эди. Юра — тўғри сўз бола. У ёлғон гапирмайди. Фақат ҳақ гапни айтади.

Юра аввалгидек ҳушёр эди, лекин ҳадиксираши йўқолганди. У бир неча бор жиддий кўзларини Тюрряга тикиб қўйди. Тюрянинг дўстлик, ҳамдардлик,

ҳақгўйлик тўғрисидаги сўзлари замирида пинҳоний маъно борлиги унга аён бўлиб қолди.

— Тюрюга ишонманг!— бирдан бақириб юборди Юра.— Тюрю алдаяпти. Ҳаммаси бошқача бўлган эди. Уни Тюрюнинг ўзи урган. Биринчи бўлиб ўзи бошлаган... Чўнтақларини кавлай кетди. Қўлидан соатини ечиб олмоқчи бўлди. Биз йўлда қочиб кетаётганимизда, айбни ўз устингга оласан, деб мени кўндирди. Судланмаганга бир йилдан ортиқ беришмайди, деб айтди. Агар ҳақиқатни айтсанг, кунингни кўрасан, деб дўқ қилди.

Тюрю бир нарса чақиб олгандай сапчиб турди.

— Сен нима, жинни-пинни бўлдингми? Гражданин терговчи, у ақлдан озган. Бу газандани суд экспертизасига юборинг. Бир одамни гумдон қилиб, энди чап бермоқчимисан? Қутулиб бўпсан. Мен ўзимнинг ҳақлигимни исбот қиламан... Сизларга ҳам қойил қолмадим! Мен жиноятчини фош қилишда сизларга ёрдамлашсам-у, сизлар бунинг эвазига мени жиноятчига чиқармоқчи бўласизлар. Социалистик қонунчиликни бузаяпсизлар. Мен прокурорга арз қиламан. Ҳақиқат қиладиганлар топилб қолар. Ҳамма жиноятчига чиқиб кетаверадими? Ахир бу қандай майнавозчилик. Биттасини гумдон қилиб энди менга ёпишмоқчимисан, газанда? Мен бир марта судланганман, шунинг учун менга ишонч йўқ деб ўйлайсанми?

Тюрю дарров иқрор бўлмади. Тюрюни гувоҳлар билан юзлаштирилгандан кейингина айбига иқрор бўлди.

— Балки тилхат берсам, уйга юборарсиз? А?

У бўшашиб, юзи ғалати бўлиб кетди. Кўзёшлари соқоли олинмаган юзларидан оқиб, стол устига тўшарди. Ўзини дадилроқ тутишга уриниб, чираниб деди:

— Қамоқда ҳам одамлар яшашади-ку.

Тюрюнинг кўзёшлари, тавба кўзёшлари эмас эди. Бу ёшлар ғазаб, жазодан қўрқув ифодаси эди.

Юра ҳам йиғлади, ўйламасдан қилинган иш бирининг ҳаётини барбод қилишини хаёлига келтирмаган эди-да. Яна бола-чақали одамни-я.

— Сиз алдаяпсиз. У тирик... — дея такрорлади у яшил спорт курткасининг енги билан кўзёшларини артаркан.

Биз Петровкага соат ўн иккиларда қайтдик. Кўчада ҳамма нарса худди аввалгисидай. Сут машинаси ўтиб турипти: магазинга нон туширишяпти, «Форум» кинотеатрида охирги сеанс тамом бўлган. Садовой бекатида одамлар троллейбус кутиб туришарди. Шаҳарда ҳеч нима ўзгармагандай, фақатгина бунда электр пайвандчилар бригадири Петровгина йўқ. Энди унинг фамилияси завод ишчилари рўйхатида бўлмайди. Кадрлар бўлимидаги шахсий делосини эса бошқа шкафга олиб қўйишади.

У энди ҳеч қачон кечқурунги Москва кўчаларидан ўтмайди, кинога кириш учун билет олувчилар қаторида навбат кутмайди, троллейбусга ҳам шошмайди. У ўлдирилган.

Москвада фақат бир болагина, ҳақиқатга ишонгиси келмай, ҳадеб: «Сиз алдаяпсиз, у тирик!» дея такрорларди. Бу даҳшатли воқеага боланинг ойиси ҳам ишонмади. Ахир, бу гап унинг ўғли ҳақида, ўзи ўстириб тарбия қилган жигарбанди тўғрисида борарди-да.

Коридордаги қаттиқ диванда лабларини аранг қимирлатиб, у қайсарлик билан такрорларди:

— У буни қила олмайди, бунақа ишга қодир эмас у, қилолмайди!..

БЕХОСДАН БУЛАДИГАН ИШ ЙУҚ

Мен купега қайтганимда ҳамроҳим ухлаган эди. Вешалкада тартиб билан осилган шим, пастроқда МПС¹ тамғаси босилган чойшаб осилиб турарди.

Мен уни сираям ишонтира олмадим: ухлаб қолганини қаранг, ўзиям роса хуноб бўлган, ҳақлигига ишончи комил кўринади.

Мен бундай қизгин баҳсларга биринчи марта дучор бўлаётганим йўқ, суҳбатдошимни тутган йўли ҳам мен учун янгилик эмас эди. Афсуски, унинг фикрига бошқалар ҳам қўшилади. «Танобини бураб қўйинг» қабилдаги талаблар ёзилган хатлар гоҳ-гоҳида жиноят қидирув бўлимига, газета ва журналларнинг редакцияларига келиб туради. Қорхона ва муассасаларда бўладиган тарбия ҳуқуқига онд баҳс-

¹ МПС — Министерство путей сообщения — Темир йўл ми-нистрлиги.

лар чоғида ҳам, қаттиққўл бўлишга чақирувчи гапларни неча марталаб эшитганман. Ҳа, ҳатто танишлар ҳам бирор «шов-шувли» ҳодисанинг исини биллиб, телефон қилишади: «Шунақа аблаҳлар билан яна қанча овора бўласизлар!», деб сўрашади.

Албатта, инсонлар ёвузликнинг олдини олишни ўзларича фарз деб биладилар. Лекин, шошқалоқлик ҳалигача асло яхши натижа бермаган, хом-хатала хулосалар жамият бахт-саодати учун хизмат қила олмайди. Шу ондаги ташвишлари билангина яшовчилар, ўз ҳузур-ҳаловатларини ўйлаб жамият соғломлиги муаммоларини бошқалар елкасига ағдарувчиларгина одатда қўрқув ва даҳшат кучига ишондилар.

Инсонларни қўрқувда тутиш истаги — бошқа таъсирли чоралар излаб топишни хоҳламаслик, топа билмаслик натижасида юзага келади. Жиноятчиликка қарши курашнинг бу усули кишиларга энг ишончли ва айни чоғда осонгина амалга оширилади-ган усул бўлиб туюлади. Лекин бу — хаёлий, бесамар усул.

Инсоният қадимдан ўзини жиноятдан муҳофаза қилиб келган. Инсоният кўпинча анча қаттиқ қонунлар яратган, жиддий диний тақиқлашлар ўрнатган, лекин шулар ҳам жиноят олдини оладиган ишончли тўсиқ бўлиб қолганмикан? Ахир гап алоҳида қаттиқ қонунлар чиқариш тўғрисида эмас-ку, ваҳоланки, ҳамма мавжуд қонунларни муқаддас биллиб итоат қилиши керак, бошқача айтганда, инсон ахлоқ тарбиясини олган бўлиши керак.

Менга: одамларни жиноят қилишига нима мажбур этади? Нега инсон ҳалоллик, поклик, виждонлиликка хилоф қилиб, одатдаги матлуб ва номатлуб тасаввурлар доирасидан осон ва семалол чекинади?» — деган саволларни кўп беришади. Бахтга қарши бундай саволларга бир қолипда жавоб бериб бўлмайди.

Албатта, ҳамма иш бехосдан бўлмайди. Инсон аввал ўзи ботинмаган ишни қилишга майл сезади. Кейин эса ўз қилмишини оқлайди, виждонига тасалли беради, бунини оқловчи шарт-шароитларни қидиради ва топади. Секин-аста бунақа «қуюшқондан чиқишлар» одат тусига кириб қолади. Агар инсон илгарги ботинмаган ишни қилиш истагидан вақтида

тийилса, уни шундай ишлардан тортса, жиловласа, зарарли таъсирларнинг манбалари билинса ва улар бартараф этилса, ҳар қандай жиноятнинг олди олинган бўлар эди. Шунинг учун ҳам жиноятчиликка қарши курашнинг худди шу соҳаси бизнинг энг кўп вақтимизни олади. Жиноятни фош қилиш мураккаб иш, лекин оддий одамни қонунбузарга айлантириш жараёнининг олдини олиш ундан ҳам мураккаброқ ва муҳимроқдир. Бу ишга жуда кўп вақт ва куч сарф бўлади. Фақат хомхаёл одамлар фикрича, биз ҳамма жиноятчиларни ёппасига «қўлидан тутиб сиру асрорини фош этиб», сирли ўлим, ўғрилиқ ва муттаҳамликлар сабабларини фош қилиб ташлайверар эканмиз. Биз фақат жиноятни фош қилибгина қолмасдан, унинг олдини оламиз, бу эса ҳар куни, ҳар соатда профилактика билан шуғулланиш демакдир. Инсон жиноятчи бўлиб туғилмайди, балки жиноятчига айланиши мумкин, биз ана шу жиноятчига айлана бориш жараёнини ўз пайтида пайқаб, унинг сабабини аниқлаб, бартараф этишга ҳаракат қиламиз.

«Жамиятимиз ўз тараққиётида нақадар баланд кўтарилса, социалистик ахлоқ нормаларидан четга чиқиш борасида ҳануз учраётган ҳоллар, айниқса, тоқат қилиб бўлмайдиган бўлиб қолади. Молпарастлик, хусусий мулкчилик тенденциялари, безорилик, бюрократизм ва одамга нисбатан лоқайдлик тузумимизнинг моҳиятига бутунлай зид ҳоллардир»,— деган эди ўртоқ Л. И. Брежнев КПСС XXV съездида қилган докладыда.

Ҳамма ёмон хислатлар ҳам, яхши фазилатлар ҳам инсоннинг болалигидан бошланади, бинобарин катталикдаги кўпгина ножўя қилмишлар сабабини болаликдан қидириш керак. Маънавий соф муҳит бўлмаган ерда кўпинча ёмон одатлар куртак ёзади, бундай оилада бола тарбиялаш учун зарур ахлоқий шарт-шароит бўлмайди.

Боланинг ички дунёсини ота-оналарнинг қарашлари, феъл-атворлари, улар орасидаги зиддиятлари тўпланиб борадиган қутичага қиёслаш мумкин. Қутичага нима солсанг, шуни оласан. Фақат олгандаям ортиғи билан, проценти билан оласан.

Яқинда уйга қайтаётиб, бир воқеанинг гувоҳи бўлдим. Ҳовлида турли рангга бўялган ҳар хил соя-

бонлар тагидаги қум устида беш ёшлардаги икки дўмбоқ бола ўйнаб ўтирарди.

Мен тўхтаб уларнинг ўйинига разм солиб турдим: улар мастларнинг қилиқларини қилиб ўйнаётган экан. Болалар ёғоч идишларни чўқиштирар, хаёлий чайнашиб, газак қилишар, қадаҳ кўтаришар, гандираклаб, сўкиниб бир-бирини туртишарди. Кимдир, болаларнинг баҳор суви қуйилган ёғоч идишларини чўқиштиришлари, беозор бир нарса, катталарнинг энг ярамас қилиқларини акс эттирмайди-ку, деб эътироз билдиришлари мумкин. Лекин ҳаётда бундан ёмон воқеалар бўлади.

Мана шаҳар ветеринария назорати жамоатчи инспекторнинг расмий хати. Бу ҳужжат кишини ўйлантириб қўяди: медицина институтининг иккинчи курс студенти биринчи синф ўқувчилари кўзи олдида мушукни деворга осибди. Эртаси куни биринчи синф ўқувчиси Миша Клевцов мактаб орқасидаги саройда мушукнинг боласини қийнаб оёғини синдириб, гулханга ташлапти.

Инспектор Клевцов уйда бўлган, унинг ота-онаси билан гаплашган. Ота-онаси ўғлининг шу ишни қилганига ишонмайди. Бунинг исботи учун аквариумни кўрсатишди — Миша балиқчаларни яхши кўрарди.

Мен амниманки, биринчи синф ўқувчиси Миша Клевцов ўзидан катта киши, ўша студентнинг ёмон ибратини кўрмаганда бу ишни қилмаган бўларди.

Албатта, Миша Клевцов ёвузликка қарши курашиш учун маънан қодир эмасди, ҳали у ёвузлик ва раҳм-шафқатнинг фарқига бориб етмагандир. Эҳтимол сабот ва раҳмдиллик катталардан ўтса керак. Буни Мишага ота-онаси ўргатмаган эди. Биз болаларнинг ҳар бир ишига баҳо беришда ўз қаричлари билан ўлчашларини биламиз. Уларнинг баҳоси доимо катталарнинг баҳосига тўғри келавермайди. Бола ахлоқий тасавури барқарор бўлмагани, ҳаёт тажрибаси йўқлиги учун гоҳо бекордан-бекорга нотўғри қадам ташлаб қўяди. Худди шу масалани кўпинча эсдан чиқариб юборамиз.

Малла сочли, ўн уч яшар, яхши тарбия кўрган намунали қиз — Лена Конякина қўшниси Мария Ивановнанинг «бой хотин» эканлигини ота-онасидан бир неча марта эшитади.

Бир куни кечки овқатдан кейин отаси ҳазил аралаш:

— Унинг уйини урадиган ўғри йўқ-да. Умарса, маза қиларди-да,— деб қолди.

Ойиси кулади.

Ленанинг амакиси, олий маълумотли туппа-тузук ўқимишли киши — Володя қўшимча қилди:

— Ҳа тўғри айтдинг, уч процентли заёми билан тилла буюмлари уч авлодга етади.

Володя амакининг фикрича, заёмларни яхшиси омонат кассага топшириш керак, чунки у ютуқ чиқишига ишонмасди.

— Узук ва балдоқларни бозорга чиқиб пуллардим,— деб хахолаб кулди отаси.— Уларни бошимга урамани!

Эртасига, отаси, ойиси ва Мария Ивановна ишга кетишганда Лена мактабга бориш ўрнига қўшнисининг уйига киргану 550 сўмлик уч процентли заёмни, тилла соатни, учта узукни, яна 20 сўм пули бор ҳамённи олган.

Заёмларни худди Володя амакиси айтганидек бурчакдаги омонат кассага олиб борган.

Ҳаво бурканиб, ёмғир ёғаётган бўлиб, омонат кассада одам оз эди. Кассир Ирина Сергеевна, кап-катта хотин, икки боланинг онаси бўлиб Лена Қонякинага пулни санаб бера туриб, ора-сира контролёр, Анна Петровнага гап отиб қўярди. У яқинда уч ярим килограммлик паҳлавондек неварга кўрганини тўлиб-тошиб гапирарди.

Омонат кассадан Лена тўппа-тўғри Марказий универмагга борди ва у ердан онасига жерси костюм, икки жуфт туфли, сумка, тилла соат сотиб олди.

Нима учун кап-катта кишилар кичкина қизча шундай катта пулни қаердан олди, шунча нарса харид қилишга ким рухсат берди, дея қизиқмадикин?— деган савол туғилади.

На кассир Ирина Сергеевнада, на контролёр Анна Петровнада, на универмаг сотувчиларида ҳеч қандай иккиланиш, шубҳа, инсоний қизиқиш уйғонмагани галати.

Милицияда Ленанинг ойиси: «Қандай қилдинг бу ишни? Қани айт, қандай қилдинг?!» дея йиғлаб-сиқтади. Отаси эса қизини бўрсиқнинг боласидек калтаклайман, деб қўрқитди.

Володя амаки бу гапда йўқ эди, лекин у ҳам, эҳтимол фиғони фалакка чиққан бўларди.

Кассир Ирина Сергеевнани милицияга суҳбат учун чақиришганда қўрққани сезилиб турарди. Лена Конякинани у эслай олмади: «Бизнинг мижозларимиз сон мингта...» деб туриб олди.

Ҳа, агар катталар болалар тушунмайдиган, лекин ўзларича муайян хулоса чиқариб бемаъни ишлар қилиб қўйишларига сабаб бўлувчи, уларни йўлдан оздиришга олиб келувчи гапларни ўйламай-нетмай айтиш яхши эмаслигини билганларида эди, юқоридаги воқеалар содир бўлмаган бўларди. Агар катталар жавобгарликни фақатгина ўз болалари олдидагина эмас, балки умуман ҳамма болалар олдида ҳис қилганларида эди, яхши бўларди.

Катталарнинг аҳмоқона ўрнаги, нотўғри хатти-ҳаракати фақатгина болаларгагина таъсир қилмай, балки ўсмирларга ҳам айниқса зўр таъсир қилади.

Икки ўспирин, қурилиш-коммунал техникумининг биринчи курс студентлари Халқаро хотин-қизлар куни 8 Март арафасида техникум буфетининг сотувчиси буфетни қулфламай мажлисга кетган пайтида, ичкарига киришган, ёки делода ёзилганидай «бекитилмаган бинога киришган ва у ердан озик-овқат маҳсулотлари ўғирлашган».

Болаларнинг айтишича, бир қисим конфет, кўпи билан 500 граммча конфетни олиб, қизларга бўлишиб беришган.

Буфетчи аёл ҳам омбордан «озик-овқат моллари» ўғирланганини айтган. Унинг ҳисобича, 5 килограмм «Мишка косолапий», 8 килограмм «Маска» конфетлари, 12 та «Спорт» шоколади... ўғирланган. Бу ҳали ҳаммаси эмас. Яна анча нарса санаб ўтилиб, охири 50 дона карамли пирожка ҳам тилга олинарди.

Қизиқ, икки ўспирин шунчалик кўп нарсани қандай олиб чиқиб кетган экан. Бироқ буфетчи даъво-сига нечундир шубҳа қилинмади-да, иш қўзғатилди, лекин ўспиринларни қаттиқ жазолашмади: бу биринчи айблари эди.

Ҳаётдаги «буюк адолатсизликдан» ва буфетчи аёлнинг устомонлигидан ғазабланган ўсмирлар ҳақиқатни тиклашга қарор қилишади.

Бир ҳафтадан кейин қурилиш-монтаж техникумининг буфетига ўғри тушиб, шип-шийдам қилиб кета-

ди: ундан олиб чиқиб кетиш мумкин бўлган нарса-нинг кўпини ўмариб кетишади. Ҳатто тарозисигача олиб чиқиб кетишади. Балобатга етмаган «қасоскорлар» ушланганда, улар бир овоздан шундай дейишади:

— Биз ўғри эмасмиз. Биз давлат молини эмас, балки буфетчининг молини олдик... Унинг — ўзи ўғри!

Буфетчи аёл — мана шундай воқеа туфайли йўлдан оздирувчи бўлиб қолган. Қап-катта хотин болаларга адолатсизлик қилиб, золимлик дарсини берган. Усмирлар ўғрилик қилган буфетчининг жазосиз қолишини кўришган. Улар балки адолат тантанаси йўлида ёвузликка қарши курашувчи қароқчилар ролини ўйнашгандир. «Автомобилдан эҳтиёт бўлинг» кинофильмидаги қўлга тушмаган ўғри ва фирибгарларнинг шахсий машинасини олиб қочган Юрий Деточкинни эслайсизми?

Маълумки, сўз қанчалик чуқур маъноли бўлмасин, уни амалда иш билан исботлаш керак. Болаларни на уйда, на кўчада, на коммунал-қурилиш техникумининг буфетида ёлғон-яшиқ гаплар билан, ёмон одатлар билан йўлдан тойдириш ярамайди. Қайси бир ота ўғлининг жиноятчи бўлишини истайди, дейсиз? Унда нега бир ота самокат учун ўғлига заводдан подшипник олиб келиб беради-да: «Ма, Петя, учавер!» дейди.

Она эса фабрикадан шоколад, конфетлар олиб келиб беради. Тўғри, улар ҳали қозоғга ўралмаган бўлади, чунки ҳали тайёр эмас-да. Бола бу «чала шоколадни» еяверади, чунки у онаси конфетни шунчаки олиб келмаётганини, балки ўғирланганини билла туриб индамайди.

Бундай пайтларда бола ҳамма нарсага жуда яхши тушуниб туради ва ўзича хулосалар чиқаради. Буни ҳеч қачон унутмаслик керак. Бола ҳаммасини кўриб, сезиб туради, алдаш ҳам, жаҳолат ҳам, сохталик ҳам унинг нигоҳидан пинҳон қолмайди. Агар у ноҳақликни кўриб унга қарши норозилик билдиришни лозим топса — бошқа иш. Шундай бўлса, бу — бахт. Агар у жим бўлишга ва катталар «тажрибасидан» келиб чиқиб фойдани кўзлашга қарор қилса, мурғак қалби учун муқаддас бўлган исён кўтариш туйғусидан маҳрум бўлса, фалокат юз берди, инсон

шаклланмасидан бурунроқ бола бузилди, деяверинг.

Болани ҳақиқатгўйлик ва адолатпарастликка ўргата борар эканмиз, унга ҳақгўйлик тантанаси йўлида ҳар қандай йўлдан фойдаланавермаслик лозимлигини, олижаноб мақсадга етиш учун ҳар қандай воситани қўллаш ярамаслигини ҳам тушунтириш керак. Болалар гоҳо ўз характеридан келиб чиққан ҳолда бирор ишни шартга қилиб юборишга мойил бўладилар, чунки ёшликда дунё ишлари «содда» кўриниб, ҳар иш таваккал билан битадигандай туюлади. Фақат катталаргина болаларга ҳаётда мушкулликларга дуч келганда ҳам рост йўлни танлаш, тўғри қарор қабул қилиш, нотўғри ташланган қадам бошқа одамга қаттиқ алам, ғам-ғусса келтириши мумкинлигини тушунтириши керак ва лозим. Болаларни фақат ўзининг ор-номусини сақлаб қолиш билан бирга бошқаларнинг иззат-нафсини, ҳамиятини, шаънини ҳам ҳимоя қилишга ўргатиш зарур. Болаларга ҳар бир ҳодисанинг оқибати бўлганидек сабаби ҳам борлигини тушунтириб бериш ниҳоятда муҳимдир.

ФАВҚУЛОДДА ҲОДИСА

Бир синфда нарсалар сирли тарзда йўқола бошлади. Гоҳ қўлқоп, гоҳ пул, бир марта «Победа» қўл соати, кейин эса ҳақиқий тилла пероли авторучка йўқолди.

Ҳар бир ўғрилиқ синф учун воқеа эди. Синфда ўғри пайдо бўлганини ҳамма: болалар ҳам, ўқитувчилар ҳам, ҳатто директорнинг ўзи ҳам сезарди. Лекин шу ўғрини қандай қўлга туширишни ҳеч ким билмасди. Бир нарса йўқолиши биланоқ йиғилишадди, гап-сўз қилишадди, бақриб-чақришадди-ю, навбатдаги кўнгилсиз воқеа рўй бергунга қадар жимиб кетишадди.

Мактаб аҳли бу кўнгилсиз ҳодисанинг районга овоза бўлиб кетишини хоҳламасди. Бунинг устига мактаб райондаги илғор мактаблардан бири эди. Ҳаммаси ўнглиниб, изга тушиб, унутилиб кетади, кичкина ўғри охири қилмишлари ёмонлигини тушуниб, уялиб, тавба-тазарру қилади-ю, бундай бемаъниликка чек қўйилади, деб юришарди.

Агар бир воқеа рўй бермаганда, билмадим, бу қачонгача чўзиларди.

Уша Юра Троцкийнинг авторучкаси йўқолган кунни синфдагилар айниқса зўр ҳаяжонга тушишди. Бу тилла пероли авторучкани Юранинг туғилган кунига бир неча кун қолганда онаси сотиб олган бўлиб; лекин ҳали совгани топширишга улгурмаганди: кўчада машина уриб кетганди.

Юра ручкани шунинг учун ардоқлаб юрарди. Ҳар бир киши онасидан қолган ёдгорликни қандай эъзозласа, у ҳам шундай тутарди. Мана, келиб-келиб ўша ручка йўқолди.

Юра ўзини қўярга жой тополмасди. Бир кун ичидан ранги оқариб, ўзини олдириб қўйди, шунда унинг дўсти Вася Романов болаларга: «Ўлсам ўламан, лекин ўғрини топмай қўймайман», деди.

Шундай қилиб, Вася ҳаракатга тушиб кетди.

Синфдошлари унинг терговчи бўлишни орзу қилиб юрганини биларди. Шу воқеа туфайли унинг нима учун терговчи бўлишига аҳд қилганини ҳам билиб олдим.

Бўлажак терговчи ҳамма детектив романларни — Семеновдан тортиб Сименонгача бўлган ёзувчиларнинг китобларини ўқиганга ўхшарди. Саргузашт фильмларнинг ҳаммасини — ҳар бирини камида уч мартадан кўрган эди.

Бинобарин, шубҳасиз, Вася Романов хавфли жиноятчиларни қандай тутиш ҳақида ўзининг аниқ тасаввурига эга эди. Менимча, унинг ўз «дедуктив» методи ҳам бўлса керак.

Унинг уч дўсти доктор Ватсон бўлишди. Вася ўзига қандай ишонса, уларга ҳам шундай ишонарди.

Улар ҳаммаси биргалашиб «Хамелеон» деган сеҳрли номдаги операция планини ишлаб чиқишди.

Бу операцияни батафсил тасвирлаб бермоқчи эмасман, лекин шуни айтишим керакки, у жуда пухта ўйлаб муваффақиятли амалга оширилган эди.

Ўғри ечиниш хонасида бировнинг чўнтагидаги ҳамёнини олаётганида қўлга тушган.

Ўғри Генка Козловский бўлиб чиқди.

— Жиноят устида қўлга олинсин! — буюрди Вася.

Ҳамёнини тортиб олишди ва Генкани мактаб орақасига олиб ўтишди.

— Урасизларми? А? Урасизларми?— жавварди Генка йиғламсираб.

— Йўқ, шоколадга тўйдирамиз.

Болалар муюлишдан ўтиб, тўхташди.

Томдан сув томчилайди. Офтоб чарақлаб турипти. Операция иштирокчиларидан бири, кафтига туфлаб, қулочкашлаб ўғрини туширмоқчи бўлди.

— Шошма,— тўхтатди уни Вася.— Қўлингни булғаб нима қиласан... Менга қара,— у қўрқувдан гужанак бўлиб, эсанкираб қолган Генкага ўгирилди.— Эртага директорнинг олдига кирасан ва: «Мен ўғриман», деб ўзинг айтасан. Кейин синфга кириб шу гапларнинг ҳаммасини ўзимизга ҳам айтасан. Тушундингми?

— Тушундим...

— Агар ўзинг айтмасанг, биз айтамыз.

— Ўзим айтаман,— гулдиради Генка.— Ўзим айтаман... Фақат эртага эмас. Икки ҳафтадан кейин айтаман.

— Нега энди?— ҳайрон бўлиб сўради Вася.

— Мен эртага айтолмайман. Рост гап, айтолмайман.

Генга гапираркан, болалар ишонмаётганликларини пайқади. Шундан кейин у бор гапни, қанчалик оғир бўлмасин, ҳақиқатни айтишга журъат этди. Ҳақиқат эса ачиқ эди.

— Отамни касалхонага ётқизишади — шундан кейингина айтаман. Агар ҳозир, мени мактабдан ҳайдашларини билса тамом бўлади, ўлади...

Болалар бир-бирларига қарашди. Улар Генканинг отаси оғир касаллигини билишмасди.

— Ҳа, майли,— рози бўлди Вася.— Бўпти, икки ҳафтадан кейин айтасан.

Улар тарқалиб кетишди, Генка эса қолди. Вася орқасига ўгирилиб қараса, Генка ҳали ҳам бошини қуйи солганича жойидан қимир этмай турибди. Вася орқасига қайтиб келди.

— Ҳозир отангга нима бўлган? Нега касалхонага боради?

— Арақ...— йиғлаб юборди Генка.— Қаттиқ ичарди. Юрагининг нимасидир ёрилиб кетипти. Шунақаям ёмон ичардики...

— Майли, кел, икки ҳафтадан кейин гаплаша қоламиз.

Вася қўл силтаб қўйди-да, кетмоқчи бўлди, лекин яна тўхтаб сўради.

— Нега аввал отанг ҳақида ҳеч нима демагандинг?

— Уялардим,— иқрор бўлди Генка.— Гапиришга уялардим. Ахир, у касалликдан эмас, арақдан...

Шундан сўнг «Хамелеон» операциясини давом эттиришга тўғри келди. Болалар кечқурун тўпланишиб, Генкаларнинг уйига боришди. Эшикни тақиллатиб, ўртоқларини чақиришди.

— Ўғирланган нарсаларни нима қилдинг?— сўради Вася.

— Қанақа нарса? Мен ҳеч нарса олган эмасман,— ажабланди Генка.— Билганларингни қилинглар, аммо олганим йўқ. Пул олганман, холос. Онамнинг пулига қўшиб қўярдим. Ердам бермоқчи эдим.

— Демак, буюмларни олмагансан? Балки Юранинг авторучкасини ҳам олмагандирсан?

— Олмаганман.

— Ёлғон айтяпсан! Ўғри ўзингсан-ку, бошқа ҳеч ким...

— Улай агар олмаганман. Қанақа авторучка эканлигини биламан-ку! Ахир онасидан қолган эсдалик-ку.

Бир кун ўтгач Вася дарсга кела солиб, эртага қўшним, жиноят қидирув бўлимининг чинакам ходими келади, деб, синфдагиларга эълон қилди. Унинг қўшниси ҳар қандай жиноятни ҳам фош қилармиш, ҳатто энг чигал ишларни ҳам. У авторучка олгани албатта топади, чунки топаман деб ваъда берибди.

Катта танаффусда болалар Васядан бир қадам ҳам нари жилишмади. У қўшнисининг иш тажрибасидан янги бўлган саргузаштларни мароқ билан ҳикоя қилиб берарди. Агар қўшнисининг ўзи бўлганида, шунчалик муваффақиятларга эришганига ҳайров қолиши турган гап.

Юра Троицкий, айниқса, қаттиқ ҳаяжонланди, ҳали дарс бошланишига беш минутча қолган бўлса ҳам, синф томон юриб, эшикни очди ва бирдангина уни партаси олдидан Борис Лебедевнинг лип этиб ўтиб кетганини кўрди.

Юра партаси олдига келди. Портфели ёнида олтин пероли авторучкаси ётарди.

Ручка ўғриси топилди. Борис Лебедев нега у бу ишни қилган экан? Нега энди ручкани жойига қўйган. Қўрққаниданми ёки виждон азобиданми?

* * *

Бу ишни Бориснинг виждони амри билан қилган бўлишини хоҳлардим. Ўғрилиқ — оддий бир жиноят бўлмай, балки ўтакетган разиллик, чунки у кишига доим мусибат олиб келади. Ана шу ҳақиқатга Бориснинг ўзи ишонишини истардим.

Биз ўғриларни қаттиқ жазолаймиз. Лекин жазолай туриб, масалани чуқурроқ ўрганишга, кишининг аҳволини тушунишга, нега ўғрилиқ кўчасига кириб қолганини билишга, унинг юрагида, феъл-атворида қандай яхши нарсалар борлигини аниқлашга ҳамда келгусида унинг тақдири яхшиланиб кетиши учун нималар қилиш лозимлигини аниқлашга ҳаракат қиламиз. Ўғрилиқ қилганни жазолаш қийин эмас. Лекин унинг бу аблаҳликни такрорламайдиган қилиб юбориш анча мушкул иш.

Мен аввалроқ ҳам айтган эдим, кишилар ҳамма нарса доимо тезроқ ҳал бўлишини хоҳлашади, ёки бизнинг тилимиз билан айтганда, ёвузликни оператив равишда йўқ қилишимизни истайдилар. Лекин, кескин ва тез ҳал қилиш билан бирга оқилона ҳамда боодоблик билан иш кўрилмоғи лозим. Ёмонликка қарши курашда шуни унутмаслик керакки, эҳтимол, одам, айниқса худди шу дамда аҳволи тангдир, бирор ёрдам ёки маслаҳатга жуда-жуда муҳтождир. Ёрдам беринглар дейишга юраги бетламайди, ҳатто уялади ҳам. Хунук иш қилиб қўйганларнинг ўзлари инсофга келиши ҳам ниҳоятда муҳим. Унга қутқу солиш эмас, виждонини уйғотиш керак.

Болалигимизни биз бир умрга эслаб юрамиз. Яхшилиқларни эслаймиз, ёмонликларни ҳам унутмаймиз. Дўстлар ва душманларни, табассумни, пандеган онларимизни, илк ажабланишларни, сотқинликларни — ҳаммасини эслаймиз.

Болалиқдаги таъсирланиш шундай ўткирки, арзимаган кўнгилсизлик катта бир фожиадек туюлади. Кичкинагина ютуқдан севинчга тўлиб-тошасан, адолатсизликлар эса қалбингни яралайди.

Йиллар ўтиши билан одам пишиб, ўз ишига пух-

та бўлиб боради. Лекин болалик йилларининг хотираси ўчмайди. Катта бўлганингдан кейин ҳам унутмайдиган ишлар кўп бўлади.

ИЗ

Кўҳна Москванинг тор кўчаларидан бирида кетаяшман. Шу ерда Самотечний майдонни яқинида болалигим ўтган. У пайтда беш қаватли гиштин уйда яшаганман, уйни Долгополов деган одам ўтган асрда қурган. Тор кўчада арғувон дарахтлари ўсарди, ота-оналаримиз уй ёнидаги скамейкада кечқурунлари ўтиришиб, тиркчилик ташвишларини муҳокама қилишарди.

Мен уйимиз олдига келдим ва арғувон тагидаги скамейкага ўтирдим. Хаёлга берилиб, ёнимга кимдир келганию қандай ўтирганини сезмай қолибман. Ўгирилиб қарасам, мактабдош дўстим Ленька Самойлов экан. У ҳовлимиз болаларидан тузилган футбол командасининг доимий дарвозабони эди. Энди уни Ленька деб бўлмас, балки у энди болаларнинг ажойиб врачлари Леонид Кузьмич эди...

Биз ҳали ҳол-аҳвол сўрашга улгурмаган ҳам эдикки, йўлакда баланд бўйли, қора берет кийиб, чамадонча кўтарган — яна бир эски танишимиз Виктор Давидов кўринди. Витька ёшлигида Самотечний кўчасидаги болаларнинг энг абжири эди. Ҳозир эса ажойиб автослесарь.

Витька менга қараб кулимсираб, қўлини кўтарди-да, негадир ёнимиздан ўтиб кетди.

Мен жуда ҳайрон бўлдим, нега Витька тўхтамади? Ҳатто тузукроқ сўрашмади ҳам. «Наҳотки,— деб мушоҳада қилдим мен,— болалик чоғларида бўлиб ўтган гина-кудурат шу чоққача сақланиб қолса?»

Наҳотки, ҳаммамиз улгайиб катта бўлган шу кунларда ҳам қачонлардир ораларида бўлиб ўтган гапни унута олишмаса? Бунга ўттиз беш йил бўлган, кам эмас.

Бизнинг 188-ўрта мактабимизнинг тўрт қаватли биноси Коминтерн районидаги тор кўча бўйидаги қадимги савдогарлар маҳалласига туташган эди. Мактаб девори орқасидаги Екатерина парки дарахт-

лари баргларининг шитирлаши эшитилиб турарди. Уша йиллари бу парк бизларга каттадек туюларди. Парк самотечнийлик безори болалар йигиладиган жой эди.

Унинг хилват жойларида, қадимий дуб ва заранг дарахтларининг соя-салқинида, гоҳо девор ёнида кечқурунлари киссавурлар картада «йигирма бир» — қимор ўйнашарди. Ютишса ҳам, ютқазилса ҳам арақ олиб ичишарди. Доимо газзага майда балиқ, пиёз, редиска ейишарди.

Арақ етмай қолса, атрофларини ўраб ўйинни кузатиб турган болалардан битта-яримтасини дастёрликка юборишарди. Болаларга бундай «муҳим» топшириқлар ёқарди. Ҳатто имиллаганликлари учун бир-икки тарсаки есалар ҳам хафа бўлишмас, кетиб қолишмасди. Мастликдаги ботирлик, чўнтак ва хиром этик қўнжидаги ясама пичоқлар, ўқ санчилган юрак, илон чирмаи олган адмирал лангари тасвирланган татуировкалар болаларнинг ҳайратини ошириб, уларга ҳурмат-эҳтиром туйғусини уйғотарди. Нотаниш ҳаётнинг мароқли сеҳри, Самотечний «қироллари»нинг гаройиб ҳикоялари болалар қалбини ҳаяжонга соларди.

Екатерина паркида Витька Давидов ҳам бўларди. Дарсдан кейин кўпинча шу ерга келарди. Киссавурлар уни билишарди, Витька ҳам ўзини уларнинг шерикларидан деб ҳисобларди: карта ўйнар, бошқалардан кўпроқ араққа бориб келарди. Кичикроқ ўғрилар Витькага чўнтакка тушиш сирларини ўргатишарди. Витька ҳам уларга ёқиш учун ҳар нарса қилишга тайёр эди. Дарсларни тез-тез қолдирарди, кейинчалик эса ўқишни бутунлай ташлаб, 8-синфдан кетиб қолди.

Витьканинг ташқи кўриниши ўша-ўша болалигидагидек; бир тутам сочининг буғдой ранг пешанасига тушиб туриши ҳам, ҳатто болалигидаги дўрдоқ лабига қистирилган «Казбек» папироси ҳам унга улурғисифат қиёфа бағишлай олмаганди...

Фақатгина кўзларигина ўзгариб, гамгин, ётсираб, чўчинқираб боқарди. Витька собиқ синфдошларидан сабабсиз хафа бўларди, дарс охирида мактаб ҳовлисига келиб, ўқитувчиларни ҳақорат қиларди, собиқ синфдошлари билан уришарди. У, айниқса, негадир, Ленъка Самойловни ёқтирмасди, уни қизлар-

нинг олдида бошқаларга нисбатан кўпроқ дўлпосларди, ана шуниси боёқишга кўпроқ алам қиларди. Ленька мушт қайтаришга журъат этмасди — қўрқарди. Мана шу қўрқув калтакдан ҳам ёмон эди. Ленька Самойлов калтак зарбидан эмас, қўрқоқлигидан, нўноқлигидан жудаям эзиларди.

Баҳор кунларининг бирида Витька тор кўчада, керосин дўкони ёнида Ленькани пойлаб турарди. Дўконда керосиндан ташқари примус, шам ва лампа шишалари сотиларди. Витька гўё беозордек кўринарди.

— Менга қара! Қел, ярашамиз. Хўш, нима дейсан?

Ленька миқ этмай турарди. Витькадан бундай таклифни кутмаганди.

— Сал тузукроқ яшамоқчиман. Бир лекини чиқиб турипти-да, пул етмаяпти. Эртадан бошлаб менга уч сўмдан бериб турасан...

Ленька бош ирғади. Уйламасдан бош ирғаб қўйди, эртага Витькага у нима дейди? Ҳозир, шу заҳотиёқ, тезроқ кетиш учунгина бошини ирғаб қўйди. Тезроқ кетиб, душманининг рухсорини кўрмасликни истарди. Уйга боргач, Леньканинг юраги орқасига тортиб кетди. Шунча пулни қаердан олади? «Бермасам — ўласи қилиб уради,— деб ўйлади у.— Яхши, уч сўм, бор ана уч марта уч сўм топиб берарман. Лекин озмунча пул керакми?»

Уйга келиб, Ленька зарҳал қулоқли пул йиғиладиган сопол мушукчага қараб қўйди. У китоб жавонида глобус ёнида турарди. Қишдан буён велосипед оламан деб пул йиғиб юрарди.

* * *

Витька айтилган вақтида аниқ келиб турарди. У пулни олиш учун аниқ бир пайтда келиб, мактаб дарвозаси ёнида Ленькани кутарди. Энди урмайдиган бўлди. Навбатдаги уч сўмни чўнтагига соларкан, мийиғида кулиб қўярди. Ниҳоят Ленька уч сўм тополмаган кун келди. Унинг бисоти тамом бўлган эди. Сопол мушуги бўшаб қолганди.

— Қаердан бўлса ҳам топасан, менинг ишим нима,— деди Витька.— Шартимиз...

— Бошқа оладиган жойим қолмади,— деб Ленька ундан қутулмоқчи бўлди.— Эҳтимол, кейинчалик бўлар. Лекин ҳозир йўқ.

— Қолган ишга қор ёғар. Қаердан бўлса ҳам топ. Олиб келмасанг ўзингдан ўпкала.

Ленька бир ўқувчи бўлса, пулни қаердан ҳам оларди?

Тўққизинчи «А» синфимиздагилар баъзи-баъзида унча-мунча пул йиғиб туришарди. Третьяков галереяси экскурсиясига, ўртоқларга, ўқитувчи аёлларга 8 Март муносабати билан совға-салом олишарди. Охирги марта бир оқ катерда Москва-рекада Котельническая соҳилидан Серебрянный қарағайзорига борамиз деб пул йиғиб қўйгандик. Бу пуллар Леньканинг партадош қўшниси, синф маданий тadbирлар ташкилотчиси — кўзойнак тақадиган Стасик Худяковда турарди.

Физика дарсида Стасик доска олдида туриб, Бойл-Мариотт қонунини исботлаётганда, Ленька бировникидек бўлиб қолган қалтироқ қўлларини ўртоғининг портфелига тиқиб пулни олди. Олди-ю ўзининг чўнтагига солиб қўйди. Лекин чўнтагида пулни сақлаш хавфли эди. У буни дарров тушунди. Пайт пойлаб бутун синф физигимиз ҳазилларига кулаётган пайтда Ленька пулни партанинг оёғи остига тиқиб қўйди.

Қўнғироқ чалинди. Дарс тугади. Синф деразаларини очиб юборишди. Лекин болалар танаффусга чиқиб улгурмаган ҳам эдики, Стасикнинг қичқирғи эшитилиб қолди:

— Пулни ўғирлашибди!..

Ҳамма унинг ёнига келди.

— Бундай бўлиши мумкин эмас! Сен яхшилаб қарагин, довдир...

— Ўғирлашди...— деб такрорлади йиғламсираб.— Ўғирлашди, рост гап!

— Пул топилмагунча ҳеч ким синфдан чиқмайди!— деди синф бошлиғи қатъий қилиб.

Пул топилди.

Ҳеч ким пулни Ленька олган деб ўйлагани ҳам йўқ. Улар бошқа боладан гумонсирашди.

Уша куни кечқурун Ленька Витькага бундай деди:

— Биласанми, эплай олмадим. Бўлмади. Сен эртагача кутгин, илтимос.

— Кутаман. Лекин менга эртага эллик сўм бера-сан. Қарзни проценти билан қайтариш керак.

— Ҳаракат қиламан. Лекин сен мендан бошқа ҳеч ҳам пул сўрамайсанми?— деб сўради Ленька йиғламсираб. Витька:

— Сўрамайман!— дея ваъда берди-да, бурилиб қинғир тор кўчамиздан пастга тушиб кетди.

Эрта ҳам келди.

Келишилган жойда учрашишди. Ленька роппа-роса эллик сўм олиб келган эди.

— Орамиз очиқ!— деди Витька ҳайрон бўлиб.— Сенга қойилман. Сўзинг устидан чиқаркансан. Хур-матга лойиқсан.

Ленька уйга қайтиб келди. Ғаладони очиқ буфет олдида онаси турарди.

— Сен бу ердан пул олдингми?— сўради онаси.

— Йўқ... Олганим йўқ,— жавоб берди у.

Онаси йиғлаб юборди. Ленька онаси эллик сўм учун йиғламаётганини тушунарди, тушунганда ҳам қандоқ денг?! Онаси унинг, Леньканинг ёлгон гапирганига йиғларди. Умрида биринчи бор ал-даши...

Леонид Кузмич онасининг бу кўзёшларини уну-толмайди, эҳтимол умрининг охиригача унута олмаса керак.

Витька ҳам ўз сўзида турди. У бошқа пул талаб қилмади, ҳатто Ленькадан қочиброқ юрарди.

...Орадан кўп йиллар ўтди. Биз катта бўлдик. Кўп нарсалар унут бўлиб кетди, лекин мен билан ёнма-ён ўтирган Леонид Самойлов, кўчамиздан чиқиб келган Виктор Давидовлар бир-бирлари билан сў-рашишмади.

Уша куни кечқурун мен Викторнинг Леонид ол-дидаги айбини, яъни бир вақтлар унга алам ўтка-зиб чакки қилганини, йиллар ўтган сари яна ҳам чу-қурроқ ҳис қилишини тушундим. Очиқ кўнгил ва сез-гир Леонид ҳам унинг таҳқирлаганликларини кечи-ра олмасди. Балки Леонид уни эмас, ўзини ўзи кечир-мас! Бундай нарсалар сира унутилмайди. Болалик-даги гина-кудуратлар вақт ўтиши билан унути-либ кетади, деювчилар доимо ҳақ бўлавермайди-лар.

«Қара-я, шундай ажойиб онланинг, шундай яхши ота-онанинг фарзанди жиноятчи бўлиб қолди-я!»— деювчиларга эътироз билдиргим келади. Яхши, аҳил оилада боланинг хулқ-атвор нормалари тўғрисидаги тасаввури ота-оналарнинг хулқи билан уйғун бўлса, фарзандларини оқилона тежаб-тергаб турсалар, бу уйдан қонунбузар чиқиши мумкин эмас. Ҳарқалай нототув оилаларда ҳақиқат, меҳру саховат, адолат тушунчалари ўрнини ичиқоралик, лоқайдлик, тамагирлик олган, маънавий заифлик, инсоний муносабатлардаги қашшоқлик, ахлоқий нопоклик ҳукм сурган оилаларда ўсган болалар кўпинча жиноятчи бўлиб чиқадилар. Лекин шуни унутмаслик керакки, иш бошланиши учун гоҳо, оддий бир нарсанинг ўзигина кифоя: ота-онанинг енгил-елпи меҳнатни олқаб, осон пул топиш йўлларининг дастурхон устида мақтаб гапириши, отанинг ҳамкорларини мазах қилиб, мақтаниб айтган гаплари, онанинг эса бировлар хатига кўз қирини ташлаб, сирларидан воқиф бўлиш «одати» сингари ярамас қилиқлари ўсмирга ахлоқсизлик дарчасини очиб беради, энди бу ёғи — ёмон гулларнинг гуркираб ўсиши фарзанднинг ўзига ёки шарт-шароитга боғлиқ бўлиб қолади.

Ахлоқ — бу, ахир инсон характерининг белгисигина эмас, бу бутун бир ҳиссий идрок этиш соҳаси, ўзаро муносабатлар системасидир. Агар ахлоқ тарбияси системасидаги биронта соҳа ишдан чиққудек бўлса, инсонда бир умрга доғ қолади.

Менинг купедаги ҳамроҳим ўшанда: «Ўғлим бундай бўлмайди, чунки мен болани ундай тарбияламаганман»,— деб бақирганди. Нотаниш бу йигитнинг тарбиясида нуқсон борлигига асосимиз йўқ, эҳтимол унга олижаноблик билан ёвузликни, адолат билан адолатсизликни ажрата билишни ўргатишгандир. Лекин, ахир, тарбиячиликка даъвогар бегона киши эмас, ўша боланинг отаси, айбдорга «энг қаттиқ жазо» талаб қилувчи одам, яъни ҳамсуҳбатимизнинг ўзигина эди-ку. Ўғлига тарбия бераркан, уйда такрор-такрор «бундай ишларни тугатиш керак», деганмикан, инсон ҳамма вақт қўрқиб ҳисси билан яшайди, дунё фақат яхшиликдан, ўзаро яхши муносабатлардангина иборат бўлмай, балки қабоҳат ҳам бор-

лигини ҳамда ачиниш одатда зарар келтиришини, айниқса, раҳмдилнинг ўзига зиён етказиши мумкинлигини айтганмикан? Отанинг ўғлини зolim қилиб тарбиялаши эртами-кечми бошқаларга нисбатан раҳмсиз бўлишига олиб келмасмикан? «Жуда ҳам мукамал» тарбия системаси занжирдан бир бўғини тушиб қолиб, занжир чил-парчин бўлиб кетади-ку. Ҳамроҳим шуларни ўйлаб кўрганмикан?

Гоҳо баъзи бир ота-оналар болаларига ғамхўрлик қилиб, уларни «нохуш туйғулар» қўзғатадиган жойларга юборишмайди: «Ҳали ёш, қўрқади» дея бувисини кўмиш маросимига қўйишмайди, яхши кўрган итини машина уриб кетганини айтишмайди. Бола қалбини жароҳатлашнинг нима кераги бор?— дейишади, «Сўна» романини ўқиб таъсирланиб йиғласа, шунга ҳам фарёдми, бу ахир китоб-ку!— дея истеҳзо билан кулишади. Шундай қилиб, бола ўсиб катта бўлганда, бировнинг дарду ҳасрати, ғам-ғуссасига шерик бўлиш қобилиятидан маҳрум бўлади. Бу нуқсон. Ахлоқан баркамол бўлмаган шахс маънавий беқарор бўлади.

Болани бир тарафлама тарбиялаш керак эмас. У ҳаётни билиши, инсонлар қувончига шерик, ғам-ғуссасига ҳамдам бўлиши керак.

Еки бошқа бир масалани олайлик. Баъзи ота-оналар болаларни маънавий бойитишга эмас, балки моддий таъминлашга ҳаракат қилиб, хархаша қилиб юрмасин, дея уларнинг ҳамма истакларини бажаришга уринадилар. Шундай қилиб, улар жамиятга фойда келтириш ўрнига ундан юлишга зўр берадиган боқимондани ўстирган бўладилар.

«Бироқ моддий имкониятлар ўсиб бориши билан бир вақтда одамларнинг гоёвий-ахлоқий ва маданий савияси ҳам муттасил ўсиб бориши зарур. Акс ҳолда бизда мешчанлик, майда буржуа психологияси иллатлари такрор пайдо бўлиши мумкин. Бунга назар-этиборимиздан қочириш керак эмас»,— деган эди ўртоқ Л. И. Брежнев КҲСС XXV съездида.

Ижтимоий иллатларга қарши курашиш керак, уларни зарарсизлантириш мумкин. «Ўзига тўқ оила»да тарбияланган болаларнинг қалбини кемирадиган иллатларни эл кўзидан яшириш катта қабоҳатдир.

Бир куни тушки овқат пайтида дўстим Петр Андреевичнинг кабинетига кирдим.

— Ма, ўқи,— деди у бир варақ қоғоз бериб.— Биринчи севгилимнинг хати.

Мен дўстим рўбарўсига ўтирдим-да, хатни ўқий бошладим:

«Азизим Петр Андреевич! Менинг ҳаётим барбод бўлди. Ҳамма ардоқли кунлар ортда қолди — на орзу-умидим қолди, албатта на бир иссиқ кун ва на келажакка ишонч. Ҳамма ўйлаганларим пучга чиқди, қўлимни бурнимга тиқиб қолдим. Сўнгги йилларда мен ёлғон ичида яшадим. Ҳатто энг яқин кишилар ҳам мени алдашди. Ҳаётнинг ўзи ҳам мени ноҳақликка кўп дучор қилар, демак гам-алам ичида яшардим. На оилада, на ишда ўзимни ҳимоя қила олардим ҳам, лекин бу гирдобдан чиқиб олиш умиди билан яшадим, «сабр қил, кейин» деб ўзимга тасалли берардим. Бор умидим ана шу «кейин» келадиган кунларда эди. Менинг пешонам шўрлигини ҳаммадан кўра сиз яхши биласиз-ку. Бирдан-бир бахтли онларим — мактабдаги ўқиган йилларим экан. Турмушга чиққанимдан кейин бунга тушундим. Мен учўн содиқ дўст бўла оладиган одамдан юз ўгирганлигимни ҳам тушундим. Петр Андреевич, Сиз ким тўғрисида гапираётганимни билиб тургандирсиз? Мен яхшилик ва адолатга ишончимни йўқотдим, қўлларим ҳеч нарсага бормаи қолди. Одамларга, йўлимга ғов солган ўша одамларга нисбатан гина-кудуратдан бошқа нарсам қолмади. Ҳар куни томоғимга бир нима тиқилгандай бўлади...»

— Бу аёл чиндан ҳам танишингми?

— Мен сенга айтдим-ку — биринчи муҳаббатим, деб.

— Унга нима бўлди? Балки, ёрдам бериш мумкин дир?

— Шошма. Мен сенга ҳаммасини айтиб бераман. У ёшлигида шунақаям гўзал эдики, сен уни тасаввур ҳам қилолмайсан! — дея гап бошлади Петр Андреевич.— Бизнинг мактабимизда жуда кўп чиройли қизлар ўқирди, лекин у энг зебоси эди.

Уни Светка, юқори синфга ўтганида эса Стелла дейишарди. Кейинчалик у Светлана бўлди, яъни Светлана Викторовна...

Унинчи синфда мен Стеллага ошиқ бўлиб қолдим, ҳатто унга атаб шеърлар ёздим. Айтгандай, бизнинг синфдаги болаларнинг ҳаммаси унга атаб шеър ёзарди.

У яхши ўқирди ва бизнинг ҳаммамизга бир хил муносабатда бўларди. Биз унинг учун шунчаки синфдош эдик. Шуниси қизиқки, у Гера Лопухин билан дўстлашди; у эса биздан кичик бўлиб, тўққизинчи синфда ўқир, на ташқи кўриниши, на бирор таланти жиҳатдан устунлик қиладиган жойи йўқ эди.

Унинг отаси профессор Лопухин ўша пайтда ҳарбий академияда дарс берарди. Мен уни бир куни генерал формасида бизнинг мактабда, ота-оналар мажлисига келганида кўрган эдим.

Биз Стелла билан қўшни бўлиб, у рўбарўмиздаги уйда турар эди. Мен ҳам тўртинчи қаватда, у ҳам. Хонасининг икки деразаси, меникига қарама-қарши эди. Баъзида биз деразадан бошимизни чиқариб имлашиб, гаплашиб олардик.

Бизнинг кўчамиз тинч бўлиб, деярли ҳеч қандай транспорт ўтмас, ҳатто серқатнов Арбатнинг шундай ёнимиздалигига ишонгинг келмасди.

Ўша пайт мен у билан нима тўғрисида гаплашганимни эслай олмайман, лекин унинг сўзларидан дунё-дунё маъно уқардим.

Мен мактабга кетаётганимда доимо ундан сал аввалроқ чиқишга ҳаракат қилардим. У билан ёнма-ён кетиш мен учун ҳақиқий бахт эди. Менинг бахтим бутун бир ўқув йили — тўрт чорак давом этди!

Эсимда бир куни кечқурун, биз иккинчи сменада ўқирдик, мен мактабдан Стелла билан келар эдим.

Баҳор фасли. Томлар ортида шафақ жилоси. Намхуш барглар димоққа баҳор ҳидини уфуради. Қаердандир қўшиқ садолари янграмоқда, сўзларини ажратиш қийин, лекин куйигина эшитиларди. Қадимги «Дунай тўлқинлари» вальси эсингдами? Ҳозир бир оз кулгили туюлади-ю, лекин гапнинг рости, мен бу вальсни хотиржам тинглай олмайман. Утган ишлар кўз олдимда худди кечагидай, ҳатто ярим соат олдин бўлгандай жонланади...

Биз тор кўча бурчагидаги нон дўкони, «Саноат моллари» магазини ёнидан ўтиб бораяпмиз. Кўкка бўялган ёғоч девор ёқалаб бораяпмиз. Нариги то-

монда болалар боғчасими ёки яслисими бўлиб, у ерда ҳар хил скамейкачалар ва қўзиқоринга ўхшатиб ишланган устунлар бўларди.

Стелла менга Дина Дурбин деган артистка ҳақида тўлиб-тошиб сўзларди, лекин унинг сўзларини эшитмасдим. Қадимги «Дунай тўлқинлари» вальси қалбимда жўш уради. Мен секин энгашиб унинг юзидан ўпиб олдим.

«Вой, сендан буни сира кутмовдим-а,— деди у хотиржам.— Нима кераги бор?»

«Мен сенга ёқмайманми?»

«Ёқаманми, ёқмайманми, деганинг нимаси? Гап бунда эмас, сен ҳали ҳеч нимани тушунмайсан, тентаквой».

«Гера Лопухинни севасанми?»

«Эҳтимол. У яхши йигит, лекин муҳими бунда эмас. Сен биз, аёлларнинг кўнглини тушун, биз танлаб олишимиз керак».

Мана шундай, «танлаб олишимиз керак», ўн олти ёшда шу гапни айтса-я!

«Сен ҳам танлаяпсанми?»— сўрадим мен.

У елкасини қисди.

Эртасига мактабга кетаётганимизда Стелла бу гапни давом эттирди.

«Ойимлар доимо, сени мактаб, шу Петядан яхши одам чиқади-да, дейдилар. Сен зўр одам бўласан, сен саботлисан. Лекин буларнинг ҳаммаси жуда ҳам сустлик, жуда ҳам секинлик билан бўлади. Хотинлар эркакларга нисбатан тез қарийди. Ойимга мени ўпиб олганингни айтиб берсам, жуда хафа бўлдилар... Ер тепиниб ғижиндилар, ҳатто кинога пул ҳам бермадилар. Кечаси билан насихат қилиб чиқдилар:

«Стелла, менинг хатоимни такрорлама. Ландовур отангни деб, қийналганим етмайдими...»

«Нега ойингга айтдинг?»

«Нима қилибди?»

«Нима кераги бор эди!»

«Ҳа нима бўлти? Сен мени севиб қолганингни анчадан буён биламан. Синфимиздагиларнинг ҳаммаси буни билади. Ойим ҳам аллақачондан бери «Хушторингга айтиб қўйгин, сенга ҳадеб қарайвермасин...»,— деб тайинлаганлари тайинлаган».

Мактабни тугатганимдан кейин армия сафига ча-

қирлиб, Мурманскда хизмат қилдим. Қутб тунларининг бирида бизнинг уфқимиз яшил ва бинафшаранг шимол ёғдуси билан нурафшон кечаларнинг бирида мен Стеллага узундан-узоқ хат ёздим.

Мен унга Москвани, тор кўчамизни, қадрдон «Дунай тўлқинлари» вальсини, кўпдан-кўп бошқа нарсаларни соғинганлигимни ёздим. Хатим мазмунидан менинг ҳеч нарсани эсимдан чиқазмаганимни, ҳаммаша мен уни ўйлаётганимни Стелланинг ўзигина хатимдан билиб олиши мумкин эди.

У менинг хатимга жавоб бермади. Мен армиядан қайтгач, Стелла мактабни тугатиши биланоқ ёшгина, айтишларича, қобилиятли бир журналистга эрга тегиб кетганини билдим.

Ойимнинг айтишича, Стелла тўйдан аввал бизникига кириб, мени суриштирган ва турмушга ўз хоҳиши билан чиқмаётганини, аммо, эрини ҳурмат қилажagini, умуман, мустақил ҳаёт бошлаши кераклигини айтган. Эрининг келажаги порлоқлигини таъкидлаган.

Орадан беш йил ўтди, мен жиноят қидирув бўлимида ишлардим. Уйландим, лекин ҳамон ота-онам билан бирга турардим.

Бир куни қўлимда қизимни кўтариб, хотиним билан сайр қилиб юрганимда қаршимдан Стелла келаётганини кўриб қолдим.

Аввалгидай гўзал, лекин ўзига бино қўйган хотин бўлипти. Хотинимни бошдан-оёқ такаббуруна кузатиб чиқди-да, ўз ҳаёти тўғрисида қисқача гапириб берди. Мен талантли журналист билан ажралишганига тушундим. Стелла янги эрга тегиб олипти: эстрада кўшиқчисимиди, конференсьемиди, ҳозир аниқ эслай олмайман, ҳарқалай бунга анча бўлиб кетган-да...

Арбатдаги уйимиз бузилиб кетганидан мен бошқа районга кўчиб ўтдим. Стеллани ўн йил учратмадим, балки кўпроқ. Тўғри, бир марта «Будапешт» ресторанида фирибгарларни қўлга тушириш операцияси ўтказаетганимизда уни кўрган эдим.

Стелла ўзига ўхшаган чиройли дугонаси, яна икки киши билан, афтидан пулдор кишилар бўлса керак, улфатчилик қилиб ўтирарди.

Яна бир қанча йиллар ўтди. Эсингдами, менинг тўғримда «Вечерний Москва»да очерк босилгани?

Шундан кейин, эртасига Стелла Москва жиноят қидирув бўлимига телефон қилди.

У мен билан учрашишни хоҳлаганди, биз учрашдик. Кафега кириб ўқувчилик йилларимизни эслашдик.

«Гера Лопухин қаерда?— деб сўради у.— Сен уни учратмадингми? Айтишларича, полковник бўлганмиш. Шундай йигитни қўлдан чиқазвордима... Ҳа, чиройли бўлиб туғилмагин-у, бахтли бўлиб туғилгин, деганлари рост экан».

Мен унга Лопухинни анчадан буён кўрмаганимни айтувдим, тарвузи қўлтиғидан тушиб, кайфияти бузилди. Ҳозир уни полковник Гера Лопухин жуда ҳам қизиқтирарди.

У ҳақда Стелла жуда кўп нарсани биларди, ҳатто унинг хотини — хунук, жанжалкаш ва ёши ундан катталигигача эшитган экан.

Ўзи ҳақида ҳам гапириб берди: газламага гул босадиган қандайдир артелда ишлабди, кейин театр кассасида, ҳатто чет тиллар курсида ҳам ўқибди, лекин тугата олмабди. Артист эри билан ҳам ажралишиб кетибди, айтишича, у кўп ичар экан. У бошқага уйланиб кетибди. «Сен уни бир кўрсанг эди: на ҳусни бор, на қадди-қомати». Стелланинг ўзи ҳам турмушга чиқибди. Лекин бу сафар ҳам оилавий ҳаёти кўнгилдагидек эмасмиш.

Эрининг нима иш билан шуғулланишини у айтмади, фақат агар аввалроқ Альперовичнинг тошбағир одамлигини билганимда, у билан ўз ҳаётимни боғламасдим, дея иқрор бўлди.

Мен Альперовичнинг комисион магазин директори бўлиб ишлаганлигини кейинроқ билдим, у ҳам Стелла билан ажрашган экан, бунинг сабаби унинг фақат тошбағирлиги-ю, қизғанчиқлиги эмас экан. Стелла ундан жуда кўп сарф-харажатлар талаб қилган, ана шу «арзимаган сарфлар учун Альперович камида яна бир магазинда ишлаши керак эди». Бу унинг сўзлари бўлиб, судда у худди шу гапларни айтди. Лекин мен бу гапларни олдинроқ айтиб қўяпман.

— Мен унга ачинаман,— деб давом этди дўстим,— ўзи аслида ёмон қиз эмасди, лекин турмуши аҳмоқона бўлиб чиқди. Ахир ким айбдор? Онасими? Ўзининг эри ташлаб кетгани учун, мен эришолмаган

бахтга Стелла эришсин, дея ният қилганди. Қизининг енгил, беғалва ҳаёт кечиришини хоҳларди.

Ҳаммасида онасини айблаш, албатта беъманилик бўлади. Ўз ақли билан иш кўриши лозим эди. Баъзи бир нарсаларга ўзи тушуниши керак эди. Лекин афсуски, тушунмади...

— У энди сенга нега хат ёзди? Сен унга нега керак бўлиб қолибсан?— деб сўрадим мен.

— Мен сенга ҳозир кўрсатаман. Сейфимда яна бир хат ётибди. Уни менга онаси олиб келиб берган эди.

«Қадрли Петя!— деб ёзарди Стелла.— Кечирасан, мен сенга авваллари ўзим ҳақимда ҳеч нима айтмасдим. Тўғри, мен сенга бир неча марта қўнғироқ қилиб ололмадим.

Аввалги хатимнинг адресидан, сен эҳтимол, менинг қаердалигимни пайқагандирсан. Ойим ҳам сенга ҳаммасини айтиб беради. У мен билан дийдор кўришгани келган эди.

Июнь ойида суд бўлиб, мени Жиноят кодексининг 173-моддасига мувофиқ жазолашди. Мени қамоққа олишларидан олдинроқ сенга телефон қилган эдим. Маслаҳатлашадиган ҳеч кимим бўлмади ва ҳозир ҳам мен танҳоман. Петя, азизим, сен доимо менга яхшилик қилиб келгансан. Ёшлигимизни эслагин, ўртамиздаги муносабатларимизни ҳам. Ахир, мен сени севардим, сен менинг кўз очиб кўрган муҳаббатимсан. Сендан бошқа яна кимга айтай дардларимни?

Ҳозир мен нодонлигим учун жазо олиб ўтирибман, икки юз сўм учун менга уч йил беришди. Сен менинг деломни талаб қилиб олишинг мумкин, танишишинг билан айбдор эмаслигимни, балки кўр-кўрона ҳодиса ва тасодифлар қурбони бўлганимга ишончинг комил бўлади...»

Мен энди Светлананинг тарихини билдим ва менга унинг хатидаги ҳамма нарсани тасодифларга тўнкаётган сўзларини ўқиш даҳшатли эди.

Ахир у ўз ҳаётини «доно» онасининг йўл-йўриги билан барбод қилган бўлса, тасодифларга бало борми?

Светанинг эри — комиссия магазин директори унга ёқмай қолган эди: бирга юришга уялади — қари, бунинг устига унинг пули Света кутганидан кўра

озроқ экан. Унинг кўнгли каттароқ нарсаларни қўм-сарди. «Майда-чуйда харажатлар»га пул топиш учун ишга киргин, дейди унинг энг кейинги эри. Лекин уни эмас, Стеллани суд қилишди. Стелла санатория-ларга путёвка ёзиб берарди ва шунда пора билан қўлга тушган эди.

Албатта, Петр Андреевич унинг делосини сўраб олмади ва бунни қила олмасди ҳам. У Стеллани жуда яхши биларди, Стелланинг хулқ-атвори, нияти тўғрисида ўз фикри бор эди.

— Бунни қарагин-а,— секингина деди Петр Андреевич,— одамнинг расво бўлиши ҳеч гап эмас... Ахир, мен уни авра-астаригача яхши биламан-ку, у бўлса мени алдамоқчи. Нега? Менга очигини ёзса ҳам бўларди. У эса очикчасига гаплашолмайди. Умр бўйи найрангбозлик қила-қила, охири мана ютқизди.

Ишончим комилки, агар онаси қизининг қулоғига мактабда ўқиб юрганидаёқ нуфузли эрга чиқиш фикрини қуймаганда, инсон қадр-қимматини «пул билан ўлчаш»га ўргатмаганда, унинг ҳаёти, албатта, бошқача бўларди.

ҚИНҒИР ИШНИНГ ҚИЙИҒИ...

Январь ойининг бошлари. Совуқ ва изғиринли кунларнинг бирида уй ўғрилари тўдасини ушлашга тайёргарлик кўрардик. Улар роппа-роса соат ўн иккида Горкий кўчасидаги Марказий телеграф олдига келишлари керак эди. Уларнинг белгиларини яхши билганимиз учун операциянинг муваффақиятли чиқишига ишончимиз комил эди.

Телеграф олдига икки машинада келдик. Уч киши эдик. Кейинги машинани бўлажак «пассажирлар» учун олгандик.

Биз кўчада гўё бир-биримизни билмайдигандек бўлиб турардик. Изғирин суяк-суягимиздан ўтиб борар, на чекишнинг, на исиниб олишнинг иложи йўқ, ўғрилар ҳам келавермасди. Операцияни қолдиришга қарор қилдик. Гаплашиб ва исиниб олиш учун телеграф вестибюлига йиғилдик.

Кайфиятимиз жуда ёмон — бундан баттар бўлиши мумкин эмасди. Иш чигаллашди. Биз ушламоқчи бўлган ўғрилар пихини ёрган каззоблар бўлиб, ҳо-

зир уларни кутиб, совуқ қотиб турганимизда нима билан шуғулланаётганликлари бизга маълум эмасди.

Кутилмаганда диққат-эътиборимизни икки йигит тортди. Улар биз қидириб юрганларга ўхшамасди, лекин уларнинг олдига келиб, ҳужжатларнингизни кўрсатинг, дея илтимос қилдик.

Бу шунчаки қизиқиш эмасди.

Йигитлар пальтоларининг тугмаларини ечиб даста-даста пулни пала-партишлик билан чўнтақларига тиқишарди.

Улар оддий кийинишган, ўзларини хотиржам тутишарди. Бизни шубҳага солган нарса пулнинг миқдори ҳам бўлмай, балки уни одатий бир бесаранжомлик билан чўнтақларига уришлари бўлди.

Маълум бўлишича, йигитлар ҳозиргина Ахалкалаки шаҳридаги ота-оналаридан почта орқали пул олишган экан. Грузияда шундай кичкина бир шаҳарча бўлиб, у Боржомидан саксон километр масофада жойлашган.

Иккови ҳам дарров паспортларини кўрсатишди. Москвада туриш учун вақтинча прописка қилинган. Фамилиялари — Гаспарян ва Падаров.

— Нега пропискангиз вақтинча? — деб сўрадим мен.

— Биз институтнинг кечки бўлимида ўқиймиз, кечкиларга институт ётоқхонасидан жой берилмайди.

— Қаерда ишлайсизлар?— қизиқиб сўради оператив группамизнинг ходими Евгений Меркулов.

Маълум бўлишича, йигитлар озиқ-овқат магазинида ишчи бўлиб ишларкан. Гапларимизга ишонишин деб, бизга ишлаётганликлари тўғрисидаги справкани ҳам кўрсатишди.

Эҳтимол, ҳар қандай ишда бўлгани каби бизнинг ишимизда ҳам олтинчи бир сезги — профессионал интуиция бўлса керак. Бошиданоқ шу вазиятнинг ўзи: катта пул... ва озиқ-овқат магазинида ишлашлари менга шубҳали туюлди. Мен ахалкалакилик йигитлар ишлаймиз деган магазинга телефон қилдим.

Директор ҳеч қачон Гаспарян ва Падаровлар магазинида ишламаганлигини ишонч билан айтди...

Телеграф олдига келмаган уй ўғриларини биз ўша куни кечқурун қўлга туширдик. Тинтув, сўроқ, одатдаги юзлаштиришлар бошланиб кетди, команди-

ровкага бориб келинди, хуллас студентлар билан кейинроқ шуғулланишга тўғри келди.

Мен институтга ойнинг охиридагина боришга муваффақ бўлдим.

Кечки бўлим студентларининг рўйхатида ҳақиқатан ҳам Гаспарян ва Падаровнинг фамилияси бор эди.

Падаровнинг шахсий делоси билан таниша туриб, мен унинг қабул имтиҳонида ёзган иншосига эътибор бердим. Иншо шошилмасдан ҳуснихат билан, бирор жойини ифлос қилмасдан, пухта ўйлаб, қуруқ назарий тарзда ёзилган. Иншода бирор ортиқча сўз ёки вергул ҳам йўқ. Ҳаммаси жойида эди. Кечагина ўнинчи синфни тамомлаганлар ҳам бундай ёзолмайди. Имтиҳонда уларнинг тақдири ҳал бўлади. Мен графолог эмасман-у, лекин менимча, ҳаяжонланиб турганингда битта-яримта хато, нуқсонсиз ёзиб бўлсан. Ўзим ҳам имтиҳонда иншо ёзганман, лекин бунчалик силлиқ чиқмаганди. Уртоқларимнинг иншоши ҳам бунчалик чиқмаган. Падаров билан бирга ёзган бўлажак студентлардан кўпчилигининг иншоши ҳам бутунлай ўзгача эди.

Биламан, хотираси жуда кучли одамлар бор, лекин имтиҳонда ёзилган иншода ёддан ярим бетлаб цитата келтириб, ҳамма тиниш белгиларни жой-жойига хатосиз қўйган бўлса, мен бунга, очиги, ишонмайман. Цитата кўчириб ёзилган деган тахминга борасан киши. Яна ким билади дейсан, ҳаётда «донишмандлар тушига ҳам кирмайдиган» нарсалар ҳам бўлиши...

Падаров иншосида Белинскийдан цитата келтирилган. Бу жуда мураккаб цитата бўлиб, Падаров эсида сақлаб, иншода тўла-тўқис ёзипти-я.

Мен у билан учрашиб, суҳбатлашмоқчи бўлдим. Лекин, учрашишимдан асосий мақсадимни билмаслиги керак эди. Одамни ташвишга солишнинг нима кераги бор, ахир қўлимда ҳали ҳеч қандай далил йўқ-ку.

Биринчи курс студенти Падаровнинг қариндоши машинасида Москва бўйлаб тез-тез айланиб юришини билиб олдик. Падаровда машинага ишонч қоғози бор экан.

Гарчи йўлда содир бўладиган ҳодисалар билан биз эмас ОРУД — ГАИ шуғулланса ҳам, мен Падаров

ровни жиноят қидирув бўлимига таклиф қилдим. У менинг кабинетимга дадил, қўрқмай, ҳеч қандай айби йўқ кишидай кириб келди. У мени танимади, мен ҳам Марказий телеграф вестибюлида учрашганлигимни эслатиб ўтирмадим.

— Мени шу хонага чақиртиришипти. Сизга бўлса керак?

— Ҳа, менга. Ўтиринг. Чекишни истасангиз, чекинг. Гугуртингизни бериб турсангиз, меники тугаб қолибди.

У ронсон зажигалкасини «чирс» этказиб ёқди. Охирги моделли зажигалка. Ўзи эса «Памир» сигаретасини чекди, пачкани намойишкорона стол устига қўйди, сигаретанинг бу тури унинг учун янги ва бу пачкани атайлаб МУРдагина чекиш учун олганлиги шундоққина билиниб турарди.

— Айтинг-чи, Падаров,— деб сўрадим мен,— кеча кечқурун Маяковский майдонидан «Москвич» машинасида ўтаётганларингда нима воқеа рўй берди?

— Ҳеч нима бўлгани йўқ, шекилли...— жавоб берди у. Ўйланиб қолди, пешонасини тириштирди ва такрорлади:— Ҳеч нима.

— Менда Сизга ишонмасликка асос йўқ, лекин авариядан кейин инспектор машинангизнинг номерини ёзиб олипти. У янглишган бўлиши ҳам мумкин, лекин мен текширишга мажбурман. Эҳтимол рулда бошқа киши ўтиргандир. Сизларнинг машинангизни бирор киши олиб қочмаганмиди?

— Қандай авария? Маяковский майдонида нима бўлибди?

— Қўрқинчли жойи йўқ, лекин сизнинг «Москвич»ингиз номери ёзилган.

— Мен билан бирга дўстларим бор эди. Улар тасдиқлайди, Сергей Гаспарян...

— Менга қаранг,— дедим мен,— бир варақ қоғоз олинг-да, бўш столга ўтириб, шошилмасдан сизлар Маяковский майдонидан қандай юрганларингни ёзиб беринг. Гувоҳларнинг фамилиясини ҳам кўрсатишингиз мумкин, башарти бирор зарурат туғилиб қолса, сизнинг сўзларингизни тасдиқлаш учун.

У аввало хомаки текстни ёзди, кейин эса оққа кўчирди, мен дераза олдида туриб, ёзиб бўлишини кутдим.

У ишни бошлашим учун менга ажойиб хужжат

берди-да! Бир саҳифада шунчалик кўп хато ҳисобладимки, энди ҳеч қандай шубҳам қолмади. Падаров имтиҳон иншосини «аъло»га ёза олмасди.

Имтиҳонларда бир-биридан кўчириш ҳоллари бўлади. Жиноят қидирув бўлими бунақа ишлар билан шуғулланмайди, лекин мени бошқа нарса қизиқтирарди.

Мен аввал бошиданоқ Падаров иншони имтиҳон топшириш шароитида эмас, балки уйда ёзган деган шубҳа пайдо бўлган эди. Фақат бир нарса — институт штампни босилган варақни қаёқдан олди-ю, иншо темасини қаердан билди, буни тушуниш қийин эди.

— Менга қаранг Падаров, Сиз Белинскийни қаёқдан бунчалик яхши биласиз-а?— деб сўрадим мен.

— Қайси Белинскийни?

— Виссарион Григорьевични.

— Ҳеч қандай Белинскийни билмайман,— деди у.

— Мана буларни эшитганмисиз?— сўрадим мен ва унинг иншосидан кўчириб олинган цитатани ўқиб бердим.

— Биринчи марта эшитишим,— очиқ иқроп бўлди у.— Кўришиб турибди, ақлли одам ёзган.

— Уша Белинскийнинг ўзи. Сиз уни ҳеч қачон ўқимаганмисиз?

— Йўқ, тўғри келмаган...

— Унда сиз қандай қилиб ундан цитата келтирасиз?

— Қаерда цитата келтирибман? Мен бу Белинский тўғрисида биринчи бор эшитаёпман! Ким сизга мени ундан мисол келтирган деб айтган бўлса, чақиринг!

— Ҳа, мен ўзим кўрдим. Сизнинг кириш имтиҳонинида ёзган иншойингизда. Мен фақат сиз ёзган иншони ўқиб чиқдим. Эҳтимол, Белинский тўғрисида эсларсиз ва айтиб берарсиз?

У хўмрайиб, менга узоқ қараб турди, нимадир айтмоқчи бўлди, кейин бирдан йиғлаб юборди-да, айтиб бера бошлади.

Ҳаммаси худди мен тахмин қилгандай бўлиб чиқди.

Падаровнинг отаси ўғлим дипломли бўлиши керак деб ҳисобларди. Қанақа диплом бўлишининг аҳамияти йўқ. Инженерникими, врачникими, иқтисодчиникими, барибир... Муҳими — диплом бўлса

бас. «Бизнинг замонда олий маълумотинг бўлмаса яшаб бўлмайди!»— деб уқтирарди ота.

Гиви Падаров мактабни тугатгандан кейин отаси уни Москвага олиб келди.

Июль ойининг жазирама кунлари. Отаси ўзича ёрдами тегади деб ўйлаган таниш-билишларнинг уйига борди, бирма-бир қўнғироқ қилиб чиқди.

Гиви авиация институтига ҳужжатларини топширганини, лекин конкурс катта, имтиҳонлар оғир бўлгани учун ўтолмай уйига қайтиб кетишга тўғри келади деб ўйлаганини айтиб берди.

Шунда ҳамшаҳарларидан кимдир Гивига бошқа институтнинг кечки бўлими секретари билан гаплашиб кўришни маслаҳат қилибди, албатта бир оз чиқими бор (бусиз иш битармиди), ҳаммаси жойида бўлади-қўяди, депти. «Гаплашганларингда, бизни юборди деб айтгин»,— деб ўргатишипти дўстлари.

* * *

Дипломатик музокарани отаси ўз бўйнига олди. У кечки бўлим секретари, ўрта ёшлардаги камтарин, камсуқум бир аёлнинг олдига борди, гўё институт программаси хусусида маслаҳатлашган бўлди, шуниси қизиқки, улар жуда тез тил топишди.

Отаси ўглининг келажаги тўғрисида ташвишланар, секретарь аёл эса бу ташвишларига ҳамдардлик билдиргандек бўлди.

Аёл, бунинг йўли бор, ҳамма иш худди ҳамирдан қил суғургандай осонгина битиши мумкин, деб шама қилди. Суҳбат охирида Падаров амалий ишга ўтиб, чўнтагига қўл соларкан сўради:

— Қанча керак?

— Сиз ҳаммасини ўзи оларкан деб ўйламанг...

— Сиз, бекамсиз, мен сизга ишонаман.

— Албатта, мен ҳаракат қиламан. Лекин, билиб қўйинг; бу берганингиз ҳамир учидан патир. Узил-кесил ҳисоб-китобни, ўғлингиз имтиҳонларни топшириб бўлганидан кейингина қиламиз.

Адабиётдан бўладиган имтиҳон олдидан Гиви иншо темасини, институт штампи босилган варақани ва иншо текстини олди. У иншони тоза қилиб кўчириб олиши ва уни ўзи билан аудиторияга олиб келиб, қўнғироқ чалингандан кейингина топшириши ва ҳеч ҳам шошилмаслиги уқдирилган эди.

Ҳар имтиҳондан олдин секретарь Гивига ўқитув-

чининг фамилиясини айтар ва у фақат шу муаллимга бориши лозим эди.

— Энг муҳими, Гиви, сен жим турмагин. Тинмай гапиравергин, ахир сен оз-моз биласан-ку...

Гаспаряннинг иши осонроқ бўлди. Унинг олтин медали бўлиб, у имтиҳон топширмади ҳам. Фақат суҳбатдан ўтди.

Бир қарашда шубҳа туғдирмасди. Лекин кейинроқ медаль уники эмаслиги маълум бўлди. Синглисиники экан. Синглиси аълочи бўлиб, Гаспаряннинг ота-онаси қиз бола институтга кириб ўқиши шарт эмас, агар хоҳласа, ўз қобилияти билан имтиҳонларни топшира олади деб хулоса қилишди.

Жонкуяр ота-она тезда медаль ва аттестат масаласини ҳал қилишиб, ўғилларини Москвага жўнатишди.

Кутилмаганда уч берган ишни синчиклаб ўрганиб, институтда бир группа порахўр ўқитувчилар иш олиб борганини аниқладик.

Ўз ҳаётини алдамчиликдан бошлаганларга — нима ҳам дейиш мумкин, ахир меҳрибон ота-она яхши кўрган боласига бу йўлни раво кўрмаслиги лозим эди-да.

Ўғлининг дипломли мутахассис бўлганини кўриш яхши, албатта, лекин дипломи деб, бир ёшнинг умрини майиб қилиш жуда қимматга тушмасмикин? Ахир ёш йигитга институтдан бошқа йўл йўқмикан? Наҳотки, шу дипломи деб ўз виждонини сотишса? Уялмай-нетмай. Менимча, бу — ҳаёсизлик-ку!

Гиви Падаров ҳаётининг бу ёғи қандай бўларкин? У аллақачон енгил-елпи ўлжаларга ўрганиб, ҳаромтовоқ бўлиб қолган, «пул бўлса чангалда шўрва» ундириб юрган, ҳаётда мослашиб кета билиш керак деган хулосага келган эди. Қизиқ бу кўнгилсиз воқеалар унга сабоқ бўлармикан ёки бир умр кутилмаган кўнгилсизлик бўлиб, эндигина бошланган ширин умрига наштар урган аянчли тасодиф бўлиб қолармикан?

Гаспаряннинг «аъло»га билувчи синглиси адабиёт қаҳрамонлари маънавий ахлоқи тажрибасини ўз оиласидаги қарама-қарши маънавий тубанлик билан солиштириб кўрса, нима деган одам бўларкин?

Афсуски, шуни эътироф этиш керакки, кўпчилик

ота-оналар ўз болаларини мустақил қилиб тарбиялаш, ҳаёт йўлини танлашни уларнинг ўзига қўйиб бериш, уларда масъулият ҳиссини уйғотиш ўрнига шу масъулият ҳиссини сўндириш учун қўлларидан келган ҳамма ишни қиладилар.

Ота-оналар меҳри-муҳаббати — муқаддас туйғу, буни ҳеч ким инкор этолмайди. Лекин, афсуски, беҳад севиш, кўр-кўрона муҳаббат туйғуси кўпинча манфаатпарастлик, ёлғончилик, сотқинлик ва шафқатсизлик каби иллатларнинг рўёбга чиқишига сабаб бўлади.

Кўр-кўрона муҳаббат — лоқайдлик ва худбинликнинг кўринишларидан биридир. Кўр-кўрона севилган фарзанд ота-она учун бамисоли бир қўғирчоққа айланади. Қўғирчоқ ҳам эътиборни, вақт ажратиб шуғулланишни, ғамхўрликни талаб қиладую, лекин бари бир қўғирчоқ-да. Ҳолбуки, болани инсон қилиб тарбиялай билиш лозим. Инсон эса кўр-кўрона эмас, ҳақиқий меҳр-муҳаббатга лойиқдир.

«ТАРБИЯСИ ҚИЙИН»

«Тарбияси қийин» бола, «тарбияси қийин» ўсмир, «тарбияси қийин» болалар — каби иборалар кимларга таниш эмас? Уларни педагогика советларида, ота-оналар ва комсомол йиғилишларида, конференция ва симпозиумларда, журнал ва газета саҳифаларида тез-тез учратиш мумкин. Бу ибораларнинг тез-тез ишлатилавериб, сийқаси чиқиб кетганидан ўзимизга ҳам таниш бўлиб кетган «тарбияси қийин» болалар формуласи замирида нималар борлигини кўпинча ўйлаб ўтиравермаймиз. «Тарбияси қийин» бола кимнингдир ўғли ёки қизи-ку, ахир. Наҳотки, улар «тарбияси қийин» бўлиб туғилган бўлса? Йўқ, албатта. Унда улар кимнингдир айби билан шундай бўлиб қолишгандир? «Тарбияси қийин» болалар билан бирга бўлган, уларга лоқайдлик билан қараган ҳар бир кимсанинг шу саволга қандай жавоб бериши унинг ўз айбига иқрорини ва маънавий масъулияти мезонини белгилайди.

Келинг ҳаммадан аввал кимларни «тарбияси қийин» дейишади, аниқлаб олайлик.

Одатда, тартибсиз, пала-партиш, интизомсиз, иш-ёқмас, ўқишда қолоқ, таълим ва тарбия кор қил-

майдиган нўноқ ўқувчилар «тарбияси қийин» бола ҳисобланади. Улар бир синфда икки йил қоладиган қолоқлар ҳисобланиб, ўқишни азоб-уқубат, жазо деб билдилар.

А. Е. Резников ва А. А. Крестинскийларнинг «Тарбияси қийин болалар тўғрисида»ги китобига суянган москвалик ўқитувчи Н. И. Маклаков ҳаётда қоқилган ва шунинг оқибатида ёмон йўлга кириб қолганларни «тарбияси қийин» болалар дея олмаймиз, улар доим безори бўлавермайди, дейди. «Тарбияси қийин» бола мураккаб характерли, қизиқ хулқ-атворли, ҳаёт тақозоси билан ноғиҳон қўполлик, жабр-ситамга учраган боладир. «Тарбияси қийин» бола, бу — шахсиятини бирданига тушуниб олиш қийин бўлган, ўзига алоҳида эътиборни, алоҳида ёндашишни талаб қиладиган шахс. Ўқитувчи ҳам синфдаги худди ана шунақа болалар билан шуғулланишга вақт топмайди, чунки у ҳам уларга «тарбияси қийин» болалар деб қарайди. Шундай ўсмир ҳаётининг оғир ва қалтис даврида унга раҳнамолик қилиш, унда эндигина илдиз ота бошлаган иллатларнинг олдини олиш, боланинг келгуси тақдирида катта роль ўйнайди.

Ўсмирнинг оиласи ва мактаб яхши одам қилиб тарбиялаш учун курашаётганда, бирданига фавқуллодда, ваҳимали, таҳдидли аҳволга тушиб қолишига нима сабаб бўлганини, бу ҳодиса қачон рўй берганини билишимиз ниҳоятда муҳимдир.

«Тарбияси қийин» болалар таъсирига кириб қолган ўсмир кўпинча ҳақ-ноҳақ жанжал кўтаришга, ота-онага қўрслик қилишга, ўқитувчиларни ҳақорат қилишга уринади.

Бу нимадан бошланади? Ота-онанинг майхўрлигидан, деб тасдиқлайди баъзилар, лекин ҳамма ичкиликбозларнинг болалари тартиббузар эмас. Баъзи одамлар бунинг сабаби камбағалчиликдан, деб ҳисоблашади, лекин етишмовчилик натижасида қилинган жиноятлар сони унчалик кўп эмас. «Кўчанинг ёмон таъсири» натижасимикин? Лекин ҳамма ўсмир ҳам вақтини «кўчада» ўтказди, бироқ «тарбияси қийин»лар онда-сонда учрайди. Шу билан бирга инсон ёшлигидаёқ тўғрилиқ, ҳаққоният, мустақиллик ва кишиларга муҳаббат каби фазилатларни худди мана шу «кўча»дан ўрганди-ку.

Бизнинг «тарбияси қийин» қаҳрамонимиз нима-ни истайди, у нимага эришмоқчи?

Кўпинча ўзига ҳеч қандай даҳли бўлмаган шарт-шароитларга, одамларга қарши курашишга уни нима мажбур этади?

У нима қилиб бўлсаям, ўзига қулай восита, тадбир-чоралар билан ўзининг «кимлигини» кўрсатиб қўйишга, путур етган мавқеини мустаҳкамлашга уринмаётганмикин?

Бундай «қаҳрамонлик» қонунбузувчилик йўлига кириб кетишга сабаб бўлишини исбот қилиб ўтир-маса ҳам бўлади. Лекин энг муҳими — шу «тарбияси қийин» ўсмирнинг нимадан маҳрум бўлиб қолганлигини билиб олмоқ керак. Безорилик қилиб ўзини кўрсатмоқчи бўлишнинг боси нима?

«Тарбияси қийин» ўсмир ҳам, мўмин-қобил бола ҳам педагогик назарияларнинг нозик ва нафис жиҳатлари фарқига бориб ўтирмайди. Бироқ шуни қайд этиш керакки, жиноятчи ўсмирлар билан қилган суҳбатлардан сўнг мен бир нарсага, яъни бу болалар яхши ва ёмоннинг фарқига бора олишларига амин бўлдим. Улар кўпинча қилмишларидан қаттиқ ўкинадилар, тавба-тазарру қилишади, ҳатто ачиқ-аччиқ йиғлашади.

«Тарбияси қийин» ўсмир одатда бир ножўя ишни шу нарса хушига ёққани учун қилмайди. Лекин у нима бўлса ҳам бошқалардан ажралиб туришни, таассурот қолдиришни хоҳлайди. У мактабда на яхши хулқ-атвори, на яхши ўқиши билан ажралиб туради, уйда эса менга етарли аҳамият беришмаяпти, мени тушунишмаяпти, деб ўйлайди.

«Тарбияси қийин» бола ёшлигидан диққат-эътиборга, иззат-ҳурмат, меҳр-муҳаббатга гоят ташна бўлади. Макаренко буни ҳамиша эътиборга оларди, у тарбиясидаги болаларга ишонч, катта эътибор билан қарар, нафсониятларини тўла ҳурмат қиларди. Тарбия ишларини шу принциплар асосига қуради. У ўсмир тақдирида нимаики ёмонлик бўлса унутишга ҳаракат қиларди, бу эса ўзаро муносабатда ҳамиша яхши самара берарди.

Мен яқинда ўқитувчи Людмила Петровна Филатовадан хат олдим.

«Мен Сизнинг журналда босилган мақолангизни ўқиб чиқдим. Гапларингизга бошидан охиригача қў-

шиламан. Лекин бунинг учун сизга хат ёзаётганим йўқ. Мақолангизда кейинги пайтларда менга ҳам тинчлик бермаётган бир фикр бор; у ҳам бўлса — жиноят мушоҳада доираси тор, гўзаллик туйғуси ҳам уйғонмаган кишилар томонидан содир бўлади, деган гап. Бу менинг учун жуда аниқ ҳақиқат.

Гап шундаки, менинг Павлик исмли ўқувчим бор. У бошимга битган бало, турган битгани ташвиш. Албатта, у «тарбияси қийин» бола. 7 ёшидан бошлаб чекади. Ўғрилиқ қилиб туради. Тўғри, IV синфга ўтгандан кейин бу ҳунарини ташлади. У жуда кўп нарсаларни — ҳамён солинган сумкалардан тортиб, то шаҳар редакциясининг фотоаппаратигача ўғирлади. Мен ҳатто ўшанда психиатр врачга ҳам мурожаат қилган эдим, шунда у бундай ёшда (бола 9—10 ёшда эди) даволаб бўлмаслигини айтганди. Бола ҳар куни бўлар-бўлмасга интизомни бузади, нуқул «икки» олади, айниқса тил дарсларидан.

Синфдошларини хурсанд қилган нарсадан у қувона олмасди, музика, тасвирий санъат асарларини мутлақо тушунмасди, чунки у гўзалликни идрок этиш ҳиссидан маҳрум эди. Менинг, мактабгача ёшда қандай китобларни ўқигансан, деб берган саволимга Павлик ўзи ўқиган китобларинигина айтди. Унинг ота-онаси ҳеч нима ўқиб бермаган. Улар бола билан ҳеч шуғулланишмаган. Бунинг ўрнига отаси ҳар хил банка ва шиша идишларни олиб келган. Уларни ювиб, магазинга топшириб, пулига спиртли ичимликлар сотиб олишган. Отаси маст бўлиб олиб, жанжал бошлар, мушти билан оила аъзоларини азоблар, бир куни кичкина Павлушканинг бошини шиша билан уриб ёриб қўйган. Онаси — меҳнаткаш, ҳамма нарсани кечирувчи аёл эди. Павликнинг опаси ҳам бўлиб, у ҳунар-техника билим юртида ўқирди — у яхши қиз бўлиб ўсганди. Лекин, Павлик эса... Мактаб директори унинг 14 га тўлишини кутяпти, чунки болалар колониясига 14 ёшдан олади. Унга пўписа қила кўрманг. Павликни шаҳардаги ҳамма билади: милициянинг болалар хонаси, балоғатга етмаганлар билан ишлаш комиссияси, мактаб жамоат кенгашлари ҳам. Лекин мен колония ҳам болани тузата олмаслигини, балки уни кўпроқ нарсаларга ўргатиб қўйишини биламан. У ёмон нар-

саларга тез ўрганеди. Агар микрорайонда бирор ҳодиса содир бўлса, Павликсиз бўлмаган деяверинг; дарсдан қочишми, подвалларда санқиб юришми, ҳатто нашатир спирт ичишми... ишқилиб ҳеч нарсадан тоймайди.

Хўш, нима қилиш керак? Интернатга жўнатиб юборсакмикан? Лекин у ерга ота-онасининг аризаси керак, онаси эса жамоат кенгашида рози бўлган бўлса-да, имконияти борича болани жўнатишни пайсалга солиб келади.

Менимча, фақат бир нарса, болани ота-онаси таъсиридан ажратиб олиш лозим. Уни бошқа коллективга, нормал режимли, юқори талаблар қўйиладиган, доимий назорат қилиб туриладиган ва ҳақиқий ғамхўрлик кўрсатиладиган бир ерга жойлаштириш керак. Мен уни тўгараклардаги ишлар билан банд қилишга ҳаракат қилдим. Лекин у тўгаракларгаям бир-икки мартагина борди, холос. Бу ишлар ҳам тезда жонига тегди, ҳеч жонини койитгиси келмайди. У нимага қизиқади? Меҳнат дарсида зериканлиги шундоққина кўриниб туради, математика дарсида эса эснаб ўтириб, дарсдан қочиш йўлини қидиради. Унга чопиш, тўполон, чекиш бўлса. Синфдагилар шуғулланаётган ҳамма ишлар уни заррача қизиқтирмасди.

Нега Сизга бундай узундан-узоқ хат ёздим? Эҳтимол, кейинроқ ёзсам ёки бутунлай ёзмасам дурустми? Лекин ҳаётини тажрибангизда шунга ўхшаш воқеалар бўлганига ишонаман ва Сиз маслаҳатингиз билан менга ёрдам берарсиз, дея умид қиламан».

Бу хат мени ҳаяжонлантириб юборди, кичкина бир одамнинг тақдирини ҳикоя қилиб бергани учунгинамас, йўқ. Бу хат мана шу масъулият ва ёшлар тарбиясига қайғуриш ҳисларини дадил, чуқур баён қилгани учун мени тўлқинлантириб юборди. Чунки, менимча, бугунги энг муҳим масалалардан бири бола тарбияси билан шуғулланганда, айниқса, «тарбияси қийин» болалар билан ишлаганда меҳрибон ва ғамхўр бўлишни унутмаслик керак. Зеро, педагогик тарбия бўшашиб кетганлиги ва ниҳоят номақбул шарт-шароитлар, оилавий жанжаллар туфайли асаблари бузилиши оқибатида соғлиғи ёмонлашган ёки салбий беқарорликка йўлиққанликлари

учун бундай ўсмирларнинг хулқ-атвори издан чиққан бўлади.

Болани «тарбияси қийин» ҳолатга олиб келувчи ягона сабаб йўқ. Шунингдек, уларни ахлоқсизлик иллатларидан соғайтириб, мўмин-қобил қилиб қўядиган ягона шифокор восита ҳам йўқ. Лекин шуниси аниқки, жамоатчилик назоратининг бўшлиги туфайли оғирлашган ноқулай шарт-шароитлар, тарбия ишларида юзакичиликка йўл қўйиш ўсмир ҳаётида салбий роль ўйнайди.

Эркисиз она. Майхўр ота. Уриш-жанжаллар, пси-

хиатрнинг медицина ёрдамини рад этиши. Болалар колониясига жўнатиб юбориш учун унинг 14 ёшга киришини кутиш... Ҳали иродаси мурғак, мураккаб ҳаёт йўлида ёрдамга, соф ишонч ва ахлоқий тарбияга муҳтож ўн икки яшар ўсмирга буларнинг бари оғирлик қилмасмикан? Ваҳоланки, боланинг ёшлигидаёқ ҳодиса ва воқеаларга баҳо беришда, ҳар нарсанинг моҳиятини тушуниб олишда, одамларга ишонч билан қарашда, маънавий фазилатларни баҳолашда, мураккаб ҳаёт йўли сўқмоқларида тойдирмай суяб боришда, бой ҳаётий тажрибалари асосида ёрдам бериш катталарнинг бурчи-ку. Албатта, бола шод-хандон, бахтиёр, мўмин-қобил бўлса уни суйиш, тарбиялаш, ғамхўрлик билан эъзозлаш осон ҳам мароқли бўларди-я, мана шу суйиб-эркалаш ҳеч қандай қурбон талаб этмаса яна ҳам қулайроқ бўлади-да.

Лекин Павликнинг боши ташвишу ғалвадан чиқмай қолди.

Менимча, у оилада ёмон тарбия олиб қанчалик бузилган бўлса ҳам бари бир у ёрдамга, қўллаб-қувватлашга, меҳр-шафқатга донмо муҳтож эди. Ана шу муҳтожлик қаҳр-ғазабга, умидсизликка айланмасидан аввалроқ кун сайин қондириш мумкин бўлмаган ташналик каби кучайиб боради. Бу аҳволда қолган болага ачинишнинг ўзи кифоя эмас, кўпинча бундай ҳамдардлик кутилган натижани беравермайди. Қалби туғёнга келган бундай ўсмирга мактаб бутун педагогик воситалари билан ёрдам бериши керак. Бироқ синфдошлари завқ оладиган нарсаларга лоқайд қаровчи «тарбияси оғир» болага қандай муносабатда бўлиши керак? Ана шундайларни уришиб-койишади, панду насиҳат қилишади, бирон тадбирларга жалб этиб кўришади, Павликка ўхшатиб болалар колониясига жўнатиб қутулмоқчи бўлишади.

Лекин ҳақиқатан ҳам у колонияга бориши керакми, унда бўлиб хулқ-атвори тузаладими, махсус режимли ёпиқ муассасадаги шароит унинг хулқини ижобий томонга ўзгартирадими? Павлик қисматига келсак, ишончим комилки, колония уни ёмон йўлдан қайтариб, педагогик қаровсизлик ва оилавий можаролар туфайли ларзага келган психикасини тузатиб юбора оладиган шифохона бўлолмаса керак.

Колонияга юбориш энг сўнги, ноилож чора. Павликни жазолашнинг нима ҳожати бор? Унинг балоғатга етишини кутишаяпти. Ана ўшанда уни колонияга гум қилиб, шунда ундан қутуламиз-да, дея хомтамā бўлиб юришипти. Болалар тақдирига бундай лоқайдлик билан қарашлик жоҳилликдан ҳам баттар. Наҳотки, Павлик колониядан қайтгач яна ўз даврамизга, ўз жамиятимизга қўшилишини ўйлашмаса? Буни ҳам эсдан чиқармаслик жуда муҳим. Агар у ўз гуноҳсизлигини била туриб, ранжиган ҳолда болалар колониясига кетса, у ердан тузалиб қайтармикин?..

Ҳарқалай оддий «тарбияси қийин» болалардан, алдамчилар, худбинлар, тўполончилар чиқиб туради. Бу — ёшлик пайтида тарбия яхши бўлмаганлигидан, кичикларнинг кишиларга фойда келтирадиган энг яхши фазилатлар, саховат, меҳр-шафқат эгаси қилиб тарбияланишлари, шу сифатларни камол топдириш фурсати бой берилганидан эмасмикин? Катталарнинг хатоси, расмиятчилиги, кўрслиги, алдаши, виждонсизлиги, маънавий нопоклиги ўсмирларга салбий таъсир кўрсатиб, уларнинг ёмон йўлга кириб кетишига сабаб бўлади.

Януш Корчакнинг ажойиб фикри бор. У тарбиячига мурожаат қилиб, бола тақдирини «одамлар эмас» балки «машиналар» ҳал қилаётгани энг хавфлидир, деган эди. «Машина» хато қилади. Айниқса, мақсадини, маслагини билмасдан, характерини тушунмасдан, ҳаёти билан яқиндан танишмасдан «балоғатга етмаган болалар колониясига юборилсин» деб қарор қилишганда тузатиб бўлмайди-ган хатога йўл қўйишади.

Балки, ана шу «қийин» болани даволаш мумкиндир? Балки, у ёшлигидан ширин сўзга, қалб ҳароратига, эркалашларга зор бўлиб яшагани учун шундай бўлгандир? Балки, қўпол, ақл бовар қилмайдиган қилиқларини у ана шу меҳр-шафқат, ширин сўзларни кўмсаб қилаётгандир?

Корчак «машиналар» деб от қўйган одамларни масаланинг ана шу нозик моҳиятни камдан-кам қизиқтиради. Улар фактлар, далиллар билан банд бўлишиб, ана шулар замиридаги асл моҳиятни назар-писанд қилмайдилар.

Филатовадан келган хат мени бу ўқитувчи факт-

лар билан чекланиб қолмайдиган педагоглар қаторига киришига ишонтирди. У тарбияланувчисида сезган ярамас иллатлардан қутулиш, гуноҳни ўзидан соқит қилиш учун болаларни колонияга юборишни ёки қўшни мактабга ўтказишни асло ўйламайди. Филатова ана шу иллат билан курашиб, голиб чиқишга, инсонийлик туйғуларининг, гўзалликнинг тантанаси учун курашишга ҳаракат қилади.

Мен Людмила Петровнага жавоб ёздим. Балки менинг мактубим унга ғалати туюлгандир, маслаҳатларим жўн кўрингандир. Унга ана шундай бўлиб қолишини, «тарбияси қийин» болаларнинг порлоқ келажаги учун тинмай курашишни маслаҳат бердим. Дарҳақиқат, энг асосийси ҳам шу. Инсоний муносабатларнинг донишмандлиги ҳам ана шундай! Агар, Павлик атрофидагилар ҳам шундай бўлишганда, унинг қисқагина умрида ота-онасидан тортиб врач-психиатргача, милициянинг болалар хонаси инспекторигача бола руҳидаги, характеридаги ўзгаришларни, турмуш шароитларининг бутун мураккаблигини кўра билишганда, қалбдан ҳис қилишганда, тўғри хулоса чиқаришиб, амалий ишлар қилишганда эди, балки у шу даражага етмаган бўлармиди?

Афсуски, болаларнинг одам бўлиб чиқиши учун олиб бориладиган бу оғир курашни катталарнинг ҳаммаси ҳам давом эттиравермайди. Баъзан бола тарбияси учун жавобгар бўлган шахслар ундан тезроқ қутулиш йўлини зўр бериб ахтарадилар. Катталарни касаба союз рухсатсиз ишдан бўшатиша олмайди. «Тарбияси қийин» болаларни гоҳида, мактабдан ҳайдайдилар, гарчи қатъий тақиқланган бўлса-да. Ҳатто, балоғатга етмаганлар билан ишлаш комиссиясини ҳам четлаб ўтишади.

Мана менинг қўлимда аломат бир хат. У Москва яқинидаги бир район ички ишлар бўлимига ёзилган. «Сизга маълум қиламанки, 2-ГПТУ талабаси, Қооператив кўчаси, 17-А уйда турувчи Поляков Николай ҳар кун кундузи ҳам, кечқурун ҳам 11-мактабга келиб, безорилик қилади. Дарс ўтаётган синфлар эшигини очади, бақиради, мебелларни синдиради, ўқитувчиларнинг столларини титкилайди. Мактаб ўқитувчилари ва раҳбарларининг танбеҳларига парво қилмайди, қўрслик, беодоблик қилади, ҳаммани сўкади. Январь ва март ойларида мактаб ёнидаги

штaketикни бузди. 10 мартда ўртоқлари билан келиб безорилик қилди, уларни ҳайдаб чиқаришаётганда ҳовлидаги дарахт кўчатини синдирди. 7 мартда (якшанба куни) Поляков мактабга келиб тартибсизлик қилди, мактаб техника хизмати ходимларининг насиҳат ва илтимосларини рад этиб, чиқиб кетмади.

Ўқитувчилар коллективи ҳамда ота-оналар жамоатчилиги сиздан ўспирин Поляковга нисбатан чора кўришни, унинг мактабга келиб бебошлик қилмаслиги учун ёрдам беришингизни сўрайди. Ўқитувчи ва техника хизмати ходимлари ўз бурчларини кечқурунлари ва дам олиш кунлари осуда адо этишлари керак.

Сиздан Поляков мактабга келтирган зарарни унинг ота-онасидан ундириб беришни сўраймиз. Чунончи, мактаб ҳовлисидаги штaketикни тузатиб, синдирган ниҳоллар ўрнига янгиларини экиб берсин.

Мактаб ва ота-оналар жамоатчилиги ўсмир билан, унинг ота-онаси билан тарбиявий иш олиб бориб чарчади».

Хатнинг саводсизларча ёзилганини инobatга олмайллик-да, маъносига эътибор берайллик. Энг аввало, содда қилиб айтганда, «табиявий» иш олиб бориб чарчади, дегани нимаси? Балки, синовдан ўтган қандайдир эътиборли савол-жавоб дастури бордир, ҳар бир ҳодисани тўғри ҳал қилиб берадиган?

Қани, бир текшириб кўрайлик-чи.

«Мактабга кундузи ҳам, кечқурун ҳам келади...» Ун тўрт ёшли ўспирин қалбининг бир бўлаги бу мактабда қолганидан эмасмикин бу? «Қўрслик, беодоблик қилади...» Фақат уйда яхши тарбия кўрмаганиданми бу? Мактабда ҳам тарбиялашлари керак эди-ку! Лекин мактабдагилар ўз «тинчлик»ларини кўзлашган, холос.

«Мактаб ва унинг педагоглари коллективи тарбиявий иш олиб боравериб чарчади» (???) дейишларига ишониш жуда қийин. Келтирилган зарарни ундириб олиш масаласида нима дейиш мумкин: бу зарар «тарбияси қийин» болаларни мактабдан ҳайдашдан келадиган зарар олдида урвоқдир.

Афсуски, мактабларимизда ҳар нима қилиб бўлса ҳам ўзлаштириш яхши бўлсин деб интилувчилар ҳамон бор. Ана шу қоғоз ҳисобот учун «тарбияси»

қийин» болалардан қутулмоқчи бўладилар-да, инсон қисматини рақамлар саловатига қурбон қилдилар.

* * *

Болаларнинг мактабдан кетиб қолиши масаласи — муҳим муаммодир. Жиноят қидирув ишларида бу масала кўзга яққол ташланади: кўпчилик жиноятчилар — маълумоти паст, дунёқараши тор ҳамда гўзалликни идрок этиш ҳислари уйғонмаган кишилардир. «Тарбияси қийин» болаларни мактабдан ҳайдаш, завод ёки фабрикага ишга тиқиб қўйиш тўғри йўл эмас. Мактабда маънавий таълим олмаган бундай ўсмир ишлаб чиқаришда маълум даражада моддий ва маънавий мустақилликка эга бўлади. Буни назардан соқит қилиш ярамайди. Жуда кўп ҳолларда бундай мустақиллик ёмон оқибатларга олиб келади.

Мени мактаб болаларни маънавий бузилиш касалидан шифолашга қодир эмас, деяпти, деб ўйламам. Мен фикру эътиборингизни баъзи мактабларда тарбия ишлари бўш эканлигига атайлаб тортмоқчиман. Чунки, ўсмир камолотининг энг оғир даври — характер шаклланиш жараёни мактабда таълим олиш йилларига тўғри келади. Характернинг шаклланиши эса ўспириннинг атрофидагилар билан бевосита алоқасига боғлиқдир. Қайси йўлни танлаши, устозининг кимлиги кунига беш-олти соат мактабда бўладиган боланинг келажagini кўп жиҳатдан белгилайди. Ахир, уни камолотнинг тўғри йўлидан олиб борадиган, оламини танитадиган, уни «оқил, олижаноб, абадий эзгуликларга ўргатадиган» муассаса айти мактаб-ку. Менимча, мактабнинг «заиф» томони (бу ҳақда жуда кўп ёзилган!) шундаки, ўқитувчиларнинг ҳаммаси ҳам муаллимлик ва тарбиячилик талантини бирдай уйғунлаштиришни эплай олмаяпти. Гоҳида энг яхши муаллим ҳам ўқувчисига ўз дарсини ўзлаштириши ёки ўзлаштира олмаслигига қараб баҳо беради: биринчисини мақтайди, иккинчисини ёқтирмаслигини яширмайди. Албатта мен, фанни ўзлаштирмайдиган ўқувчининг ёнини олмайман, фақат яна бир марта таъкидламоқчиманки, ёмон ўқийдиган бола — ёмон одам эмас, билимга қўйилган баҳо шахсга берилган баҳо бўла олмайди.

Ешликда, ўсмирликда, адолатсизликка, камситишга дуч келган боланинг мурғак қалбида ёмон жароҳат қолади. Ҳаётнинг норавон йўлларида қоқилган болага биринчи бўлиб ёрдам қўлини мактаб чўзма-са, бой педагогика тажрибаси бўлган ўқитувчилар кўмаклашмаса, ким уни суяб қолади? Тўғри, ҳамма вақт ҳам мактабнинг болага биринчи бўлиб таъсир ўтказа олиши мумкин эмас. Бола биринчи синфга келгунча оиладаги етти йиллик ҳаёти туфайли дунё-қараши, характери озми-кўпми шаклланган бўлади. Шундай экан, бола тарбияси ҳамманинг, мактаб билан оиланинг биргаликдаги бурчидир деганимизда, бу жараёнда оила биринчи ролни ўйнайди. Буни унутмаслик керак.

Бола ота-онасидан, ака-опаларидан ҳаётнинг илк сабоқларини олади. Бола дастлабки тарбияни уйдан олади.

Бола ота-она қўлида тили чиқа бошлаган чоғидан бошлаб оилада олган тарбияси, маънавий бойлиги билан мактабга қадам қўяди.

Инсон шахси, хулқ-атворининг маънавий пойдевори унинг мурғаклигиданоқ, биринчи қадам босишиданоқ, шаклланиб боради. «Бола бошидан» деган нақлнинг моҳиятини фан ҳам тасдиқлайди. Бола характерининг «қийинлашиб» бориш жараёни бешинчи ёки олтинчи синфда ўқиётганида эмас, балки беш-олти ёшлигидаёқ рўй беради. Ана шу ёшда боланинг эмоционал ва маънавий хислатлари гуркираб шаклланаётган бўлади.

Болалар нарса ва воқеаларнинг моҳиятига ўзларича баҳо берадилар, улар эзулик мезонини, интилишлари мўлжалини даставвал ота-оналари ҳаёти тарзига қараб белгилайдилар. Яхши тарбия бериб, яхши кишиларни камол топтирган ўнлаб оилаларни биламан. Бу оилалардаги софдиллик, самимийлик, бир-бирига ҳурмат болаларда ҳам ана шу фазилатларнинг камол топишига сабаб бўлган.

Ота-она фарзандини ўз қадрига етувчи ифтихор эгаси қилиб тарбиялаш билан бирга ҳар бир босган қадамнинг тўғри ёки тўғри эмаслигини англаб етиш қобилиятини ўстиришга ҳаракат қилади, унинг маънавий пок бўлишини истайди. Мабодо, ўсмир қўрслик, алдоқчилик, ахлоқсизлик авж олган оиладаги катталарнинг салбий таъсирига асир бўлиб қолса-

чи? «Мен ўз ота-онамни куришга кўзим йўқ. Улардан жирканаман»,— деб ёзади ўн икки яшарлик бола. «Мени ишга жойлаштириб қўйсангиз, фақат ётоқхонаси ҳам бўлсин. Арақхўр ота-онам ёнида туришга тоқатим йўқ»,— деб ёзади бошқа бир ўсмир.

Ҳатто, характери шаклланмаган болалар ҳам баъзи ота-оналарнинг ярамас хулқ-атвори ўз тақдир учун хавфли эканлигини жуда яхши ҳис қиладилар, келажаклари учун ўзларича кураш бошлайдилар.

Яқингинада Москвадаги болалар уйи қабулхонасининг бошлиғи, ўзгалар боласини ўз боласидан ҳам яхши кўрадиган, меҳрибон, фидокор аёл Зинаида Сергеевна Олейникова мени кейинги уч ой мобайнида болалар қабулхонасида беш марта бўлган томилинлик ўн яшар Аркадий Дрикернинг оғир тақдир билан таништирди. Ота-онаси ичаркан, бола эса уйдан қочаркан. Олейникова москвалик Света, Ира ва Юра Кудрявцевлар ҳақида куюниб гапирди. Улар ўз оналарини ёмон кўриб қолишган, чунки у доимо жазманларини уйига олиб келиб маишатбозлик қилаверган.

Милиция бўлимида ёки судда бўлсангиз, «тарбияси қийин» айрим болаларнинг фожиона қисматларининг ҳақиқий сабабларини биласиз.

Ана шунда суднинг қора курсисидан ўсмирлар билан бирга уларнинг тақдирига бефарқ қараган катталарнинг ҳам ўтириши керак-ку, деб қоласиз. Бундай катталар орасида ўз ўғлига вино қўйиб узатган «меҳрибон» отани ҳам, наряд ёзишда кўзбўямачилик қилган устоз мастерни ҳам, икки серияли кинога қизини узатиб, ўзи уйда маишат қиладиган онани ҳам учратасиз.

Кузнинг охирлари. Москвадаги ҳовлилардан бирида милиция ходимлари саккизинчи синфда ўқиётган тўрт ўсмирни маст ҳолда учратдилар.

Милицияда ёзилган қуруқ протоколда, жумладан, бундай дейилади: «Ушланганлардан бирининг чўнтагидаги дафтардан йиртиб олинган бир варақча ёзилган зиёфат «меню»си чиққан. Уч шиша «Столичный» арағи, уч шиша портвейн вноси, саккиз шиша лимонад. Тамадди қилиш учун ярим килограмм шўр баллиқ, 400 грамм пишлоқ, 1 килограмм қора нон, қизлар учун 8 та пирожний». Бу болалар байрам шаро-

фати билан ота-оналаридан ўн сўмдан пул олишган. Вино сотиб олишга ота-оналар розилик беришган.

Москва областида яшовчи Станиславчукни пасха хайити муносабати билан ота-онаси роса ичиришган. Милиция ходимлари ёзган ҳужжатда айтилишича, ўша оқшом Станиславчук икки гуноҳсиз кишини бекордан бекорга калтаклаган. Оқибати эса, аниқ: бола суд бўлиб, озодликдан маҳрум этилди.

Реутово шаҳрида истиқомат қиладиган Москва темир йўли ишчиси Серегин балоғатга етмаган ўғли Александр билан доимо ичкиликбозлик қилган. Ноябрь ойида ота-бола ичишиб олишгач, машина ўғирлашади. Сайр, роҳат қилишмоқчи эканлар-да. Суд уларни ҳам қонунга мувофиқ жазолади.

Ўзларининг ёмон хулқ-атворлари билан болалар тарбиясини бузиб бўлиб, жамоатчиликни, милицияни, мактабни, комсомолни айблаб шикоятномалар ёзувчи ота-оналарни учратганимда, Л. Н. Толстойнинг бир гапи эсимга тушиб кетади: «...кашанда, ичкиликбоз, эртаю кеч еб-ичишдан бошқа нарсани билмайдиган кимсалар врачга мени даволанг деб келишлари кулгили ҳолдир. Турмуш тарзи бузилган бўлса, уларни қандай даволаш мумкин? Улар ҳам ўзлари ахлоқсизлик қила туриб, болаларига одоб сабоғини бермоқчи бўлган кимсалардек кулгили ҳолга тушган одамлардир», деган эди буюк адиб.

«Тарбияси қийин» болалар муаммоси доимо «тарбияси бузуқ» катталар, хулқ-атвори майиб, нопок ҳаёт кечирувчи нототув оилалар масаласи билан боғлиқдир. Катталарнинг ахлоқи бузуқ бўлса, болага ҳам юқади-да! Ана шундай ота-оналарни тузатиш учун қандай таъсир кўрсатиш мумкин? Жарима солишми? Иш жойига ёзишми? Ўртоқлик судига беришми?.. Албатта, жамоатчилик, маъмурият органларининг оқилона тадбирлари ҳам нототув оилаларнинг тезроқ йўқолишига сабаб бўлади.

Шундай оилаларда ўсаётган болага қандай таъсир кўрсатиш мумкин? Ота-онага маъмурий жазо бериш, танбеҳ бериш бу масалани ҳал қилишнинг бир томони, холос. Жарима тўлаган ёхуд боласи туфайли судга тушган ота ҳам, она ҳам яхшироқ, фарзандига меҳрибонроқ, оқилроқ тарбиячи бўлиб қолармиди.

Ота-оналарнинг бола тарбияси учун жавобгарли-

гини тан олган билан кифояланиб бўлмайди, уларга ёрдам ҳам бериш керак, дейишади. Бизнинг мураккаб асримиз кишиларнинг билим доираси кенг бўлишини, кўп нарсани билишни талаб этади. Керакли тажрибаси бўлмаган ва имтиҳон топширмаган кишини мустақил ишлаш учун станокка қўйиш, машина ҳайдашга ҳуқуқи бўлмаган кишини автомобилга ўтқизиш — бемаъниликдир. Шундай экан, бола тарбиясидек энг ҳаётий, энг масъулиятли вазифани етарли тарбияси бўлмаган кишига ишониб топшириб бўладими? Болалар хоналарида, милицияда, ўқув ва медицина муассасаларида ташкил этилаётган лекция, суҳбат, семинарлар кўпроқ актив жамоатчилар учун бўлиб, нототув ота-оналар уларга камдан-кам жалб қилинади.

Бола тарбияси учун ота-она жавобгарлигини ошириш керак деган талаб адолатли десак, тарбия қилиш маҳоратини эгаллашда уларга ёрдам бериш лозим деган таклиф ҳам адолатли бўлади, десак хато қилмаган бўламиз.

Ниҳоят, педагогика ва тиббиёт тафаккурини бир-биридан ажратиб қўйишдек аянчли ҳолатга барҳам бериш керак, деб ҳисоблайман. Гап шундаки, «тарбияси қийин» ўсмирларнинг аксарияти касал бўлиб асабийлашган, ҳиссиёти туғёнга келган ё жисмоний жиҳатдан очиқ ёки пинҳон нуқсонга эга бўлади. Шунинг учун ҳам ўсмирларнинг хулқ-атвор қоидаларини бузишларини қулоқсизлик ёки характери оғирлигидан деб ўйлаш ҳамиша тўғри келмайди, баъзан оқилона, ўз вақтида даволаш ҳам даркор бўлиб қолади. Бунда буюк педагог К. Д. Ушинскийнинг: «Мабодо педагогика инсонни ҳар тарафлама тарбияламоқчи бўлса, у ана шу инсоннинг ўзини ҳам мукамал билиши даркор», деган машҳур қоидасини унутмаслигимиз керак. Педагогика бунга фақат медицина билан ҳамкорликда эришиши мумкин. Фан хулқ-атвори бузилган болалар ҳақидаги билимларнинг беҳато тажрибасини тўплаган.

Кейинги пайтларда матбуотда таниқли олимлар, ёзувчилар турли нуқсонлари бўлган болалар учун махсус мактаблардан ташқари асаблари бир оз бузилган, нерв системаси тез қўзғалувчи болалар учун махсус мактаблар очиш керак, деган жуда тўғри фикрни ўртага ташлашди. Бу жуда тўғри фикр, чун-

ки, бундай тиббий — педагогика мактабларида бола ҳам ўқийди, ҳам даволанади.

Медицина билан педагогика ҳамкорликда иш олиб борса, натижаси қувончли бўлиши аниқ. Бу ҳамкорлик «тарбияси қийин» ўсмирнинг меҳнат колонияларига тушиб қолишларининг олдини олган бўлур эди. Панду насиҳат, уришиб-койишлар ўрнига аниқ, таъсирли ишлар қилинади. Фақат маъмурий жазо чоралари кўриш керак деювчилар ҳам камайган бўлур эди. «Тарбияси қийин» болаларга медицина, педагогика ҳамкорлигида ёндашиб даволаш бола камолотидаги паталогик изланишларнинг етилган муаммоларигагина боғлаб қўйиш деган сўз эмас, асло. «Тарбияси қийин» болаларнинг аксарияти руҳан тамомила соғлом бўлади, уларни маънавий майиблар, дейиш мумкин.

Сўз врачлар билан педагоглар фикрини уйғунлаштириш устида боряпти.

Ҳозирги пайтда болани яхши тушуна билиш ниҳоятда зарур бўлиб қолди. Илмий-техника революцияси ҳаётимиз оқимини ниҳоятда тезлаштириб, турмушимиз тарзини ўзгартириб боряпти, демак у бола руҳига ҳам таъсир ўтказмоқда. Мен бу масала устида чуқур тўхталиб ўтмоқчи эмасман. Бу масала ниҳоятда мураккаб бўлиб, алоҳида ўрганишни талаб этади. Фақат унинг нақадар муҳим эканлигини, бугунги кунда болалар руҳини ўрганиш зарурияти туғилганини эслатиб ўтмоқчиман. Болалар ниҳоятда асабийлашяпти, таъсирчан, сезгир бўлиб боришяпти! Бу яхшими, ёмонми? Ҳамма нарса уларни қамраб олган муҳитга, бола атрофида бўлаётган воқеаларга боланинг муносабатига, қандай идрок этишига боғлиқ.

* * *

Умр ақлни пешлайди, дейишади. Ҳаёт тажрибаси ҳар бир ишни мулоҳаза билан бажаришни тақозо этади, ҳаёт тажрибаси кўп нарсани ойдинлаштиради. Ана шу тажриба жавобнинг аниқ бўлишини, аҳднинг қатъийлигини ҳам талаб этади.

Инсон ўз қилмишига тўғри баҳо беришга одатланган бўлса, у ҳар қандай қийин ҳаётий муаммоларни тез ва тўғри ҳал қила олади.

Ҳаётда хатога, тўқнашувларга, маънавий бузуқчиликка, тубанликка йўл қўймаслик учун, (булар-

нинг оқибатини тузатиш қийин бўлади) инсонга бамисоли бебаҳо тошдай сайқал бериш лозим. Ёшлигидан сайқал бериш керак. Бу мураккаб санъат. Шунинг учун ҳам қимматбаҳо тошларга сайқал берадиган устани файласуф дейишади-да!

Аммо, совуқ тошнинг қиррасини сайқаллаш қаёқда-ю, ҳали шаклланмаган ўспирин характерини шаклантириш қаёқда. Буниси ниҳоятда мушкул иш.

Бола ҳақида ғамхўрлик, уни яхши кийинтириш, тўғри ва соғлом қилиб ўстириш билан кифояланмайди. Жисмоний бақувват бўлиб ўсгани яхши, бироқ ахлоқан баркамол бўлса, нур устига нур! Бу — ўз-ўзидан бўлмайди, албатта.

Ахлоқий фазилатларни камолга етказиш узоқ давом этадиган ва серташвиш жараён бўлиб, диққат-эътибор, сабот билан ишлашни талаб этади.

Аҳил-иноқ, бир-бирига меҳрибон кишилар оиласидан «тарбияси қийин» болалар кам чиқади. Бола бировнинг меҳрига зор, маънавий қашшоқ, ёлғиз бўлиб ўсаётганини сезса, ота-она бир-бири билан доимо жанжал қилаверса, ўрталарига совуқ тушса, болани ўзларидан бездиришса — ана шунда боланинг тарбияси бузилади. У ўзини оиланинг тенг аъзоси, шахс деб билмайди, бундан қаттиқ ўкинади, атрофдагиларга нисбатан ишончсизлик, ўзим бўлай дейиш каби фикрлар дунёсини кашф этадики, кейинчалик ота-она бу дунёга, унинг қалбига йўл топа олмайдиган бўлиб қолади.

Бу ҳол ҳар доим онгли равишда содир бўлавермайди. Мен бир оилани биламан. Отаси фан доктори, онаси фан кандидати. Улар бир институтда ишладиди. Уйда ҳам гаплари нуқул ишлари, фанлари устиди, она ўтказаетган тажриба ҳақида борарди. Ун-яшар ўғиллари улар гапининг маъносини, албатта тушунмас, шунинг учун ҳам суҳбатларига қўшила олмас, ота-онасининг бу гапларига «ақли етмагани» учун аралашмасди ҳам.

Бола отаси ўз иши билан банд, шунинг учун унга халақит бермасликни, онаси эса ўтказаетган тажрибаси билан овора эканлигини, ўғли билан шуғулланишга вақти йўқлигини биларди. Ҳафтада бир марта отаси кундалигига кўз югуртириб қўяр, онаси эса кинога пул берарди. Зерикканида кунини ҳовлида ўтказар, ўзига дўст изларди. Оқибатда безорилар

билан ошно бўлиб, карта ўйнашни ўрганди. Бир йилдан сўнг «болангиз ўғриларга шерик», дейилганда ҳайратда қолган ота-онани милицияга чақиришган.

Албатта, кўчада юрган ҳамма бола ҳам безори бўлавермайди. Яхши тарбия олган бола учун кўча хавfli эмас. Бироқ характери тўла шаклланмаган, ёлғиз, қўрқоқ, жаҳлдор, манман болалар учун кўча салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Хўш, нега энди баъзи ўсмирлар дўст излаб спорт майдончасига бормай, кўча санқийди? Чунки кўчада у зерикмайди, истаган ишини қилади, хоҳлаган киши билан ўз фикри доирасида суҳбатлашади, ўз орзу қилган, тақлид қилса арзийдиган зўр, эпчил, уддабурро кишиларни топади. Кўча эса ўз қонунига кўра, ўзининг дўстлик ва нодўстлик қонунига кўра яшайди, у ўз «ахлоқ кодексига» эга. Бу кодексларнинг моддалари бизнинг тушунчамизга ҳар доим ҳам мос келавермайди.

Энг муҳими ўсмирга болалар орасида баъзан ҳукмрон бўлган бу тартиботларнинг ёлғонлигини тушунтириш, унга ҳақиқий романтикани сохта романтикадан фарқ қила олишга, чинакам қаҳрамонликни ясама жасоратдан ажратишни ўргатиш, ҳақиқий дўстлик зўравонлик, мажбур этиш, камситишга эмас, балки тенглик ва олижанобликка асосланишини тушунтириш лозим. Гоҳида катталар боланинг ўз ҳақини, муносабатларини ҳимоя этишига раҳмдиллик қилиб, кўчадаги уриш-жанжалларга ўзлари кам аралашадилар. (Ўзлари жанжаллашдим — ўзлари ярашиб олади, дейишади). Боланинг маҳалласидагилар билан кечқурунлари йиғилиб олиб нима билан шуғулланыпти, деб қизиқиш ўрнига, боланинг ўйин-эрмакларига аралашиб нима қиламан, дейдилар. Лекин кўпинча болаларнинг эрмаги яхшиликча тугамайди-да.

Кунларнинг бирида ўн икки ёшлардаги болани ўқ билан оғир яраланган ҳолда касалхонага олиб келишди, «қандай бешафқат кишики, ёш болани отибди?» деб врачлар ҳайрон қолишди. Операциядан сўнг ўзига келган бола ўзи отиладиган ўқдан яраланишини айтди.

— Қани, айт-чи, бу хавfli қурол сенга нима учун керак бўлди?— сўрашди ундан.

Боладан жавоб олиш қийин бўлди. Ниҳоят у:

— Болаларни қўрқитмоқчи бўлдим, ҳадеб ёпишаверишарди. Менинг қўрқоқ эмаслигимни билиб қўйишсин дедим-да,— дея иқроп бўлди.

Болалардан пичоқ, ўзлари ясаган ханжар, ясама тўппончаларни кўп марта тортиб олганман. Шуниси қизиқки, буларнинг ҳаммаси ўсмирларга ўзларини қўрқмас — ботир қилиб кўрсатиш учун керак бўлган эмиш.

Машинасозлик заводининг мастери, балоғатга етган икки боланинг отаси смена бошида участкасидан ўта туриб, ўн етти яшар икки ўсмирнинг тўппонча ясаётганини кўрган эди.

Борди-ю, шу уста бу қурол болаларга нима учун керак бўлгани билан қизиққанда эди... Афсуски, у индамай ўтиб кетди, қизиқмадиям.

Худди шу кун икки кечқурун болалар ўша тўппончани ўқталиб, ўткинчи бир кишининг мўйна телпагини тортиб олмоқчи бўлишган. Буни қарангки, бу ўткинчи ўша устанинг дўсти ҳамда қўшнис икан.

Судда цех жамоатчилиги вакиллари, ҳимоячилар ва қораловчилар сўзга чиқишди.

Болаларнинг тўппонча ясаётганини кўрган ўша мастер ҳам судда ғазаб билан гапирди. У жиноятчиларни қаттиқ қоралаб, қилмишларига яраша жазолашни талаб этди.

Уста ўшанда болаларга дакки берганида, улар ясаётган қуролни тортиб олганида, балки ўсмирлар суднинг қора курсисидан ўтирмаган бўлишармиди. Мастер ана ўша қуролдан ўз ўғли яраланиши мумкинлигини ҳам сезганида у судда эмас, цехда ҳам чунон сўзамол, қатъий ва принципиал бўлиб кетган бўлармиди!

Юла лақабли Ленька деган болани қандолат молларни дўкончасини ўғирлаётганида қўлга туширишди. Чўнтагидан конфет, шоколад билан бирга ясама тўппонча ҳам топилди.

— Ўзим ясаганман,— деди у ғурур билан.— Шундан яна иккитаси бор эди, биттасини Коляга уч сўмга сотдим, бошқасини унинг дўсти — Владикка.

Коляни чақриришди. Кўп айлантирмасдан қуролни чиқариб берди. Стол устига қўйди-ю, бошини эгди. Аммо, Владикни топишга ёрдам беришдан бош тортиди.

— Мен чақма-чақар эмасман, бировни сотмай-

ман,— жаҳл билан гапирди, Коля. — Сиз жиноят қидирувчисиз, ўзингиз қидириб топинг.

Эртасига Владикни ҳам олиб келишди. У бир майдондаги буталар орасида ётган экан. Қўзининг тепаси тешилиб қон қотиб қолган, энди унга медицина ёрдами ҳам керак эмас эди; Владикнинг қўлидан бир метрча нарида ўқдан бўшаб, бир учи шишиб кетган трубка, бўш гугурт қутиси ётарди. «Бахтсиз ҳодиса, ясама тўппонча отилиб кетган»— суд медицина экспертизаси хулосаси ана шундай бўлди.

...Уч ўсмирни суд қилишди. Каттаси ўн еттида, кичиги ҳали ўн бешга ҳам тўлмаган эди. Улар тўсиқ орқасидаги айбдорлар курсисида ўтиришибди. Суд залида уларнинг ота-оналари, ўқитувчилари, мактабдош, ҳаммаҳалла ўртоқлари. Учаласи ҳам ёшларига нисбатан гавдали бўлиб, ўзларини мағрур тутишарди: оламни сув олса тўпиқларига чиқмайдигандек.

Учаласини машина олиб қочиш ва орқа ўриндикдаги плашини ўғирлашда айблаб суд қилишди.

Судья, халқ маслаҳатчилари, прокурор ва адвокатлар савол бера бошлашди, аста-секин бу ўғрилардаги виқор ва мағрурликдан асар ҳам қолмади.

Чунки жиноят секин-аста очилиб бораётган эди. Уларнинг ҳар бир қадами ўзига яраша баҳо олди. Дастлаб мардлик, ботирлик бўлиб кўринган нарса энди қўрқоқликка айланди.

Машина олиб қочиш олдидан, ҳеч ким кўрмасмикин дея атрофга аланглашган эди.

Шаҳар бўйлаб машина ҳайдаб кетишаётганда «тўхтатишса-я!»— дея, қўрқув боса бошлади.

Плашни сотишаётганда титроқ босди уларни.

Судья: «Бировнинг машинасини нега олиб қочдинглар?» деб савол берганда, судланувчилардан бири: «Болалар бизнинг ботирлигимизни билиб қўйишин, деб ўйлаган эдик»,— деди.

— Суд бўлишидан қўрқмадингизми?

— Шунга ҳам суд қилишларини ўйламаган эдик.

Болалар ботир бўлишни хоҳлашган... Биз милиция ходимлари учун эса бундай жасорат — фавқулодда ҳодиса ҳисобланади.

Машина олиб қочилган заҳотиёқ ҳамма милиция пунктлари ва нарядлари бундан хабардор қилинган эди. Машина топилгунга қадар, биз «рулни ким бошқараяпти экан?» деб ниҳоятда ҳаяжонландик.

Улар «жасорат» деб ўйлаган беъманиликнинг бизга қанчалик қимматга тушишини билишсайди?

Ҳаёт ва йиллар давомида тўпланган ҳаётий тажриба, донишмандлик яхши-ёмонни ажратиш имкони беради. Лекин кўпинча ҳаётий тажриба тўплаш жуда секинлик билан бўлади. Қайсар бола катталарга ҳар доим ҳам ишонавермайди. У қандайдир сеҳрли бўлишни хоҳлайди. Ана шунда у Тюрят каби дўстлари таъсирига тушиб қолади. Тюрятнинг ўз «ташвиқот» системаси ва жозибаси бўлиб, у ўсмирлар руҳиятини бошқалардан яхши билади. Сокольников бонининг бир бурчагида «Жигули» пивосини олдиға қўйиб олиб, ундан симириб-симириб, романтика, дўстлик, жасорат... ҳақида сафсата сотиб, илжайиб туриб, болани қамоққа етаклайди. Бу Тюрят учун керак, чунки маъносига тушунмай жиноят қилган болға ҳамма айбни ағдариб, ўзи жазодан қутулиб қолади.

Биз жиноятчи ҳам «тарбиявий» ишлар билан шуғулланишини, бу «тарбия» нозик ва пишиқ ўйланганлигини асло унутмаслигимиз керак. Улар керак бўлганда таянишлари учун ҳеч кимга сездирмай, зимдан «шогирд» тайёрлашади, бунинг учун кўчанинги ёзилмаган дўстлик ва садоқат қонунидан моҳирона фойдаланишади.

Ҳали кўп нарсанинги фаҳмига етмайдиган содда ўсмир қандай йўлга кириб бораётганини, охири нима билан тугашини билмайди. Ҳаётини белгилаб берувчи биринчи қадами қўйилганидан бехабар ҳали. Нотўғри босилган қадам, ҳаёт мушкулотларнинг боши — нақадар аянчли!

Шунинг учун ўсмирда тўғри иш кўриш, яхши билан ёмоннинг фарқиға бориш хислатларини шакллантириш лозим. Инсон ёшлигиданоқ мард киши ҳимоясиз кишиға пичоқ билан ҳамла қилмаслиги кераклигини билиши керак. Мард ҳеч қачон бехосдан келиб, пинҳона ҳамла қилмайди. Ўсмир ўрнак олиши лозим бўлган эзгуликларни олдиндан тўғри тушунтириш керак, акс ҳолда унинг ёшлик интилиши, орзуси, дўстлик, ботирлик ҳақидаги яхши ниятларидан Тюрятға ўхшаганлар фойдаланиб, уни жиноят жариға бошлаши мумкин.

Одатда тарбиянинг юксак мақсадлари ҳақида кўп гапириб, унинг ахлоқий жиҳатларига эътибор бер-

май, бу муҳим ишни турли тадбирлар мавсумига айлантириб юборадилар. Ваҳоланки, тарбия тўғри бўлса, доимий, узлуксиз бўлсагина ижобий самара беради.

Ҳар қандай касални вақтида даволаган маъқул. Эътиборсиз қолдирилган майда-чуйда нарсадан катта бахтсизликка дучор бўлиш мумкин-да!

Тарбия — инсон учун кураш демакдир. Боланинг қандай бўлиши — бу шахсий иш бўлмай, балки жамоатчиликни қизиқтирадиган муаммодир.

Жиноятнинг олдини олиш ҳақида кўп гапираимиз. Бунинг учун оилада, мактабда, ишлаб чиқаришда, турар жойларда, кўчада доимий иш олиб бориш керак, деймиз. Айниқса ўсмирлар ўртасида жиноят содир бўлишига йўл қўймаслик зарурлигини ҳамма тан олади. Бироқ бу иш катта тажриба, куч, сабот-мотонат талаб этадиган ишлиги аёндыр.

Жиноятнинг олдини олиш фақат милициянинг иши деганлар янглишади. Милиция ҳар бир ўсмир характерининг шаклланишини, унинг ҳаётида содир бўлаётган ўзгаришларни кузатиб бора олмайди, унинг турмуш шароитларини била олмайди, албатта. Ўсмир эса қилиш мумкин бўлган, мумкин бўлмаган нарсаларга ҳали қарор топмаган тасавури доирасидан қарайди, шу сабабли у мажбурий тарбияни эмас, меҳр-муҳаббатни ёқтиради. Милициянинг болалар инспектори билан бўладиган дўқ — даварали суҳбатнинг ўзи жиноятнинг олдини олади, дейиш ҳам хатодир.

Жиноятнинг олдини олиш — жуда кўп тадбирлар комплекси, кўп қиррали жараён бўлиб, унда ўзгаларнинг таъсири остида ёмон йўлга кирган кишига ҳар томонлама ёрдам бериш, қонунбузувчилар дунёқарашини ўзгартириб тузатиш, зарарли таъсирларнинг манбаларига қарши кураш каби ишлар бирга-лиқда олиб борилади. Тартиббузувчилар турмушини яхшилашга ёрдам бериш ҳам бундан мустасно эмас. Жиноятнинг олдини олиш хайрли иш бўлиб, уни инсоний, эзгулик кучларнинг тантанасига, ёвузликнинг мағлубияти муқаррарлигига ишончсиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Жиноятнинг олдини олиш юзаки қараганда осон туюлади, лекин аслида бошланган хайрли ишни батамом тугаллаш учун ҳар бир характернинг, ҳар бир

тақдирнинг ўзига хос жиҳатларини инобатга олиб мутгасил ишлашни тақозо этади. Бу муҳим масала фақат милициянинггина эмас, олижаноб инсоний ни-ят байроғи остига бирлашган турли ташкилот ва турли касб эгаларининг ҳам иши бўлиб қолгани қу-вончлидир. Ишимиз самарасининг боиси ҳам ана шунда.

Болани тарбиялаганда, у қилган гуноҳининг мо-ҳиятини яхши англамаслиги оқибати нима билан ту-гашини ҳали тасаввур эта олмаганлигини ҳисобга олиш муҳимдир. У чинакам мард йигит билан дўст, чин ўртоқ бўлишни, ботирликни орзу қилади. Ёмон-лар таъсирига тушиб қолганда эса унга дарҳол тўғ-ри йўл кўрсатилса, маъқул бўлади. Қани ана шу фалокатдан дарак берувчи индикаторлар ёки огоҳ-лантирувчи сигнал? Қани ўша хато қадам қўйилган-нини ҳис қилиши биланоқ тусини ўзгартирадиган лакмус қоғози? Безориликнинг олдини олиш ҳақида бир томонлама ўйлаш анойилик ва хатодир.

Ҳар бир жиноят ўзига хос ва бетакрор бўлгани учун ҳар гал унга баҳо берганда ҳамма мусбат ва манфий томонларини ҳисобга олиш зарур. Бундан бошқа илож йўқ.

Д У С Т

Дарвозадан чиқа солиб, Серёжани ўраб олишди. Улар тўртовлон эди. Нам деворга қисиб олинган Се-рёжа ўзини ҳимоя қилмади, қочишга ҳам уринмади. Болаларнинг ҳар бири биридан-бири ўзишга ошкора интилиб, жон-жаҳдлари билан ҳаракат қиларди. Хавф-хатарсиз, бетаҳлика қаҳрамон бўлиш осонми!

Новчароғи, калта бобрик пальтосининг ёқасини юзига тутиб, айёрона тиржайиб секин урарди. У бар-моғининг учи билан Серёжанинг бурун ва лабига чертарди. Чертки оғритмаса ҳам ургандан ёмон алам қилдиришини биларди. У истар-истамас қўлини кўта-риб, зўравонлигини кўрсатиб қўйишига ишонар, Се-рёжанинг жонини оғритишни эмас, камситилишини хоҳларди. Нима учун энди?

Тўртови ҳам Серёжага қараганда кучлироқ эди.

Ўрта бўйли, ориқроқ Серёжа ўзини жуда ғалати тутарди: у калтак зарбидан сесканиб тушса-да, юзи-

ни ўгирмасди. Қуруқ кўзларини душманига тикса-да, ҳеч нимани кўрмасди, фақат шайка бошлиғининг афтинигина ажрата оларди. Бу Генка Крюк бўлиб, бутун Сухаревский кўчасига машҳур эди.

Серёжани уришди, у эса калтак зарбидан чайқаларди-ю, лекин Крюкнинг юзидан кўзини узмасди, нигоҳида на илтижо, на саросима бор эди.

Икки куч тўқнашди. Қўпол, ёвуз, аҳмоқона куч билан ўн олти ёшли боланинг, балки энди ўзининг ҳақлигига ишонувчи йигитнинг мағрур кўзи тўқнашганди.

— Генка! Қонхўр!— Қаршидаги уйнинг форточкаси очилиб, аёл кишининг чинқироқ овози эшитилди:— Яна шумлигингни қиялсанми? Қўйвор йигитчани! Мен кимга айтаяпман! Нима, онангинг кўзёшлари камми сенга? Онангга раҳминг келсин, тентак...

Крюкка онасининг сўзлари таъсир қилди, шекилли, чунки у кейинги пайтларда тез-тез кўзёши қилар ва ҳатто милицияга арз қиламан дерди. «Тамоман бебош бўлиб қолди. Мактабни ҳам ташлади, ўша безори Шамилга қўшилиб расво бўлди...»

— Қани, жўна, туёгингни шиқиллат,— у Серёжани туртди.— Жўна, кимга айтаяпман.

— Нега энди? Ур! Сен ахир, ботирсан, бир кишига тўрт киши бўлиб...— Серёжа қон аралаш туфурди.

— Бу ердан қорангни ўчир, бахтсиз философ! Кейин кўзимга кўрина кўрма, йўқса, деворга қапиштириб юбораман, кунингни кўрсатаман. Қайсарлигини қара, инкубатордан чиққан жўжага ўхшайди.

Серёжка юзидаги қонни артиб, бир сўз ҳам айтмасдан шошилмай кўчада кетаверди.

Нимжонгина, кичкинагина бўлса ҳам у ўзини камситиб, қочиб қолмади.

Генка Крюк Цветной хиёбонига, цирк томонга — кечқурунлари улфатлар тўпланиб кайф-сафо қиладиган жойга, Марказий бозорга келди. У ердаги безориларнинг энг каттаси унинг янги дўсти Шамил эди.

Генканинг авзойи шу кунги булутли ҳаводек бузуқ эди. Агарда Серёжа қочиб қолганида ёки йиғлаганида, ё бўлмаса раҳм-шафқат сўраганида, унга анча енгил бўларди. У эса, ҳатто ўтган сафаргидай чурқ этгани ҳам йўқ. Йигитчанинг иродасига қойил қолиш керак...

Крюк бирдан ярашишга рози эканлигини тушунди. Лекин бунда Серёжа биринчи қадамни қўйиши керак эди, у бўлса буни қилмади, сабабини эса Генка тушунмади.

Улар ҳеч қачон дўст бўлишмаган, аксинча арзимаган нарса учун жанжаллашиб қолишганди.

Ушанда Генка Серёжага шахматда кетма-кет уч партияни ютқизиб қўйиб, роса алам қилувди.

У ҳовлида, оғайниларининг олдида шахмат ўйнаб ўтириб, учинчи ўйиннинг ўн бешинчи юришидаёқ мот бўлиб изза тортди. Фақат бир йўл қолганди, уни

ҳам унга Шамил ўргатгани: «Ҳақ бўлсанг ҳам, бўлмасанг ҳам, гирибонидан ол! Кучинг борми — бор, ақлнинг кераги йўқ».

— Вой фирибгар-ей! Фирромлик қилаяпсан, мен пайқаб қолдим. Аввалига мен шундай бўлса керак, деб ўйловдим. Қарасам, отни бошқа ёққа қўйдинг. Олдин ҳам шундай қилувдинг, бу иккинчиси...

— Сен аввал шахмат ўйнашни ўрганиб ол, кейин гапир...

Крюк Серёжани бир туширди. Узининг ҳақлиги учун эмас, балки алам қилганидан урди. «Мана сенга менинг ҳақиқатим, файласуф».

Калтакни кутмаган Серёжа йиқилиб тушди, лекин дарров оёққа туриб деди:

— Сенга нима бўлди, Крюк?

— Менга-ку, ҳеч нима бўлгани йўғ-а, лекин сен бундан кейин ҳалол ўйнайсан. Буларнинг олдида ўзингни кўрсатмоқчи бўлаяпсанми... Кўрдик.

— Сени қара-ю,— деди Серёжа ва кулимсирашга ҳаракат қилди.— Болаларни баҳона қиляпсанми? Болаларнинг ўзлари ҳам айтиши мумкин, мен ҳеч кимга қуруқлик қилмаётганимни. Сен ўйнашни билмайсан. Баҳслашишни ҳам билмайсан. Ҳақлигингни менга ҳам, болаларга ҳам муштинг билан кўрсатмоқчи бўласан. Бу ҳунаринг менга кетмайди, Крюк. Ҳа, бошқаларга ҳам ўтказолмайсан. Ҳозир болалар сенинг гапларингга ҳақлигинг учун қулоқ солаётгани йўқ. Сендан қўрқишади, уларни қўрқитиб қўйгансан-да. Мана, сенинг ҳақиқатинг шу!

* * *

Шамил Генкадан уч ёш катта эди. Баланд бўйли, ориқ, қирғий бурун, ранги заҳил бўлиб, у қўпол ва бесўнақай кўринарди. Лекин у эндигина йигирма ёшга кирганига қарамай, кўп нарсани кўришга улгурган эди, унинг ҳикоялари Генканинг қалбига гулу солиб қўйганди.

Авваламбор Шамил яқиндагина колониядан қайтиб келган эди. Бу шунчаки «колония» бўлмай, балки «шарт-шаронти оғир, уч қатор соқчилар қўйилган колония»— деб айтган эди у. Колонияга қадар Шамилни суд қилишди. Уни прокурор айблаган, адвокат эса уни ҳимоя қилган, катта стол нарёғида ўртада судья, икки ёнида эса маслаҳатчилар ўтиришганди.

Улар олдидаги стол устида «ҳамма материал» — уч томдан иборат ҳужжат ётарди. «Менинг тўла танланган асарларим»,— деб куларди Шамил.

Шамил маст одамнинг пул ва соатини ўғирлагани учун судланганини, шарт-шароити оғир, уч қаторли соқчилар қўйилган колониянинг умуман бўлмаслигини, Шамил ҳақидаги «ҳамма материал» уч том бўлмай, бир неча варақ ҳужжат солинган папкадан иборатлигини Генка қаердан билсин.

Шамил ўзи ҳақида кам гапирарди. Фақат гап келиб қолсагина сўзларди. Ҳа, биз ҳам кўпни кўрганмиз, ўтга ҳам, сувга ҳам тушиб чиққанмиз, деб мақтанарди.

У кайфияти чоғ пайтида фақат ўзи ҳақидамас, балки эпчил болалар тўғрисида, колонияда орттирган дўстларининг ашаддий босқинлари, қалтис ўғирликлари тўғрисида, ўзларини ўғри деб атайдиган бу қўрқмас, тоймас болаларнинг фидойиликлари, улар ҳаётининг қонун-қоидалари тўғрисида гапирарди.

— Мен ҳам «қонун» бўйича ўғриман,— бошини қўйи солиб секингина дерди Шамил.

Шамил колониядан қайтганидан кейин сирли ҳаёт кечира бошлади: қаерларгадир ғойиб бўлиб кетар, ўзидан катта нотаниш йигитлар билан учрашарди. Гоҳида ҳовлида гитара билан таъсирли қўшиқлар айтарди.

Бу қўшиқларнинг биттаси, икки ишончли дўстнинг куз ойлари тундрадаги Воркутадан қочганлиги тўғрисидаги қўшиқ Генканинг эсида қолганди.

«Онам топса бу ишдан дарак,— деб куйланарди бу қўшиқда,— фарзандим ноқобил чиқди, деб кўзёши тўкар...»

Генка онасини яхши кўрарди ва бечора она ҳақидаги мунгли қўшиқ қалбини эритиб, кўзларига ёш келтирарди. Шу билан бирга Генка мардона дўстлик ва садоқатни қадрлар, шунинг учун ҳам Шамил ҳикоя қилиб берган болалар унга ёқарди.

Қорача, кумуш тишли Шамилнинг истараси иссиққина эди. Унинг ўқрайиб қарашлари, гап орасида айтадиган, бошқалар кам тушунадиган чапани сўзлари, доимо ўз йигитларининг ёнини олиши Шамилнинг шу кўча «хўжайини» бўлиб танилишига сабаб бўлган эди.

Генка Крюкни Шамил анчадан буён күз остига олиб юрган эди.

Генканинг жон-жаҳди билан муштлашиши унга айниқса ёққан эди. У ўзини аямасди, ҳатто ўзидан катталар муштира ҳам жавоб қайтарарди. Генка билан жанжаллашувчилар сони кундан-кунга камайиб борди. У ишонса бўладиган дойора дўст сифатида ном чиқарди. Буни Шамил ҳам тасдиқларди: «Генка — зўр бола. Чақмоқдек. Панд бермайди».

Шамил қизиқ-қизиқ воқеаларни кўп гапириб берарди. Унинг ҳикоясича, ботир ва адолатли кишилар доимо ўғрилар бўлиб, милиционерлар, судьялар, прокурорлар эса адолатсиз кишилар бўлиб чиқишарди.

Генка Шамилнинг гапларига қўшилмаган пайтлари ҳам бўларди. Гоҳида тортишарди.

— Ахир алдаш, ўғирлаш, муштлашиб турган жойдан қочиш — бу инсофданми? — деб сўрарди у.

— Ҳаётни билмайсан-да, — деб жиддий тушунтирарди Шамил. — Аҳмоқларни алдашади. Ўғирлаш — ўртада баҳам кўришдек гап. Камбағаллашиб қолмайди. Муштлашишни гапириб ўтирмасанг ҳам бўлади. Агар сенга ёқса — чаккангни тутиб бер. Албатта ҳар ким ўзига ёққанини қилади. Энг муҳими, — деб ўргатарди Шамил, — дўстингдан хафа бўлмаслик. У сенга дўст бўлса хасислик қилма — борингни дўстинг билан баҳам кўр; дўстингга бўҳтон қилма — бу — дунёда энг ёмон иш, ҳа, энг ифлос қилиқ...

Албатта ранжиш, хасислик, алдаш ва туҳмат қилиш — пасткашлик, Генканинг ўзи ҳам бунга қарши.

Шамил кўчадаги болаларни имтиҳондан ўтказарди. У арзимаган нарса учун ёки бекордан-бекорга бирортасини тутволиб роса урарди-да, кейин хафа бўлма — мен сенга дўстман, деярди. Хасислик қилма, пулингни бирга баҳам кўр. Агар пулинг бўлмаса топишинг керак. Ахир топсанг бировга эмас, дўстингга берасан-да.

Тополмайман деб баҳона қилма, бунинг қийинлиги йўқ, ҳа шу билан бирга гап пулда эмас, муносабатда, дўстликда. Худо кўрсатмасин, мен сендан бу ишни қилишни сўраганимни бировга айта кўрмагин-а.

Бу «қонунни» бузганларни Шамил роса калтакларди. Буни у осонлик билан қиларди. Кейин ҳар

қадамда «дўстликка ва улфатларга хиёнат қилма. Бизда ҳамма нарса ҳамма учун»,— деб такрорларди.

Шамил хасислик қилмасди. Қўлига пул тушса, у болалар билан ЦДСА паркига борарди-да, уларни саховат билан роса меҳмон қиларди.

Генка авваллари Шамил қонунларининг ҳаққонийлигига ишонмай юрди.

У бу ҳақда болалар билан гаплашди. Лекин болалар ҳеч нима дейишмади. Баъзилари, бизни синаб кўриб, кейин бор гапни Шамилга айтади, деб гумонсирашди.

Бир сафар Генка болалар билан жуда узоқ Шамил «қонунини» муҳокама қилгани учун таъзирини еди.

— Наҳотки сен ҳақ бўлсанг?— деди у қизишиб.— Чақимчининг гапига қулоқ соласанми? Тухматчига ишониб дўстингни ураяпсанми? Хўш, сенга ким дўст?

Шамил мийғида кулди.

— Эҳ, Крюк! Менга чақимчилик учун гапиришмайди. Бу ҳаммамизнинг умумий ишимиз. Мен ҳар бирингизни ўйлайман, айниқса, сени.

— Шамил, менга сенинг ғамхўрлигинг керак эмас. Ҳамманинг калласи бор.

Шамил унга диққат билан қаради.

— «Уран»дагини бир эслагин-а, эҳтимол, баъзи бир нарсаларни гаплашиб олармиз? А? Эҳтимол милиция ҳам қидираётгандир.

Шамил нимага шама қилаётганини Генка тушунди. У икки марта болалар билан «Уран» кинотеатрига бегона болалар пулини тортиб олиш учун борганди. Бу иш жуда жўн ва осон эди.

Улар хахолаб кулишиб бегона йигитчани ўраб олишар, унинг елкаларига дўстона қоқиб, бағриларига босиб қучоқлашарди ва чўнтагидан пул ҳамда авторучкасини шилиб қўйишарди. Бунини Шамил зўр ўйлаб топган эди.

Қатта ёшли ўткинчиларнинг қайси бири ёмон иш қилишяпти, деб шубҳага боради? Танишини учратиб қолибди деб ўйлашади. Фақат қаттиқроқ кулиш ва бир-бири билан курпайлашиш керак. Шундагина иш осон битади.

Пул кам тушарди, лекин ўша тушган пулнинг ярмини «маслаҳат ва йўл-йўриқ кўрсатгани» учун

Шамил оларди. Авторучкаларни эса синдириб отиб юборарди: «Бу билан қўлга тушиб қолиш мумкин», деб уришарди.

— Сен, Шамил, мени «Уран» билан қўрқитолмайсан,— деди Генка.— Мен пул ўғирлаганим йўқ. Фақат ёнларингда турдим, холос.

— Мана шу «фақат»нинг ўзи етарли, ўртоқ-жон,— сайрарди Шамил.— Бу ишда сен ҳам шериксан. Шерик ҳам баб-баравар жавоб беради. Олдингми, олмадингми — бунинг аҳамияти йўқ. Энг асосийси бирга бўлганинг. Бир неча йилга қамалишинг учун етарли. Яхшиси гина-кудуратни унут.

Шамил циркнинг ён томонидаги айвон тагида Петя Червонец деган киши билан гаплашиб турарди, у катта ўғри бўлиб, бу лақабни ўн йилга қамалиб чиққани учун беришганди.

— Ишончли йигитми?— сўради Червонец сигарасини муштига яшириб.

— Ҳа, азамат йигит.

— Борармикан?

— У билан мен бораман,— жавоб берди Шамил.

— Ҳушёр бўл, ишнинг пачавасини чиқариб қўйма.

Петя амакининг асабийлашгани шундай кўриниб турарди. Ҳа, бунинг сабаби бор эди.

Икки кун аввал Петя амаки бир омбордан юк ташувчилар билан бирга бир тонна тунука ўғирлаган эди. Яширилган жой ишончсиз бўлиб, энди ҳамма тунукани шаҳардан ташқарига олиб чиқиб кетиш керак бўлиб қолди.

Бунинг учун Петя амакига юк машинасининг йўл варағи керак эди. Буни Манаев бозори ёнидаги автобазадан ўғирлашга қарор қилганди. Бу режани амалга ошириш қийин бўлиб, темир сандиқдаги варақаларни идорадан сездирмай олиб чиқиб кетиш лозим эди.

Петя амакининг ўзи идорага тушишга қўрқарди: иккинчи марта ўн йилга кесилиб кетишни истамасди. У йўл варақаларини ўғирлаш, мен учун арзимаган бир иш, шунинг учун мен аралашмай қўя қолай, деб Шамилни ишонтирди. Шамил эса бунинг учун ўз ҳиссасини олади. Ким билан бўлишиб олади, бу биланми, Червонецнинг иши йўқ. Шамил эса Крюк билан баҳам кўришга қарор қилди.

— Хўп, майли мен борай,— деди Червонец,—

мен «Нарва» ресторанида кутиб тураман. Келишиб олгандан кейин менинг олдимга келгин. Уша ерда яна бир бош қотириб кўрамиз.

Генка келишиб қўйилган жойга келганида, Шамил пальтосининг ёқасини кўтарган ҳолда бир ўзи турарди.

— Нега кечикдинг?

— Философнинг таъзирини бердик. Кичкина бўлсаям чидамли экан.

— Бундай жанжалларни йиғиштир. Бундай иш ёмон оқибатга олиб боради. Безорилик учун қамашади. Дурустроқ ишлар билан шуғулланадиган пайтинг келди.

— Яна қанақа иш?

— Шошилма. Эртага эрталаб кел, болалар олди-га, дарахтзорга борамиз, ўша ерда гаплашамиз. Марьяна дарахтзоридагилар тушунадиган йиғитлар...

Генка эрталаб барвақт уйғонди.

Мовий осмонда қуёш чарақлаб турарди.

Генка апил-тапил нонушта қилди ва ўқув китоблари солинган портфелини олиб, уйдан чиқди, лекин мактабга бормади.

Тўғри Шамилнинг олдига келди.

Шамил хотамтойлик қилиб, таксида Шереметьев кўчасига олиб борди ва улар тезда Марьяна дарахтзорига етиб келишди. Такси пулини тўлаб, тор кўчаларнинг бирига бурилишди, ҳовлима-ҳовли ўтиб, бир қаватли ёғоч уй олдига келишди. Уларни уч йиғит кутиб олди.

Деворларига ёпиштирилган пушти рангли қоғозлар ифлос бўлиб кетган, хона папирос тутунига тўлган, дим эди. Энг каттасининг ёши йигирмаларда бўлиб, тилла тишли, қўлида жез узуги бор эди. Иккинчиси — хипчагина, бақувват, баланд бўйли, қарашлари ўткир, овози дағал бўлиб, қора сочлари текис қилиб қирқилган. Энг кичигининг лақаби «Болажон» эди.

— Танишинглар, Крюк деганимиз шу бўлади,— деди Шамил.

— Эшитганмиз,— деди каттаси.

Генка билан Шамил эски диванга жойлашишди. «Буни — Бўри дейишади. Дарахтзорнинг энг каттаси. Бу ерда уни ҳамма қадрлайди,— деб шивирлади

Шамил.— Тўғри одам. Қўрқиш нималгини билмайди».

— Хўш, Ципа, тартибни бузмаймиз-а?— сўради Бўри бошқа йигитдан.— Бор, арақ олиб кел. Та-нишганимиз учун бир ичайлик.

У пул чиқазиб берди.

Генка ичишга кўнмади. Болалар кулишди, лекин мажбур қилишмади. Хоҳламасанг, керак эмас. Зўр-лаш бизнинг қонунда йўқ. Бизда ҳамма ўз хоҳиши билан иш кўради. Бу ерда ҳар ким ўзига ўзи хў-жайин.

Бўри жавондан карта олди.

— Қани, ташлашамизми? Сен қанақасини ўйнай оласан?— сўради у Генкадан.

— Очкони!

Ҳаммалари кулиб юборишди.

— Ҳа майли, албатта «дурак» ҳам ўйнай ола-сан-а?— деб сўради кулиб Бўри.

— Ҳа, дуракни ҳам ўйнай оламан,— тасдиқлади Генка.

— Очко ўйнаймиз,— деди Шамил.

Болалар пулларини чиқазишди. Лекин Генка доирага келиб ўтирмади, чунки пули йўқ эди.

— Мен ўйнамайман — пулим йўқ,— тушунтирди Генка.

Шунда Шамил унга беш сўм берди:

— Уйна.

Ўйинда Генканинг бахти чопиб қолди. Лекин Ципа кўп ютқизиб, жиғибийрони чиқди.

Банкни Болажон қўйганди. Ципа таваккал қи-либ:

— Банкка ураман,— деди бўғиқ овозда.

— Ол, ол,— деди Бўри.— Балки сен ҳам одам бўлиб қоларсан.

Лекин бу сафар ҳам Ципанинг омади келмади — йигирма бирдан ошиб кетган эди.

— Қани пулни чўз,— талаб қилди Бўри.

Лекин Ципада пул йўқ эди. Ҳаммадан Болажон қаттиқ қичқирди:

— Фирромлик! Ўз одамларингни алдаяпсанми, Ципа. Муллажирингинг йўқ экан, банкни урганг нимаси.

Бўри Ципага хўмрайиб узоқ тикилди.

— Нима, сизлар менга ишонмайсизларми? Улушим тегса бераман. Бирор иш қиламизу бераманда,— деди Ципа ўзини хотиржам тутишга уриниб.

— Иш ўз йўлига, қонун ўз йўлига. Картада ўртоқчилик бўлмайди. Алдамчилик учун нима бўлишини ўзинг биласан,— деб бақирди Болажон.

Бўри ютилган пулларни йиғиштириб олишни Генкага буюрди.

— Ҳалол ютингми, ол. Ютқизганинда — берардинг-да. Ҳа ўйлаб ўтирмай олавер.

Ципа бир чеккада ўтирарди.

— Сенга улуш йўқ, Ципа, ишга сени олмаймиз,— деди Шамил.— Мен Генка билан бораман. Сен нима дейсан, Крюк, қарши эмасмисан?

— Қанақа иш ўзи, кўрарман.

— Арзимаган иш. Хавфли эмас. Шу атрофда гараж бор. Форточкадан кириб, деразани очиб берсанг бас,— тушунтирди Шамил.— У ерда темир яшик бор. Катта эмас. Менга узатиб юборасан.

— Хўш, Шамил, у эплай оладими, қўрқоқлардан эмасми?— деб сўради Бўри Генкага қаттиқ тикилиб.

Генка эса Шамилнинг жавобини, мен ҳақимда нима деяркин?— деб кутарди.

— Э, сизлар уни ким деяпсизлар? Мен ўзимга қанчалик ишонсам, Крюкка ҳам шунчалик ишонман.

— Хўш, Крюк?— сўради Бўри,— Розимисан? Минаевскида кечқурун тўққизда кутамиз. Мен ўзим ҳам келаман ўша ерга.

Соат тўққизда ўша ерда бўлишди. Майда совуқ ёмғир томчилари шивалаб турарди. Ҳаво айниди. Чекиб, бир оз туришди.

— Қани, Шамил, боравер,— деди Бўри.— Крюкка кўз-қулоқ бўлиб тур. Троллейбус бекатида сизларни кутамиз. Яшикни Лазарев қабристонига олиб бориб бекитиб қўйинглар. Уша ерда бузиб очамиз.

Нега Генка бу ишга боришга рози бўлди? Папирос тутунига тўла деворига ёпиштирилган қоғозлари исқирт бўлиб кетган хонадаги шалоғи чиқиб кетган диванда ўтириб ўғрилиқ қилишга бунчалик тез рози бўлишга нима мажбур этди уни?

Бу ишдан кейин у Шамил билан тенг бўлишини ўшанда ҳис қилган эди. Унинг дўстлари даврасига

киради, у ерда ҳамма тенг, дўстлар бир-бирига ҳа-
лол ва адолатли муомала қилади.

Уйдан кетаётганда қоронғи тушган бўлиб, юраги
шиғ этиб кетди. Онасига жабр бўладиган бўлди-да.
Онаси эндигина ишдан келиб, ошхонадаги катта то-
вада картошка қовуради.

У қўлга тушиб қолса, онасига нима бўлади?

— Хўп мен кетдим, болалар билан айланиб ке-
ламан.

— Аввал овқатланиб ол!

— Егим келмаяпти. Келиб ерман.

Биринчи бўлиб Шамил кетяпти. Ундан йигирма
қадамча орқада уйларнинг панасига яшириниб Ген-
ка борарди.

Атрофга қарашди. Мана, гаражнинг идораси. Тор
кўча бўм-бўш, қоронғи. Фақат бир деразанинг ойна-
си ёруғ, ҳовлида девор ёнида, машиналар турган
жойдаги симёғоч чироқлари шамолда чайқалиб, нур
сочарди.

— Юр, бориб кўрамиз,— шивирлади Шамил.

Уй олдидаги кичик гулзорда тўхташди.

— Энгаш,— илтимос қилди Шамил.

У Генканинг белига чиқиб олиб ёруғ тушиб тур-
ган хонага узоқ тикилди.

— Тезроқ... Оғир экансан,— деб шивирлади Ген-
ка.

— Сабр қил... У ерда қандайдир одамлар гапла-
шаяпти. Кутишга тўғри келади. Кел, улар тарқа-
лишиб кетгунча кутамиз.

Буталар орасига яширинишди. Ярим соатча ку-
тишди. Ҳали ҳам идорадаги чироқ ёниқ, қоровул эса
дарвоза олдидан жилмасди.

— Иш чатоққа ўхшайди. Қолдиришга тўғри ке-
лади,— қарор қилди Шамил.— Эссиз. Бўрига нима
дейишни ҳам билмайман. Яна ўшқиради-да, кўппак.

— Нега ўшқиради?— сўради Генка.— Бўри аҳ-
моқ эмас. Тушунади.

— Тушуниб бўпти, кутиш керак, дейди. Бу ерда
ҳатто эрталабгача ўтиришга мажбур қилади. Мен
уни биламан!— тўнғиллади Шамил.

— Эрталабгача ўзи келиб ўтирсин,— деди Ген-
ка.— Мен уйда бўлишим керак.

— Ундоқ бўлса, кетдик,— деди хурсанд бўлиб
Шамил.— Иш чатоқ бўлди, сени ҳам кутолмасли-

гингни айтаман. Бу ерда менинг айбим йўқ, мен эр-талабгача ўтиравераман.

Бўри билан Ципа уларни келишилган жойда кутишарди.

Шамил уларнинг олдига бир ўзи келди. Нималарнидир гаплашиб олгач, Генкани имлаб чақирди.

— Хўш, Крюк, қани гапир, нега ишни қилолмадиларинг?— дўқ аралаш сўради Бўри.

Генка тушунтира бошлади.

Бўри Шамилга ёпишди:

— Сен доим баҳона қидирасан. Гоҳо одам кўп бўлади, гоҳо одам оз, ё ёруғ дейсан, ёхуд қоронғи. Кўриниб турипти, қийшанглаяпсан, холос. Оғизда ботирсану ишга келганда қўрқоқсан. Ҳа, яна манавини ҳам судраб келдинг,— Бўри Генкани кўрсатди, — у ҳам сендан ортиқ эмас. Ойисининг эркатойи.

Ципа фақат истеҳзоли тиржайди.

— Бўри, сен мени бекорга уришяпсан. Ахир иш менга боғлиқ эмас-ку. Мен айбдорми? Мен ҳатто эр-талабгача ўтиришга тайёрман,— деди Шамил, тил-ёғламалик қилиб.— Крюк қололмайди, мен эса форточкадан сигмайман.

Генкага алам қила бошлади. Ҳаммасига у айбдор бўлиб чиққанди.

— Ҳа майли, Шамил, эртага ишлашга тўғри келади. Ҳозир эса кечаси бекор ўтмасин... Бўри аланглаб қаради.— Ана у ерда скамейкада бир олифта қизи билан ўтирибди. Унинг соатини эсдаликка сўра, ҳа яна бира тўла сумкасини ҳам титкилаб кўргин-чи...

У Шамилга пичоқ узатди.

Шамил орқасига тисарилди.

— Сен нима деяпсан, Бўри, бу ер хавфли. Ҳаммаёқда одам. Бекорга қўлга тушаман!

— Яна одам кўп деб баҳона қиласанми? Одамлардан кўрқасанми? Аксинча, улар сендан кўрқишсин!— пўписа қилди шивирлаб Бўри.

Генка эътироз билдирмоқчи бўлар, лекин унинг ҳам, Шамилнинг ҳам сўзларига қулоқ солишмади. Эрталаб сўзига қулоқ солишганди, ҳозир эса йўқ. Бўри дўстлик ва адолат ҳақидаги қонун-қондани унутиб, уларни айбларди.

— Одам кўпми?— қайта сўради Бўри.

Бўри эриниб, бармоқларининг учи билан, худ-

ди Серёжкани чертгандай қилиб, Шамилни туртди, кейин яна бир марта, яна...

Генка Шамилнинг олдига ўтиб, Бўрининг қўлидан ушлади:

— Урма! Шамил қўрқоқ эмас. Биз бир соатдан ортиқ кутдик. Агар идорада одам бўлмаганида ба- жарган бўлардик. Агар ишонмасанг ўзинг бориб кўр!

— Овозингни ўчир итвачча...— Ципа Генканинг юзига қаттиқ туширди.— Сендақа қонунчидан ўргилдим!

Шунда Генка Ципанинг ёқасидан ушлаб, уни темир панжарадан паркка улоқтириб юбормоқчи бўлди.

— Тўхтанглар!— буюрди Бўри.— Жим бўлинглар! Сизлар яшик кимга кераклигини биласизларми? Менга ҳам эмас, Ципага ҳам эмас. Червонецга керак. Агар бугун олиб бормасак, у кечирмайди. Иш расво бўлади. Тўғрими? Червонецни хурсанд қилиш керак, келинглар ақалли пул топайлик.

Бўри яна Шамилга пичоқ узатди:

— Бор, анави олифтанинг олдига!

— Йўқ, йўқ, Бўри. Бу мумкин эмас. Бекорга қўлга тушаман.

— Кимга гапираяпсан? — деб тўнғиллади Ципа, пичоқни олиб, ўзи кетди.

— Ҳей, қаҳрамон, кундузи ютган пулларингни ташла,— деди Бўри.

— Бу нимаси энди? Мен ҳалол ўйнаб ютиб олдим.

Бўри кулди:

— Ташла, итвачча! Ҳалолми, фирромми... Бу ёққа бер!

Генка пулларни ғижимлаб, ерга ташлади:

— Олинглар!

— Олиб бер,— жаҳли чиқиб буйруқ қилди Бўри.

— Ўзинг оласан!

Генка зарбага чап бериб, кўчага чопиб чиқди. Уни орқасидан ҳеч ким қувмади.

Ўзининг кўчасига бурилишда Генка милиционерни кўриб қолди.

Милиционер хотиржам, у ёқ-бу ёқларга қараб келарди. Уни кўриб, Генка бегона йўлакка кириб яширинди. Бекиниб туриб, ўзидан-ўзи ажабланди: нега қўрқади? Нимадан чўчийди? Аввал ҳеч қандай қўр-

қувни билмасди-ку. Энди — қўрқади! Нима учун у Серёжкани урди. Нима, Шамилга ўхшаш учунми? Лекин Шамил Ципадан, Ципа Бўридан, Бўри эса қандайдир Червонецдан қўрқади. Нега улар қўрқади. Демак, улар фақат сўзларидагина дўст; адолат, ҳамма бир киши учун... деган гаплари ғирт ёлғон экан-да.

Адолат... Садоқат... Уларнинг ҳаммаси шу... ўзлари қўрқоқлар! Ҳаммадан ҳам қўрқоғи уларнинг каттаси — Червонец, шунинг учун у бу ишни Бўрига топширади. Бўри ўзи бормади, қамоқда ўтириш нималигини билади-да. Бўри Шамилни жўнатапти. Шамил эса «ишончли дўст»ини, Генкани, ўзи билан бирга олиб боради: яшиқни мен эмас, у ўмарсин дейди. Кейин эса: «Мен айбдор эмасман, айбдор Крюк, унинг онаси кутаётибди...» дейди номард.

Бу қандай дўстлик, қани ҳалоллик, ҳеч кимни аяшмаса? На дўстига, на анави қизни билан скамейкада ўтирган нотаниш йигитга раҳм қилишмаса.

Кучли бўлиш, дегани нима?— ўйларди Генка уйига келганда. Наҳотки киши фақатгина бошқа кишини камситгандагина ўзини кучли сезса?

У Серёжани урди, ўзининг кучлилигини кўрсатиш учун. Лекин Серёжа кучли! У қочмади, шафқат сўрамади, Шамил Бўри олдида жилпанглаб тилёгламалик қилгандай, у тилёгламалик қилмади.

Генка бошини кўтарди. Тўртинчи қаватдаги қўшни ҳовли тўридаги Серёжа ойнасидан стол лампасининг ёруғи тушиб турарди.

У тўртинчи қаватга кўтарилди. Оқ тугмали қўнғироқ олдида бирпас турди. Тугмасини босишга қарор қилди.

— Ким?

— Оч, Серёж, бу мен.

Эшик қия очилди.

— Сенга нима бўлди? Мунча кеч.

— Сен мени кечир, Серёжа, бир иш чиқиб қолди, мен сен билан гаплашиб олишим керак... Бу жуда муҳим.

— Ундай бўлса кир. Фақат секингина, ҳамма аллақачон ухлаб қолган!..

ЖИНОЯТНИНГ «БОШЛАНҒИЧ МАКТАБИ»

Жиноят-қидирув бўлимига жазо муддатини ўтаётган жиноятчилардан жуда кўп хат келади, жазо муддатини ўтаб бўлиб, янги ҳаётга қадам қўяётганлардан келаётган хатлар ҳам оз эмас.

Улар бизга нима учун ёзишади?

Нотаниш қўллар ёзган хатларни стол ғаладонидан олар экансан, ҳар гал хаёлингга шу савол келади.

Инсон ўз тақдири ҳақида ўйлайди. Инсон ким биландир дардлашиши, ўз ўй-фикрларини ифодалашини, бошқаларники билан таққослаб кўриши зарур: илгари тушунмаган нарсаларга энди тушундим, энди ақлим етди, мен ҳам ҳақлиман-ку, дейиши мумкин-да.

Баъзида хатларни шунчаки одамни чалғитиш, баъзи бир нарсаларни бекитиб кетиш, ўзини оқлаш учун, раҳм-шафқат илинжида ҳам ёзишади.

Менинг қўлимга ёш жиноятчининг қилмишига иқрор бўлиб, тавба-тазарру қилиб ёзган хати тушиб қолди. У бор гапни дангалчасига бошлаб қўя қолган.

«Мен пермликман. Яхши оилада туғилиб ўсдим. Отам ишчи, онам санитарка.

Менинг бутун фожиам шундаки, болалигимдан ота-онам билан тил топиша олмадим. Эҳтимол мен нотўғри гапираётгандирман, лекин биз бир-биримизга тамоман ёт эдик. Мени оиладан кўра кўча кўпроқ ўзига тортарди. Мени кичкиналигимдан тарбияси қийин болалардан деб ҳисоблашарди. Лекин ҳеч ким кўнглимга йўл тополмади. Кўчаларда дайдиб юрардим. Вино мазасига, сигарета чекишга жуда эрта ўргандим. Мен бамисоли бир кучукча эдим, лекин менга бўрилар ҳаёти ёқарди. Ҳа, ҳамма дўстларим ана шундай кучук болалари эди. Биздан қўрқишсин деб, тишларимизни иржайтирардик. Одамлар ва тенгқурларимиз тишларимизни кўришиб, бизни бўрилар деб ўйлашарди. Улар бор, ишингни қил деб, жеркиб ташлаш ўрнига, ке, қўй, яна тишлаб олишмасин деб, ўзларини четга олишарди.

Лекин қандайдир чора кўриш лозим эди. Милициянинг болалар хонаси «кўз-қулоқ» бўлиб юрсин деб, битта ходимни менга боғлаб қўйди.

Тенгқурларим орасида мен ўзимни қаҳрамон ҳис қилардим. Қўриб қўйинглар, қанақаман мен! Менга кўз-қулоқ бўлиб турадиган одам бор. Демак, мен хавфли одам эканман-да. Вақт эса ўтиб борарди. Мен кўча ташвишлари билан яшардим, ота-онам эса мени тушунмасдилар. Қилмишларим учун отам мени камари билан саваларди. Ота-онамдан жаҳлим чиқиб юрдим. Кейинчалик навбатдаги калтаклашга учрамаслик учун уйга келмаёқ қўйдим. Кўчаларда санғиб юрардим, ўнг келган нарсани ер, тўғри келган ерда тунардим.

Менинг кўнглимни билган, ёрдам бермоқчи бўлган одамлар ҳам бор эди. Лекин мен қаҳр-ғазабга тўлиб, одамлардан кўнглим қолганди. Уларнинг гапи билан иши бир-бирига ҳеч ҳам тўғри келмасди. Мен буларни кўрардим, лекин бунинг сабабини тушуна олмасдим. Мен ўн икки ёшимдан милициянинг болалар хонасига тез-тез келадиган бўлиб қолдим. Ун уч ёшимда эса бир жиноятга илашдим, лекин дўстларим «қутқариб» қолишди. Орадан кўп ўтмай химиявий реактивларни ўғирладик, бу нарсани анчадан буён тополмай қийналиб юргандик. У бизга жуда ҳам керак эди. Биз ўша пайтда ракетасозлик билан қизиқиб қолган эдик. Ракета ёқилгиси учун керак бўладиган баъзи бир нарсаларни сотиб олиш учун бир оз пул тўплагандик, лекин бу нарсалар нақд пулга сотилмас эди. Биз уларни ўмардик. Бизни тутиб олишди. Балоғатга етмаган болаларнинг иши билан шуғулланувчи комиссия ҳам келиб кетди. Менга шартли бир йил беришди. «Ҳамтовоқларим»дан иккитасини болаларни тарбиялаш колониясига жўнатишди. Орадан бир оз вақт ўтгач, каптар хонасининг деворларига ёпиштириш учун босмахонадан қоғоз ўғирламоқчи бўлганимда ушлаб олишди. Ишим яна комиссияга тушди. Бу гал мени болаларни тарбиялаш колониясига жўнатишларини билардим. Ота-онам бунинг ҳам йўлини топишди — мени Молдавиядаги холаминикига жўнатиб юборишди. У ерда мен мактабни ташладим, совхозда ишлаб топган пулларимни совура бошладим ва холам билан ади-бади айтишиб ўтирмай деб, у ердан кетдим.

Яна саёқлик бошланди, яна уйимни соғина бошладим. Таваккалига милицияга бордим-да, ҳаммасини бирма-бир айтиб бердим. Мени болалар қабулхона-

сига, кейин эса ота-онам олдига жўнатиб юборишди.

Эски дўстларим билан учрашдим, яна ўғрилиқ қила бошладим. ГПТУга ўқишга кирдим, лекин бир ҳафтадаёқ ҳайдаб юборишди, чунки биринчи стипендия олишим биланоқ кўпчилик бўлиб роса ичишдик, яна санғиб юрипман. Шаҳар ижроия комитетидан кўнғироқ қилишибди ва мен яна қайта билим юртига келдим. Мен энди сурункасига ичадиган қилиқ чиқариб қолдим, буни уйдагилар билишмасди.

Бундай тараллабедод қилиб юриш оқибатида бирор кор-ҳол юз бериши аниқ эди. 4 январь куни шу иш юз берди. Ўғирлаб пул топдик-да, болалар билан роса ичкиликбозлик қилдик.

Ҳаммамиз гирт маст ҳолда шаҳар айландик. Қизларни калтакладик. Ўша кеча жамиятга керакли жуда яхши бир одамни ўлдирдик.

Ўша кунларда бўлиб ўтган воқеаларни ўзимча таҳлил қилар эканман, ўзим одам ўлдирилмаслигимни тушундим. Лекин менда бунга имкон ҳам бор эди. Қўлимда пичоқ бўла туриб, мен уни гитара билан урдим.

Ўша воқеадан кейин беш йил ўтди. Мен кўп нарсаларни кўрдим ва тушундим. Менга ўхшаган аблаҳ бўлиб ўсмасин ҳеч ким, буни хоҳламайман. Мен ўз таржимаи-ҳолимни китоб қилиб ёзишим, «романтика» ишқибозларига саргузаштларимни тушунтириб беришим керак. Мен тарбияси оғир болаларга таъсир қилишим ва улар учун ибратли бир китоб ёзиб беришим мумкин. Чунки буларнинг ҳаммасини ўз бошимдан кечирдим, колонияда ҳис қилдим. Бундайлар бизнинг жамиятимизда бўлмаслиги керак ва мен вояга етмаган болалар ўртасидаги жиноятчиликка қарши курашаётганларга ёрдам бермоқчиман. Менинг бирор ёрдамим тегар деб ўйлайман ва шу билан озгина бўлса ҳам гуноҳимни ювामан-ку. Алангалик салом билан собиқ жиноятчи».

Бу хатни ўқиб чиқиб, нима дейиш мумкин?

Тўғри, боланинг қисмати оғир бўлган, бунга ота-онаси ҳам, мактаб ҳам, милициянинг болалар хонаси ҳам айбдор... Ҳа, буларнинг ҳаммаси тўғри. Гарчи «собиқ жиноятчи» китоб ёзмоқчи, унда тарбияси оғир болалар ҳаётидаги кўп нарсани тушунтириб бермоқчи бўлгани билан, лекин у, шахсини, қил-

мишини чуқур англаб ололмабди. У хат ёзишга ёзибди-ю, лекин баъзи нарсаларни ўйламай-нетмай гапириб юборибди.

Унинг ҳаёти, ҳойнаҳой, қоғозда ёзилганидай бўлмаса керак. У ўзини оқламоқчи, оппоқ қилиб кўрсатмоқчи. У ракетасозлик билан қизиқиб кетиб, пулига ҳеч қаердан тополмаган химиявий реактивларни ўғирладим, деб ёзади. Бу болалик шўхлиги эмиш. Болалар техника ва химия билан қизиқишаркан, деган гап нақадар ёқимли.

Хўш, нега унда мактабдан реактивлар билан бирга «қўлга илинган бошқа нарсаларни» ҳам ўғирлашган? Балки, қизиқиш деган гаплар кейин, яъни «тарбияси оғир» болалар ҳаётидаги кўп нарсаларни тушунтириб бериш учун китоб ёзиш орзуси туғилгандан кейин, ўғриликни кундалик оддий бир ишга айлантириш нияти пайдо бўлгандан кейин ўйлаб топилгандир? Бу гаплар пойма-пой бир-бирига ҳеч ёпишмаяпти.

Ёки охириги жиноятни олайлик: «Ичкиликбозлик қилиб, ғирт маст ҳолда шаҳар айландик. Қизларни калтакладик».

Нега, улар ғирт маст ҳолда ўзларини автобус тагига ташлашмаган, кўприкдан туриб дарёга отишмаган, бошларини деворга уриб ёришмаган, бақувват, азамат йигитларга тегажаклик қилишмаган, деган савол жонздор.

Модомики, қизларга тегажаклик қилишган экан, демак улар оёқда туролмайдиган маст бўлишмаган, эс-ҳушлари жойида бўлган. Қизларни ранжитиш жуда осон, айтирли хавфли ҳам эмас: бунини улар билишган. Бинобарин, «ўша кеча жуда яхши, жамиятга керакли одамни ҳам ўлдирдик» дея шунчаки қистириб ўтган гапига сира тушуниб бўлмайдик, уларда заррача мантиқ йўқ.

Катта, бақувват одамни билмасдан ўлдириб қўйишибди-ю, яна ғирт маст эдим, дейди-я, гапини қаранг...

«Мен бамисоли бир кучукча эдим, лекин менга бўрилар ҳаёти ёқарди. Биздан қўрқисин деб, тишларимизни иржайтирардик», деган гапини олайлик.

Хўп, майли ота-онаси унинг кўнглига йўл топилмади, дейлик, лекин уни тушунишни истаган, унга ёрдам бермоқчи бўлган одамлар ҳам бор эди-

ку. Уша одамлар ҳам унинг кўнглига йўл тополмаган эмиш, чунки у кишининг «одамлардан кўнгли қолиб, ҳафсаласи пир бўлган эмиш».

Биринчи ўғрилиқ, орадан кўп ўтмай уни иккинчи марта ўғрилиқ қилгани учун ушлашади. Энди колонияга жўнатишларини ўзи ҳам билади. У жиноят қилаётгани учун жазо берилишини ҳам билади. Иккинчи марта ўғрилиқ қилганини нима билан оқлаши мумкин, бунга қандай важ кўрсатиш мумкин? Ахир, хат муаллифи жиноят қилаётганини яхши билардику.

Кейин саёқлик қилади, «уйини қўмсайди», давлат ҳисобига ота-онаси олдига қайтиб келади, кейин яна ўғрилиқ қилади. Билим юртида кўпчиликни тўплаб ичкиликбозлик уюштиради.

Жамиятнинг бир органи бўлган шаҳар ижроия комитети бу йигит ўзини ўнглаб олиши учун имконият яратиб беради. Унга ёрдам беришади. Уни яна ўқишга юборишади, лекин яна ҳеч иш чиқмайди. Хўш, нега бундай бўлаяпти? Эҳтимол, мени жазолашмайди, деб юргандир-да. У ўз жавобгарлигини бошқа одамлар олдида ҳис қилмайди. Бир марта жиноят қилди, ёпти-ёпти қилворишди, иккинчи марта ҳам жазосиз қолди. Энди чўнтагида пичоқ. Пичоқни фақат бошқаларни қўрқитиш учун, болалар мени довурак деб ўйлашсин, деб олиб юргани йўқ. У қурол олиб юриш, айниқса, уни одамга қарши ишлатиш жиноят эканлигини яхши билади. Лекин бари бир у пичоқ олиб юради... Мана оқибати — қотиллик.

Бундай қилмишларга жазо берилмаса, кўпинча у янги-янги жиноятларнинг содир бўлишига олиб келади.

Жиноятига яраша меъёрида жазо бериш билан шафқатсизлик тамоман бошқа-бошқа нарса. Жазолаш — ҳаммавақт ҳам шафқатсизлик бўлолмайди. Шафқатсизлик содир бўлмаслиги учун, ўз вақтида ишига яраша жазосини бериш, ҳуқуқий ва ахлоқий нормаларга қаттиқ риоя қилиш керак. Халқ «экканингни ўрасан», деб бежиз айтмайди.

Бугун биз балоғатга етмаганларнинг юзсизлигини, алдамчилигини, андишасизлик билан қилган ярамасликларини қоралаймиз. Шунинг учунки, болаларимиз яхши бўлишини хоҳлаймиз. Лекин бу ишла-

ри унутилиб кетади, беадабдан яхши одам, ҳурматли ота ёки она чиқади деб ўйлаш ярамайди. Ҳаммавақт ҳам шундай бўлавермайди. Беадабдан кўпинча безори чиқади, чунки унинг олдинги безориликлари кўпинча жазосиз қолдирилган эди-да.

Биз ҳаммамиз безорилик тўғрисида ташвишланиб гапираяпмиз, уни жинойтнинг «бошланғич мактаби» деб атаймиз. Нега шундай? Чунки безорилик кўпинча жинойтчиликнинг умумий занжиридаги ҳалқалардан бири — бу иллатларни бир ипга терадиган бўлсак шундай манзара ҳосил бўлади: беадаблик, сурбетлик, безорилик ва кейин оғир жинойт. Муҳими шуки, каттами, кичкинама — беадаблик ёки безорилик такрорланмасин. Шунини унутмаслик керакки, «аҳамиятсиз қолдирилган», «кечирилган» беадаблик бамисоли отилишга тайёр турган сопқондек хавфлидир.

Такроран қилинган жинойт сабабини ўрганиш шуни кўрсатадики, хавфли жинойтчиларнинг тўртдан бири, аввал безорилиги билан судланган экан. Уларнинг кўпчилиги безориликни ўсмирлик ёшларидаёқ қилишган.

Агар балоғатга етмаган безорининг расмана суратини чизмоқчи бўлсак, унинг хунук турқи намоён бўлади, кўз олдимизга аламзада, уришқоқ, ёлғончи, баджаҳл ва шафқатсиз ўсмирнинг нохуш қиёфаси келади. У иродасиз, ичкиликка ружу қилган. Унинг қизиқиш доираси тор: китоб ўқимайди, театрға бормайди, лекин киноға боришни яхши кўради, кўчаларда сандироқлаб юради. Турқидан ахлоқсизлик, сурбетсизлиги шундоқ сезилиб туради.

Уртоқлари йўқ, фақат ҳамтовоқлари бор. Келажак тўғрисида ўйламайди, ҳеч нимага интилмайди ҳам. Майда безориликни бўлса «ўргамчикка» қилади. Бу қилмишлари жазосиз қолаётгани учун безорилик унга одат бўлиб қолади.

Унда секин-аста ўзини-ўзи идора қилиш ҳисси йўқолади, унинг беқарор хоҳишу истаклари ўзи учун ҳамма нарсадан юқори қўйилади, мабодо, ўсмир истагига етиш йўлида қандайдир тўсиқлик учратса, тўс-тўполон кўтариб ичида йиғилиб юрган жаҳл ва аламлари юзага чиқиб, атрофдагиларнинг дилини сиёҳ қилади.

Шундай йигитчадан: «Сен нега бунақасан?» деб

сўраганинда, кўпинча: «Хўш, мен нима қилибман?», «Ҳамма ҳам шунақа бўлиши мумкин-ку?», «Агар ким ноҳақ бўлса, калласига тушириш керак!» қабалидаги жавобларни қилади. Албатта, бундай фикрда бўлган, ўз вақтида тартибга чақирилмаган, танбеҳ емаган ўсмир ўз ҳаётининг муаммоларини ҳал қилиш учун пичоқ ёки кастет билан қуролланиб олишга ҳаракат қилади-да.

Ноябрь тунларининг бирида ўн етти ёшли Владимир Гусев дўстлари билан клубдан уйларига қайтишарди. Улар юқори синф ўқувчиларидан Носов билан Горкинни учратиб қолишди.

— Эй, бу ёққа кел!— қичқирди Гусев.— Қўрысанми, ҳув анави эшик ёнида бир қиз турибди? Ушани бу ёққа олиб кел.

— Нимага?

— Суриштириб ўтирма. Айтдимми — олиб кел.

— Ўзинг олиб келасан,— дея жавоб берган Носов энди кетмоқчи бўлувдиямки, ногаҳон тушган зарбадан йиқилиб тушди. Яна бир зарб тушди — пичоқ билан. Энди Горкинга ҳам зарб тушди.

Гусев терговда бўлган воқеани батафсил гапириб берди, лекин ўзининг шафқатсизлигини тушунтириб беролмади.

— Сиз нега Носовни пичоқ билан урдингиз? Сиз уни ўлдирмоқчимидингиз?

— Мен уни ўлдирмоқчи эмасдим, ўч олмоқчи эдим.

— Нима учун?

— У ёзда акамни урганди.

— Сиз шунга ишонасизми. Носов сизнинг акангизни урганига?

— Менга акам айтган эди, мен унга ишонаман.

— Сиз ўзингиз ундаги калтак зарби изларини кўрганмидингиз?

— Йўқ, кўрмаганман.

— Нима учун сиз жанжал бошладингиз? Ахир гаплашиб олиш мумкин-ку.

— Мен гапни мушт билан бошлайман.

— Унда сиз нимага Горкинга пичоқ урдингиз?

— Носовни ҳимоя қилгани учун.

— У сизни урдими ёки дўқ қилдими?

— Йўқ, у фақат бировнинг ишига суқилди. У ажратмоқчи бўлди, яхшиси ўз йўлига кетиши керак эди.

— Сизнингча қандай, сиз унинг дўстига ҳужум қилганингизни кўриб хотиржам кетиши мумкинми-ди?

— Бу унинг иши эмасди.

— Пичоқ ишлатишга сизни нима мажбур қилди?

— Билмайман. Тезроқ жанжални тугатмоқчи эдим.

— Пичоқни қаердан олгансиз?

— Цехда слесарь бўлиб ишлаётганимда ясаганман.

— Бирор киши кўрганмиди пичоқ ясаётганингизни?

— Йўқ, ҳеч ким. Менинг ишим билан ҳеч ким қизиқмасди...

Текширувлар натижасида шуни аниқлашдики, Гусев аввал ҳам ўзини тута билмайдиган беадаб, қайсар экан. Мактабни эрта ташлаган, ҳунар-техника ўқув юртидан ҳам ўқишни истамай кетиб қолган. Слесарь бўлиб ишлаган автобазада ҳам у ҳақида яхши сўз айтишмади. Икки ой аввал уни безорилиги учун суд қилишган эди.

Мана яна бир ҳужжат — ўн олти ёшли Александр Чуйковни сўроқ қилиш пайтида ёзилган протокол:

«27 мартда, кундузги соат учга яқин биз болалар билан солда сузгани жарга бордик. Бир неча соатдан кейин болаларнинг кўпи кетиб қолишди, жарда мен, Загуменников ва яна бир неча бола қолдик. Ҳаммамиз ивиб кетганимиз учун гулхан ёқмоқчи бўлдик. Соат 18 га яқин гулханга мен танимайдиган икки бола келди. Улар қаердандир бўш банка топиб, уни бир-бирига текизиш ўйнай бошлашди. Шунинг устига улар елкамиздан ушлаб, орқамизга бекиниб, банкани бизга тегизишмоқчи бўлишди. Менга бундай ўйин ёқмади, шунда мен Устиненкога, менга тегмасликларини ва биздан узоқроқда ўйнашларини айтдим. Чўнтагимда «Белка» паккиси бор эди. Мен уни Загуменниковга кўрсатдим-да, агар яна бизга ёпишиб олсаларинг, ишларинг чатоқ бўлади, деб пўписа қилдим.

Устиненко яна орқамга бекинди, елкамдан тортқилади. Менга банка келиб тегишини хоҳламадим-да, унинг қўлидан чиқиб кетмоқчи бўлдим. Устиненко қўлимдан тутган эди мен сўкдим, у ҳиқилдоғимдан олди. Огриқни унча ҳис қилмасам ҳам уларнинг

ёнимизга келиб, бизга қараб банкани тегишлари, орқамизга бекиниб, бизни мўлжал қилиб таҳқирлашлари газабимни кўзгатди. Худди шу пайт пичоқни олдим Устиненконинг қорнига қараб урдим. У қўли билан қорнини чангаллаб қолди. У менга ташланмоқчи деб ўйлаб: «Қоч, бўлмаса сўйиб ташлайман!» дея бақирдим. Устиненко уйлар қурилган томонга чошиб кетди, мен эса уйга қайтдим. Мен қўрқиб кетганимдан, чердакка чиқиб олдим. Кейин Загуменниковни кига бордим. У уйда бир ўзи эди. Унинг олдида «Белка» паккимни чиқариб, у ёқ-бу ёғига қарадим. Пакки очилганча букланмаган, тиғида қон бор эди. Мен Загуменниковдан пахта билан одеколон сўраб олдим-да, пичоқ тиғини артдим. Уйимизга қўнғироқ қилишганда мен пичоқни дивандаги гилам остига беркитдим. Милиция ходимлари телефон қилишган экан, улар келишиб пичоқни топишди-да, мени ушлаб олиб кетишди.

Мен Устиненкони ўлдиришни истамасдим, лекин бу иш қандай қилиб бўлганини билмайман».

Келинг мулоҳаза қилиб кўрайлик. Гусевнинг тушунтиришича, у гўё гапига кирмагани учун пичоқ билан урган. Александр Чуйков эса менга банка тегиб кетмасин деб одамни ўлдирган.

Албатта, ҳар иккала ҳодисадаги можарони бошқачасига, оддий инсоний муносабатлар йўли билан ҳал қилиш мумкин эди. Нега энди бу иккала йигит шунча йўл, воситалар туриб, энг оғир ва энг шафқатсиз усулини танлашади?

Чунки киши шахсиятидаги бузуқ майллар пировард натижада одоб-ахлоқ қоидаларини тамоман поймол этишга, бировнинг шаънини қадрсизлантиришга, ўзганинг ҳаётини барбод қилишга сабабчи бўлган. Инсонга, инсон ҳаётига ҳурмат ҳиссиёти ёшликдан сингдирилмаса, бу ҳиссиёт тарбия воситалари орқали кучайтириб борилмаса, киши ҳаёти такрорланмайди, у даҳлсиздир, деган фикр бола миясига қуйиб турилмаса, бундай ўсмир ўзига бино қўйиб, «ҳамма нарса менга раво, хоҳлаганимни қилаверман», деган зарарли кайфиятга берилиб кетиши мумкин.

Қалта ўйлаш натижасида юз берадиган машъум фалокатлар оқибатидаги жиноятларнинг сабабларидан бири шу эмасмикан? Менимча, бундай воқеалар-

нинг содир бўлмаслиги учун одоб-ахлоқ тарбиясини чуқур, изчил олиб бориш керак. Бундай тарбия ҳуқуқий тафаккур билан боғланган ҳолда йўлга қўйилиши зарур, албатта.

Юқори синф ўқувчилари ўртасида савол-жавоб ўтказилди. Болаларга тарқатилган анкеталарда жиноят қонунларини қаердан ўрганасиз, қонун-тартибни бузганлик учун бериладиган жазони сиз қандай тасаввур этасиз, деб сўралган эди.

Мана шу экспериментни ўтказган Жиноятчилик сабабларини ўрганиш ва унинг олдини олиш тадбирларини ишлаб чиқиш Бутуниттифоқ институтининг илмий ходими А. Долгова бундай ёзади: «Уларнинг ўн бир проценти бу соҳадаги билимларининг манбаларини умуман айтишмаган, қолганлари бошқалардан эшитишган: шу жумладан, катталардан 17 проценти, 11 проценти ота-онасидан, 6 проценти суддан, 9 проценти радио ва телевидение эшиттиришларидан, 2 проценти ўқитувчилардан. Ўқувчилар ўртасида ҳуқуқий билимлар тарқатишнинг аҳволи шундай бўлса, балоғатга етмаган болаларнинг кўпи ҳатто жинойий жавобгарлик қайси ёшдан бошланишини билмаслигига ажабланмаса ҳам бўлади».

Ҳуқуқ мавзусида бўлган суҳбатлар, радио ва телевидениеда берилган эшиттиришлар, китоблар, газета ва журнал саҳифаларида босилган мақолаларидан қайси бири эсингизда сақланиб қолди, деб сўралганда, ўсмирлар уларнинг биттасини ҳам эслай олмаганлар. Улар ҳуқуқ ҳақидаги билимларнинг манбалари қилиб Достоевскийнинг «Жиноят ва жазо», Толстойнинг «Тирилиш» романларини, Шейнин китобларини, олди-қочди асарларни... кўрсатишган.

Ҳозир болаларга мактабда жуда кўп фойдали нарсаларни ўргатишади. Уларни мен санаб ўтирмақчи эмасман, лекин хурсанд бўлиб шуни айтмоқчиманки, ҳозир ҳуқуқшунослик алифбоси ўқитилаяпти, аммо бахтга қарши ҳозиргача ахлоқ-одоб, яхши хулқ-атвор, хушмуомала асослари алоҳида дарс сифатида ўқитилмаяпти. Гарчи бу нарса кимларгадир эски урф бўлиб туюлса-да, лекин ахир чинакам ахлоқийликни инсон ўртасидаги маданий муносабатларсиз тасаввур ҳам қилиб бўлмайди-ку. Буларни ҳис қилишнинг ўзигина кифоя эмас-да.

Хўш, нима қилиш керак? «Тарбияси қийин» ўс-

мирни кўз остига олиб, келажакда унинг жиноятчи бўлишига йўл қўймаслик чораларини олдиндан кўриш мумкинми? Мумкин, агар ўсмирнинг кундалик ахлоқи, хулқ-атвори, майллари, қарашлари доимий равишда диққат билан кузатиб борилса. Шу билан бирга жиноятчиликка қарши кураш фақат милициянинг, мактабнинг, жамоат ташкилотларининг ишигина эмас, деган фикрга амал қилиш керак бўлади. Агар бу курашга ҳамма одамлар қўшилса, ахлоқий иқлимнинг мусаффо бўлишини хоҳлаган ҳар бир киши фаоллик кўрсатса ҳамда «тарбияси қийин» ўсмирлар билан «тарбияси қийин» кишилар атрәфига «ғов»лар қўйиб, уларни назорат қилиб турсалар, жуда кўп жиноятларнинг содир бўлмаслигига аминмиз.

АДОЛАТ МАЪБУДАСИ ВА ИЛҲОМ ПАРИЛАРИ

Ахлоқий таълим том маънодаги ҳақиқий инсон бўлиб етишишнинг зарур шarti. В. Г. Белинский ахлоқий таълим ҳақида бундай ёзади: «Бир хил таълим сизни олим қилади, бошқаси — дунёвий икир-чикирларни ўргатади, учинчиси — идора қилишни, ҳарбийлик маҳоратиңи, сиёсатдонликни ўргатади ва ҳоказо. Лекин ахлоқий таълим сизни чин инсон қилади».

Ҳозир шуни фахрланиб айтишимиз мумкинки, ахлоқий таълим, кишиларнинг маънавий камолоти учун бизнинг мамлакатимизда тарихда мисли кўрилмаган шароитлар яратилган. Жиноятчиликка қарши курашда орттирган шахсий тажрибамдан хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, бизнинг шароитда у ёки бу киши нонложликдан, бошқа чораси қолмаганидан эмас, балки, кўпинча бебошлиги, масъулиятни ҳис этмаслиги, ҳалол меҳнатдан бўйин товлаши оқибатида қонунга хилоф иш қилади. Менимча, ахлоқий тарбиянинг энг муҳим томонларидан бири — ҳар бир болада, ўсмирда қиладиган жамики иши учун шахсий масъулият ҳиссини камол топтиришдир.

Жиноятчилик «бирданига» юз бермайди. Қонунбузар доимо қилмишини чуқур ўйлаб кўриши, тўғри йўлга қайтиши учун етарли вақтга эга бўлади. Лекин у хато иш қилаётганини тушунадими йўқми, чакки қадам қўйишдан ўзини тия оладими йўқми — ҳамма гап мана шунда. Ҳаммаси кишининг ўзига, ундаги

масъулият ҳиссининг ривожига, маънавий камолотининг нечоғлик етилганига боғлиқ.

Маънавий бузилиш киши қалбида чуқур жароҳатлар қолдиради. Жиноят қидирув ходимлари шуни яхши билишадики, бир вақтлар яхшилиги, савати билан ном чиқарган одамдаги фазилатлар ўрнини эгаллаган бемаъни қилиқлару иллатларни тугатишга қараганда пихини ёрган, доғули жиноятчини қўлга тушириш, жазолаш осонроқдир.

Жиноятчининг ўзи ботқоқликдан чиқиш учун қанча куч сарф қилишини аниқлаш қийин, балки мумкинмасдир. Тўғри йўлни топиб олишда унга ёрдам берувчилар эса қанча куч сарфлашлари мумкин?

Мен бир безорини танирдим. Ишдан чиқиши биланоқ муюлишга югуриб, пиво тортар, «оқи»дан ҳам отиб турарди. Бировнинг жигига тегишни, жанжал кўтаришни ёқтирарди. Уртоқлик судига тушди, ўн беш кун ўтириб ҳам чиқди. Тўғри, у катта жиноят қилишга бориб етмади. Кейинроқ хотинининг буюмларини ўғирлаб, арзон-гаровга сотадиган бўлди. Хотини — милицияга шикоят қилди. Безори эрни қаттиқ огоҳлантирдик, яхшилаб гаплашдик, қилмишлари қанчалик қабиҳлигини тушунтиришга уриниб кўрдик. Орадан бир оз вақт ўтиши билан қарасак, кам ичадиган, яхши ишлайдиган, онлада ҳам ўзини яхши тутадиган бўлиб қолипти... Хўш, у нега ўзгариб қолди? Маълум бўлишича, у «Ёқут кўзли билагузук» фильмини кўрган экан. Фильм унга шу қадар ёқиб қолибдики, у Куприннинг қиссасини ҳам ўқиб чиқибди. Тургеневнинг «Уч учрашув» асарини ҳам мароқ билан ўқибди. Бу асарлардаги қаҳрамонларнинг олижаноб соф муҳаббати, эзгу фазилатлари унинг қалбига таъсир этган, унинг ички оламини остин-устин қилиб юборган. Мана шу туйғу унда ичкиликбозликка, тараллабедод қилиб юришларга, бекорчиликка нафрат уйғотган. Унинг кўнгли қандайдир улугвор, ёрқин, эзгу нарсаларни қўмсай бошлаган.

Эҳтимол, мен келтирган бу мисол бир қарашда жуда жўндек туюлар: «Ёқут кўзли билагузук» асарини ўқибди-ю, яхши бўлиб қолибди-да, дерсиз. Лекин чиндан ҳам шундай бўлган, ҳа такрор айтаман, ҳамма гап шу асарни ўқишдан бошланган. Санъат бу кишини ўтмиш ҳаётига нафрат кўзи билан

қарашга ўргатган. Мен гўзалликнинг қудратли кучига ғоят ишонаман, гўзалликнинг инсон қалби «жароҳатларини даволашда» яхши шифо бўлишига ишонаман. Санъатнинг қанчадан-қанча одамларни қайта тарбиялаганини, уларнинг қалбига яхшилик уруғини сочишини жуда кўп учратганман.

Кўҳна дунёнинг адолат маъбудаси донмо илҳом париларига эш, яқин бўлган, уларнинг ажойиб ҳам-дўстлиги, ҳамкорлиги эзгуликка хизмат қилган.

Кейинги йилларда ёзувчиларимиз, журналистларимиз радио ва телевидение ходимлари милиция билан алоқани кучайтирдилар. Биргаликда олиб борилаётган ишлар қонунга ҳурмат туйғусини тарбиялашда, қонун бузилишларининг олдини олишда жуда жиддий омил бўлиб қолди. Павел Нилин, Юрий Герман, Виль Липатов, Юлиан Семенов каби ёзувчиларнинг асарлари совет китобхонлари ўртасида шуҳрат қозонди. Бу китобларда қонунларимизнинг одиллигини таъкидлаш билан бирга, қонунбузарлар фош этилади. Ижодий услуби ранг-баранг бўлган бу авторларнинг асарларида бир муштараклик бор: улар инсон хатти-ҳаракатларининг психологиясини тушунтиришга, жиноятчиликнинг ҳақиқий сабабларини очиб ташлашга ҳаракат қилишади.

Милиция ҳақида, жиноятчиликка қарши курашни ҳикоя қилувчи ҳар бир китобни ўзим ҳам, ҳамкасб дўстларим ҳам муҳим бир воқеа сифатида қабул қиламиз. Бунинг сабаби, жиноят-қидирув бўлими ходимлари ва терговчиларимизнинг ҳамма жумбоқни бирпасда очиб ташловчи замонавий Шерлок Холмслар қилиб тасвирлайдиган, ҳаммани ҳайратда қолдирувчи олди-қочди асарларни ташналик билан кутаётганимиздагина эмас.

Менимча, бундай китобларда асосий эътибор жиноятнинг қандай фош этилишига эмас, балки ўша жиноят нега содир бўлди деган масалага қаратилиши керак. Биз учун энг муҳими жиноятнинг ўзи эмас, балки ўша жиноятни туғдирувчи психологик омилдир. Энг муҳими кишини жиноятга бошловчи воситаларни таҳлил этишдир.

Уқиб чиққан бир қисса эсимда. Қисса муаллифи Москвада яқин-яқингача махсус уюшган жиноятчилар тўдаси ҳукм сурган, бу профессионал бандитларнинг турли ташкилотларда агентлари бўлган, деган

сафсатага китобхонни ишонтирмоқчи бўлади. Қиссада тасвирланишича, МУР ходимлари доимо жиноятчилар нздан боришади-ю, лекин янги-янги ёвузликларга дуч келишганда ҳар гал ҳеч нима қилишолмайди, ожиз шоҳид бўлиб қолаверишади, бу ёвузликлар кераксиз майда-чуйда тафсилотларигача баён қилинади.

Ҳа, бизнинг ишимизда ютуқлар ҳам бор, қусурлар ҳам бўлади. Лекин гап бунда эмас. Бундай қиссани ўқиб чиққанингдан кейин, бу нима ўзи, бадий асарми ёки энди жиноят кўчасига кираётганлар учун қўлланмами, деб ўйлаб қоласан.

Мен айрим мақолаларни ҳам, айрим телевизион кўрсатувларни ҳам эслатиб ўтишим мумкин, улар ҳам китобхонларга ёки томошабинларга, айниқса ёшларга салбий таъсир кўрсатган. Ярамас одатларни кўз-кўз қилавериш яхшимас. Афтидан, ҳар бир ҳодисага, тўғри баҳо берилмай кўрсатиладиган бу хил ярамас мисоллардан қочиш керак.

Жиноятнинг содир бўлиши йўллари ҳақида кўп гапириб, ортиқча завқланаётганимиз йўқмикан, турмуш икир-чикирларига, оила бузилиши, тарихига, бетамиз ва беандишаларнинг, енгил табиатли қизларнинг ҳар хил саргузаштларига ортиқча эътибор бериб юбораётганимиз йўқмикан?

Баъзида шундай бўладики, гўё одоб-ахлоқ учун курашаётгандек бўлинади-ю, аслида эса тез-тез мўралаб туришни яхши кўрадиган ахлоқсизлар учун ибо пардаси каттароқ очиб қўйилади. Бундай пайтларда чинакам чиройли ҳис-туйғулар, муносабатларнинг ўзи умуман бормикан, деб шубҳаланиб қолишмасмикан бировлар, ахлоқ-одобнинг аниқ йўл-йўриқлари ёшлар учун тўсиб қўйилмасмикан?

Бадий асарларда жиноятчилар кўпинча таҳликали, машъум вазият ва шароитларнинг қурбони сифатида кўрсатилиб, уларнинг шу кўйга тушишларига биринчи галда теварак-атрофдаги одамлар сабабчидай тасвирланади.

Ҳаёт кўпгина ниҳоятда мураккаб ахлоқий муаммоларни олға суради, уларни ҳал этиш учун олдиндан тайёргарлик кўриб қўйиш керак. Арифметикани билмасдан туриб, олий математикани ўрганиш мумкин эмас. Қап-катта одам бўлар-бўлмасга карра жадвалига қарайвермайди-ку, У карра жадвалини

ёддан билади. Шунга ўхшаб, киши хулқ-атворидаги яхши-ёмон томонларни аниқловчи баҳолар сирасини болаликдан яхшилаб, бир умрга ўзлаштириб олиши керак.

Турмушнинг, кундалик ҳаётнинг оддий қонун-қондаларини чуқур ўзлаштириб олган кўпчилик одамлар олдида, ўғирлайми ё ўғирламайми? Бераҳм бўлайми ёки меҳрибон бўлайми? Урайми ёки қутқарайми, ёки юз ўгириб индамай кетаверайми, деган муаммо турмайди-ку? Нега биз шу нарсани унутиб қўямиз.

Одам санчиладиган, чўғ бўлиб турган нарсалардан қўлини қандай беихтиёр тортиб олса, жиний ишдан ҳам ўзини ана шундай эҳтиёт қилиши керак.

Жиноятни келтириб чиқарган сабаблар хусусидаги бир китобда, қамоқда ётган бир кишининг хатини ўқиган эдим. Бу хатда, Ҳиндистонда филларнинг ёввойиси қўлга қандай ўргатилгани ҳақида гапирилади.

Ҳозиргина ушлаб келтирилган ёввойи филни ўргатилган филлар ҳар томондан ўраб олишади-да, унга қандай ишлашни, қандай юриш-туришни чидам билан кўрсатишади, ҳадемай ёввойи филлар ҳам қўлга ўрганиб қолишади.

Илгари ўғри бўлган хат муаллифи агар мен ишлаган заводда филлар одати расм бўлганда борми, мен ҳеч қачон ўғрилиқ қилмаган бўлардим, деб ўйлайди.

Бундай деб ўйлаш гўллик бўларди. Шубҳасиз, одамга эътибор, меҳр-муҳаббат, ёрдам кўрсатиш керак. Лекин хат муаллифи ўзининг бебошлиги, маънавий қашшоқлиги оқибатида ўғри бўлди-ку.

Мен мисол қилиб келтирган китоб муаллифи бу одамни «аслида кўнгли соф, маънавий ҳалол одам» дейди.. Бу жуда катта қолипнинг гапи. Ахир, ҳалол яшасаммикан ёки ўғри йўлидан юрсаммикан, деб иккиланиб турган одамни аслида ҳалол, пок, таги яхши одам дейиш мумкинми? Бу гапларни инobatга олиб бўлармиди? Ҳар қандай фикр-мулоҳазани йиғиштириб қўйиб, кўр-кўрона гапириладиган бўлса, ҳамма айбни шарт-шароитга, вазиятга тўнкаб, қорани оппоқ қилиб кўрсатиш мумкин бўларди-я.

Уша китобда «аслида ҳалол, таги яхши одам бўлган» мўри тозаловчи янги уй олиш учун ариза олиб боради. Сизга ёрдам берамиз деб ваъда қили-

шади, лекин у чиқиб кетаётганида кимдир орқасидан одобсизлик билан ҳазил қилади. Бундай ҳазилга киши жиндек хафа бўлади-ю, кейин унутиб юборади. Мўри тозаловчи эса ўша қўпол ҳазилкашни ўлдирмоқчи бўлади.

Одам ўлдириш-а! Хўш нима учун? Қўпол ҳазил қилгани учунми?

Афсуски; муаллиф бу ҳодисага ахлоқ-одоб нуқтан назаридан аниқ баҳо бермайди. Китобхонда ўша одам бир томонлама қораланаёпти, деган таассурот туғилади. Уша қўпол ҳазилкаш ноҳақ, албатта. Лекин ҳақоратланган одамнинг жавобан қилган хатти-ҳаракати, на ақл-идрок доирасига, на ахлоқ доирасига сиғади.

Ўз-ўзидан маълумки, қонун бузилган тақдирда жиноятга олиб келган шарт-шароитни, вазиятни, ҳаётини сабабларни ҳисобга олишнинг ўзигина кифоя қилмайди, балки уларни чуқур ўрганиш, тадқиқ этиш ҳам керак. Лекин айни вақтда жамиятимизда кишидаги ички сабот-матонатни, зарарли таъсирларга қарши кураша олиш иқтидорини ҳар қандай вазиятда ҳам инсоний қиёфани йўқотмаслик қобилиятини камолга етказиш ва ўзини-ўзи тарбиялаш масалалари алоҳида аҳамият касб этмоқда. Менимча, жиноятга олиб келувчи «ҳаётини сабабларни» йўқотиш ҳақида катта ғамхўрлик қилиш билан бирга, шахснинг ўзига талабчанликни ҳам мумкин қадар ошира бориш керак.

Хавфли жиноятчи колонияда икки-уч йил ўтиргандан кейин: «...Муддатидан олдин бўшаб кетишимга ёрдам берсаларинг, коммунизмнинг мухташам биносини қурмоқчиман», деб хат ёзса, унга ишониб бўладими?

Тўғри, энг ашаддий жиноятчида ҳам инсоний фазилатларнинг аломатларини топиш мумкин. Ҳадеб ёмонлик қилавериш бундайларнинг ҳам жонига тегиб кетади-да. Утакетган жиноятчи ҳам яхши ҳаётни қўмсайдиган, оила қургиси, ҳалол меҳнат қилгиси келадиган дамлар бўлади. Бу тавба-тазарру қилишнинг бошидир.

Бироқ ёмонликнинг жонига тегиши, яхши ҳаёт кечириш истагининг ўзи тавба-тазарру ўрнини босмайди. Чинакам тавба-тазарру сидқидилдан, беғараз, манфаатпарастликдан холи бўлиши лозим.

Боласини ўлдириб кетишган онани кўз олдингизга келтиринг-а... У ўглини отасиз катта қилган, чунки эри урушда ҳалок бўлган, ўглини вояга етказгунча кўпдан-кўп машаққат тортган. Уни ардоқлаб тўртинчи курсгача ўқитган, ўғлим студент деб фахрланиб юрган. Уғли кечқурун муюлишдаги нон дўконига чиққан. Бирдан кимнингдир қичқирганини эшитиб қолиб, ёрдам бергани чолиб кетган. Уни чавоқлаб кетишади... Сиз мана шундай бағри қон оналарнинг кўзларини кўрганмисиз?.. Уларнинг кўзини кўрган одамнинг хаёлига, қаттиқ жазоланган жиноятчига ачиниш фикри келмайди... Муштипар она ҳар кун кечқурун ўша нон дўкони ёнидан ўтади. Уйда эса девордаги қора рамкада солдат — эри билан студент — ўғлининг расми ёнма-ён турибди. Ота-бола бир-бирига жуда ўхшашади. Она эрининг Ржев остонасидан ёзган туморсимон, сарғайиб кетган хатини олади, бу хатда солдат ўғил кўрганидан жуда хурсанд бўлгани ёзилган ва яна бир хат — Куйбишевдан — бу хатни ўша ерда ишлаб чиқариш практикасини ўтаётган студент ўғли ёзганди... Мана, энди она умрининг охиригача танҳо ўзи ўтиради.

Эҳтимол, қотил қилган ёвузлигининг фожиаси беҳад эканлигини тўла тасаввур этадиган вақт келар, умрида биринчи бор жигар-бағри эзилиб, тунни бедор ўтказар, ичкилик кайфи-сафосимас, картабозликка муккасидан кетгани учунмас, балки виждон азобидан кўзига уйқу келмас. Ана ўшанда қилинган тавба «худбинлик», ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлаш натижаси бўлмай, балки қаттиқ пушаймон натижаси бўлади. Мунофиқона тавба-тазарруга қараганда чинакам иқрор бўлиш оғирроқ бўлади. Ана шундагина олинган жазо интиқом ҳаққигина бўлмай, маънавий покланишга ҳам айланади.

Менимча, ёзувчилар ва журналистлар бадий воситалар билан жиноят содир бўлиши манзарасини кўрсатишга, унинг оқибатлари ҳақида ҳикоя қилиб беришга уринар эканлар, улар китобхонларда жабрдийдаларга, жиноят қурбонларига нисбатан ачиниш, ҳамдардлик туйғусини уйғотишлари, жиноят келтирадиган фожиани кўрсатиб беришлари керак. Ана шундан кейингина «қоқилганлар» ҳақида кўзёш қилишлари мумкин. Бундай изчиллик жуда зарур, чунки ҳалол яшаётган, бошқаларга ҳеч қачон ёмонлик қил-

маган одамлар қайтага кўпроқ кўзёши тўкишади. Шунинг учун ҳам баъзида бўлганидек, масалани бир томонлама қўйиш ярамайди, чунки жиноятчиликка қарши кураш тадбирлари орасидаги жазонинг ўзи нима? У мақсадми ёки воситами? қабилда савол бериш тўғри эмас. Энг яхшиси жазонинг ҳам мақсад, ҳам восита бўлишига эришиш керак.

Биз иш жойимизда жиноятчилик ва жазога оид масалаларни кўпинча ўзимизча муҳокама қиламиз. Жиноятнинг бошланиши, унинг сабаблари ҳақида, айниқса кўп гаплашамиз. Турли фикрлар айтилади, баъзида овозимиз бўғилгунча роса талашиб-тортишамиз. Лекин бир масалада, яъни — қамалиб чиққан одамга унинг хатоларини тушунтириб бериш анча мураккабдир,— деган гапга келганда барчамиз ҳам-фикрмиз. Шунинг учун ҳам мушкулки, ахлоқан соғлом, яхши одамлар ичида тўғри, ҳалол бўлолмаган одам жиноятчилар орасида юриб ҳалол бўлиши амри маҳол-да.

Жамият олдида қайта тарбиялашдек мураккаб вазифалар турибди. Биргина жазо билан, унинг оғир ёки энгил бўлишидан қатъи назар, ҳамма муаммони ҳал қилиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам жиноятчиларга қарши курашда эмас, балки жиноятчилиكنинг сабабларига қарши курашда ғолиб чиқиш муҳимдир. Бунда ҳамма воситалар ичида, ҳаёт ва тажриба кўрсатганидек, жиноят олдини олиш тадбирлари биринчи ўринга чиқади.

Жамиятимизнинг инсонпарварлиги кўп қиррали. Худди шу нарса ахлоқан майибнинг тўғри йўлга тушиб олишига ёрдам беришида ҳам кўринади: айни чоғда инсонпарварликни кўнгилчанлик билан алмаштириб, жамиятга ҳам, ўша жиноятчига ҳам ёмон хизмат қилиш ярамайди. Кўнгилчанлик ҳам хилма-хил бўлади. Бу нарса жиноят йўлига онгли равишда кириб қолган, авахтадан хат ёзган ўша аблахнинг сўзларига ачинишда ҳам кўринади. Эртага қўлига яна пичоқ олиб, йўлтўсарлик қилишдан тоймайдиган аблахни ўйламай-нетмай «кафил»га оладиган кишининг қилмиши ҳам, безорига берилган «ижобий характеристика» ҳам ғирт кўнгилчанлик-да, ҳолбуки ўша безори қандай иш қилаётганини тушунишни асло истамайди. Бу хилдаги кўнгилчанлик жиноятчи-

нинг ўзини жабрдийда қилиб кўрсатиши учун имкон очиб беради.

«...Гап шундаки, мени беш йилга кесишди. Мен бунга рози эмасман. Сизга жиноий ишим таркибини қисқача баён қилиб бераман. Мен икки оғайним билан икки шиша вино ичдик ва паркни айлангани кетдик. Бориб скамейкага ўтирдик. Ёнимдан одамлар ўтиб туришарди, Смирнов ҳам (бўлажак жабрланувчи) ўтди. Ўтиб кета туриб бизлардан кулди. Ҳақорат қилгани йўқ. Шунчаки кулди, холос. Ўртоқларимиздан биттаси дарров унинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлди. Лекин биз уни қайтариб қолдик. Ҳозир ўч оладиган пайт эмас эди. Ахир Смирнов бир қиз билан кетаётган эди-да. Кўрфаз бўйида сайр қилиб юрганимизда, яна ўша Смирнов учраб қолди. Ўртоқларим ҳам ўша заҳоти етиб келишди. Жанжал чиқишини сезиб турардим. Уларнинг олдига бордим. Ўша пайт Смирнов қўққисдан мен томон бир ҳаракат қилди. У нима қилмоқчи бўлганини ҳозиргача билолмайман, лекин қўли менга етишига етти сантиметрча қолганди. У мени уради, деб ўйладим-да, шартта тушириб қолдим. Қорнига урдим. Ўзим билмаган ҳолда, беихтиёр пичоқ билан урибман. Шу заҳотиёқ жуфтакни уриб қолдим. Мен жазодан, 15 сутка беришларидан қўрқдим. Ана сочимни олиб ташлашади-ю, тақир бошим билан уйга қандай бораман, кўчада қандай юраман, ишхонадагиларга нима дейман,— дея номус қилардим. Суд бўлишим эса хаёлимга ҳам келмапти! Кодекс тўғрисида ҳеч нарса билмасдим. Мана суд бўлдим, қамоққа ҳукм қилишди — ҳаммаси жиноий кодексни билмаганлигимнинг касофати-да. Агар уни билганимда Смирновни урмасдим. Шикоят аризасини ёзиб ўтирмасдим. Нега энди мени бировнинг танига оғир шикаст етказган деб суд қилишади? Мен бармоқларимни уникидан ҳам баттар қилиб кесиб олганман. Балки, мен беандишаллик билан фикр юритаётгандирман. Ахир мен одамга пичоқ урдим-а? Бу қандай ёвузлик! Хўш менга қандай чора кўришди? Қойил-е, жудаям одамгарчилик қилворишдими, дейман?

Сиздан ўтиниб сўрайман, иложи бўлса бирор чорасини топинглар. Бу ерда 23 ёшга тўлгунимча ўтиришни ҳеч ҳам хоҳламайман».

Хат муаллифининг муддаоси аниқ. У қилмишига

яраша берилган жазога рози эмас. Ҳатто ранжиган ҳам. Унга нисбатан одамгарчилик қилишмапти. Бировнинг қорнига пичоқ билан ургани учун озодликдан маҳрум қилиб ўтиришса-я? Қандай адолатсизлик! Жабрланувчини тутволиб роса урганида ҳам майли эди-я. Бу киши қилиб қўйган аблаҳлиги учунмас, тап-тақир бош билан уйга қандай бораман, кўчада қандай юраман, ишхонадагиларга қандай кўринаман, дея номус қилармишлар.

Инсон—ижтимоий мавжудот. Ун саккиз ёшга борган одам бировга пичоқ уриш — ғирт жиноят эканлигини, бунинг учун шахсан жавобгар бўлишлигини яхши тушуниши керак. Жиноят кодексини билмовдим, деб ўзини гўлликка солишнинг нима кераги бор?

Кўпгина одамлар жиноят кодексининг ҳам, судлов кодексининг ҳам икир-чикирларини билишмайди. Лекин улар жиноят қилсаммикан ёки қилмасаммикан деган муаммога дуч келишмайди-ку. Улар жазо олишдан қўрқиб юришмайди-да. Жиноят кодекси ҳамини ҳам жиноятдан тийиб турувчи восита бўлавермайди. Рецидивистлар, ҳойнаҳой, жиноят кодексини сув қилиб ичиб юборгандирлар, бироқ шунга қарамай бари бир жиноят қилишаверади. Қилганда ҳам орқа-олдини ўйлаб иш туттишади.

Шубҳасиз, жамият кишининг ахлоқий тарбияси учун жавобгар. Лекин кишининг ҳам жамият олдидаги масъулияти ундан кам эмас. Киши ўзини тарбиялаши ҳам керак.

Ишончим комилки, кишининг ўзини идора қила билиш туйғусини тарбиялаши — бу бир санъат, ҳам қувончли иш. Бунга бошқаларни ўргатиш керак, ўзимиз ҳам бошқалардан қунт билан ўрганишимиз лозим. Бу ишни муттасил, изчиллик билан олиб бориш зарур. Ана ўшанда одам энг оғир шароитларда, энг қалтис вазиятларда ҳам ўзини йўқотиб қўймайди, ҳимоясиз, иродасиз бўлиб қолмайди, жиноят кодексини билмасдан, комсорг мен билан вақтида суҳбатлашмаганди, менга йўл-йўриқ кўрсатишмаганди, деб баҳона қилмайдиган бўлади.

Мен яқинда жиноятчилика қарши кураш ва янги кишини тарбиялашга бағишланган бир китобчани ўқидим. Унда бир қишлоқ болалари гармошка сотиб олишмоқчи бўлишгани, ўрим-йиғим билан банд бўл-

ган колхоз раиси бунга рухсат бермагани ҳикоя қилинади. Дарров бу тентаквойлар, колхоз молхонасидан чиққан нишхўрт емлардан бир аравасини ўғирлаб сотишади-да, пулига гармошка олишмоқчи бўлишади. Бу ўғирликми? Ўғирлик. Ўғирларни суд қилиш керак. Хўш, колхоз раисини-чи?

Китоб муаллифининг айбдорлик муаммосини ҳал қилишига қаранг.

Ёки манави воқеани олайлик:

Китоб муаллифи бир автобус паркидаги мажлисини тасвирлайди. У кафилликка олиш масаласига оид тортишувларни баён қилиб, ўз нуқтаи назарини қуйидагича тасвирлайди:

«Шу тариқа юридик масала улкан ахлоқий проблемага айланиб кетди. Ўша жиноятчи йигит яна қамоқда ўтириши керакми-йўқми, уни кафилга олиш керакми-йўқми? Ҳозир гап бу ҳақда кетаётгани йўқ. Гап ўша йигитнинг қилмишини ахлоқий, маънавий жиҳатдан баҳолашда, бунга одамларнинг муносабатида, инсоний ҳис-туйғулар ва тушунчаларда. Бу жўшқин эҳтиросларни аранг жиловлайсан. Ниҳоят, гап шу воқеалар қандай содир бўлганлиги масаласига кўчди. Ким боланинг жиноят йўлига кирганини билмай гафлатда қолган? Болани қандай қилиб назардан четда қолдиришган?»

Бундай саволнинг берилиши табиий, лекин бунга берилган жавобнинг мужмаллиги кишини ўйлантириб қўяди: «Ана ўшандан кейин ҳамма бирин-кетин иқроор бўла бошлайди. Биз айбдормиз, комсомол айбдор. Хўш, мастер нима қилди?»

Нима энди мастерни ҳам, комсомол ташкилотининг секретарини ҳам суд қилиш керакми? Ахир, ўшанда, автобус паркидаги мажлисда муҳокама қилинган масала ниҳоятда жиддий эди-ку: бир гуруҳ бола бир қизни зўрлашган, иш катта фожиага, фалокатга сабаб бўлган эди-ку!

Йўқ, бу ўринда «юридик тартиботга оид майда масала катта ахлоқий, маънавий проблемага айланиб кетгани» йўқ, аксинча автобус парки ходимлари мажлисида кўтарилган «жиноятчини кафилга олиш мумкинми, йўқми», деган масала замирида аввал бошданоқ улкан ахлоқий муаммо ётган эди.

Ҳа, эскича иш тутишга, эскича ишлашга ўрганган мастерлар, нўноқ ўқитувчилар ва тажрибасиз

комсомол ташкилотчилари ҳаётда ҳали ҳам учраб туради, лекин тарбияланувчилар ҳаётининг «асосий ғов-тўсиқлари» булар эмас. Ешлар ҳаётда нуқул шундай кишиларгагина дуч келавермайди.

Инсоннинг атрофидаги муҳит ва шарт-шароитлар тушунчасини бу қадар соддалаштириш керак эмас, шу билан бирга шуни эсдан чиқармаслик керакки, инсон оқил вужуд эгаси бўлгани учун ўзининг ҳар бир қилмишига жавоб бериши керак.

Жинойтчиликка қарши кураш мавзуси оғир, мураккаб мавзу бўлиб, шу мавзуга бағишланган китоб, мақола ва хатларда «гуманизм», «инсонпарварлик» сўзи тез-тез тилга олинади. Жазо белгилаш, маҳбусни муддатидан олдин бўшатиш, жабрланувчининг тақдири, оналарнинг кўзёшлари ҳақида гапирилганда гуманизм тилга олинади.

Одамларга инсоний муносабатда бўлиш жамият учун ҳаётгий заруратдир.

«Яхшилик ҳам қилгил, лекин қаттиққўл ҳам бўл» деган шоирона гапни ҳаётда ҳам, китобларда ҳам унутмаслик керак. Жамият қонун бузиш ҳолларининг турли кўринишларига бериладиган жазоларнинг мураккаб системасини ишлаб чиққан. Бу тадбирлар турли-туман моддаларга бўлиб чиқилган. Бу моддаларда ўз ифодасини топган қонун бешафқат бўлса ҳам аслида инсонпарварлик асосига қурилган, у инсонларни жиноятчилардан ҳимоя қилади. Шунинг учун ундан «бешафқат» дея нолиш ярамайди. Римликларнинг қондаларга сўзсиз итоат қилиш лозимлигини таъкидлаб: «Қонун бешафқат бўлади, шунинг учун ҳам қонун-да», дейишлари бежиз эмас.

КЎПЧИЛИК ИМЗО ЧЕККАН ХАТЛАР

Анча йиллардан бери кўришмаган, яқин ўртада учрашмаган, йўл устида дуч келиб қолгудек бўлса ҳам қуруқ салом-алик қилиб ўтадиган, ҳар бири ўз олдига йўлини топиб кетган ўртоқларим қўққисидан хат ёзиб қолади ё бўлмаса телефон қилиб қолади. Эрталабки почтада келган ётаниш мактубни очиб: «Салом Володя, дўстинг Андрюшаман...» дея бошланган сўзларни ўқиб бу ким бўлдийкин, дея бошим қотади. Кейин билсам ҳақиқатан ҳам ўттиз йил бу-

рун бирга ўқиган, ammo бошқа сира ҳам кўришмаган ўша Андрюшанинг бошига кулфат тушибди.

Бирор фалокат бўлса, бизга ёзишади, бу табиийдир. Бизнинг ишимиз ҳам шу-да. Ҳаммаси равшан, тушунарли, фақат бир насага ҳайронмиз, нега энди туппа-тузук, ҳалол ва ҳурматли одамлар бизга ўз номларидан, коллектив номидан хат ёзишиб, кўпинча ўзлари яхши билишмаган одамни ҳимоя қилиб, раҳм-шафқат сўрашади. Улар, гўё одил суд кўрмай, пайқамай қолган ҳолатларни рўкач қилиб, ўша одамга шафқатли бўлишимизни илтимос қилишади. Маълумки, бундай хатларнинг кўпчилиги айбдор одамнинг раҳмдил қариндош-уруғлари томонидан ёзилади. Кейин улар бу хатни олиб таниш-билишлариникига боришади, ўшанда ҳам ҳаммасиникига боришмайди, балки ёрдами тегадиган, обрўси зўр танишникига боришади ва хатга қўл қўйдириб олишга ҳаракат қилишади.

Танишлар аввалига кўнишмайди, биттаси иккиланади, бошқаси қайсарлик қилиб туриб олади, лекин ахийри қўл қўйиб беришади. Оқибатини мутлақо ўйлашмайди. Оқибати эса асло кутилмаганча бўлиб чиқади.

* * *

Юрий Белецкий озиқ-овқат магазинининг кассирини талашда иштирок этгани учун саккиз йил озодликдан маҳрум этилган эди.

У жазо муддатини режими қаттиқ колонияда ўтказди.

У қамоқда биринчи кундан бошлаб ҳамманинг назарига тушди, ўзини яхши томондан кўрсатди, ҳатто колония газетасида «Тузала бошлаган одамлар ҳақида ҳикоялар» рубрикаси остида унга бағишланган мақола ҳам босилиб чиқди, ўша мақола қуйида тўла келтирилади.

«Юрий Белецкий.

Юрий Белецкийнинг, болалиги тинч, осойишта ўтди. У ўзига тўқ онланинг, яхши ота-онанинг севимли фарзанди эди. Онаси билан отаси ўғилларидан жонларини ҳам аяшмади, уни еру кўкка ишонимасди. Юрочканинг соғлом, тетик ўсиши учун қўллари-дан келган ҳамма ишни қилишарди. Улар Юранинг оғзидан чиққанини муҳайё қилишарди, Юра эса узоқ

вақтгача «йўқ» деган нарсани билмай ўсди; айтгани айтган, дегани деган эди.

...Йиллар ўтаверди. Бола мактабга борди, яхши ўқиди, бошланғич ва етти йиллик мактабни тугатди, кейинчалик ўн йилликни ҳам тамомлади. Етуклик аттестатини ҳам олди. Ота-онаси ўглининг ютуқларидан хурсанд бўлишар, фахрланишар, лекин ҳамон уни ёш бола деб билишарди.

Юра эса ўзини аллақачон бола ҳисобламай қўйганди. У аллақачон болалик ёшидан ўтганди. Ота-она давраси энди унга торлик қилиб қолди, у бошқача ҳаётга интилди.

— Унингчи синфни тугатганимдан кейин,— деб эслайди Юрий,— шимолий кенгликларни забт этаётганлар сафида бўлиш фикри хаёлимдан кетмай қолди. Бу орзу мени етаклади, ўзига жалб этди, эзгу мақсадим бўлиб қолди.

Мана энди хаёлпараст йигитчанинг ўз мақсади сари дадил бораётганини кўрамиз: у кутбчилар тайёрлайдиган мактаб курсанти. Унинг ҳамма ишлари кўнгилдагидай кетаяпти, ўқиши ҳам яхши, сира қийналаётгани йўқ, бўш вақти кўп бўлади.

— Бир кун шаҳарда айланиб юриб,— деб ҳикоя қилади Юрий ўзининг аввалги ҳаёти тўғрисида,— икки кишини учратиб қолдим, биз кўришдик, исмларимизни айтдик, суҳбатимиз қизиқ кетди. Янги танишларим анча шўх, дилкаш йигитлар экан. Улар менга ҳуш келди, биз тез-тез учрашадиган бўлдик. Бора-бора ресторанда улфатчилик қиладиган, кўпроқ ичадиган бўлдик. Хуллас, бу ошналаримга ўзимга ишонгандай ишонадиган бўлдим, ҳадемай босартусаримни билмай қолдим.

Белецкий шу тариқа жиноятчилар орасига кириб қолди ва Москванинг Волокаламск шоссесидаги магазинлардан бирига ўғирликка тушишда қатнашди. Лекин улар тезда қўлга тушишди, бу табиий эди. Жиноятчилар тўдаси фош қилиниб, қўлга олинди. Белецкий бошқалар қаторида суд қилиниб, тегишли жазосини олди.

...Юранинг кутбчилар мактабидаги ўқиши бўлиниб қолди, бу Юра учун катта кўнгилсизлик, йирик талафот эди. Унинг руҳан эзилаётганини кўрган баъзи бир нопок одамлар Белецкийни ўз таъсирларига олишга ҳаракат қилдилар, унда текинхўрлик

нашъу намосига иштиёқ уйғотишди. Усмир уларнинг бу тузоғига ҳам илинди, у прогулчига айланди, ижтимоий фойдали меҳнатдан қочадиган бўлиб қолди.

Юрий Белецкийдаги бу ўзгариш ундаги ишонч ва эътиқоднинг натижаси эмас, балки ҳаётга енгил-таклик билан қарашнинг, дунёни сув босса тўпигига чиқмайдиган бетайин, бебурд одамларга кўр-кўрона тақлид қилишнинг шунчаки бир кўриниши, ифодаси эди.

Аслида ҳалол, меҳнаткаш, Ватанга садоқат билан хизмат қилаётган ота-онанинг олижаноблиги, совет мактабидаги тарбия Юранинг қалбида яхшилик нишонлари авж олдириб, кейинчалик ундаги ҳамма носоғлом, нобоп нарсалардан ғолиб келди.

Бир неча ой муқаддам Юрий Белецкий бизнинг коллективимизга келиб қўшилди. Бу ерда участка бошлиғи ва унинг ўринбосарлари Белецкийга меҳрибонлик қилишди. Ҳамма гапини диққат билан эшитишди-да, Юрийни механизаторлар бригадасига киритиб қўйишди. Станокда ишлаш Белецкийни қизиқтириб қолди, у қунт билан ишлади, слесарлик касбини эгаллади.

Механизаторлар бригадасидаги уюшқоқлик, аҳиллик ва юксак интизом Юрийни қайноқ меҳнат қўйнига олиб кирди. Улар ғайрат-шижоатлари, ишнинг кўзини чуқур билишлари, шахсий намуналари, яхши маслаҳатлари билан Юрадаги нуқсон ва иллатларни йўқотиб, яхши фазилатларни уйғотишга кўмаклашдилар.

Юрий Белецкий ёмон йўлдан аста-секин, лекич узил-кесил қайта бошлади, ҳаёт завқи маъноси меҳнатда эканлигини у кундан-кунга кўпроқ ҳис қила бошлади. Унда янги туйғулар, янги интилишлар пайдо бўлди, энди у бугунги кун муваффақиятлари билан қаноатланиб, қолмай, бугун кечагидан, эртага бугунгидан яхшироқ ишлаш иштиёқи билан яшаётган одамларга тақлид қила бошлади.

Энди Белецкий мусобақанинг актив иштирокчиси, илғор ишчи, кундалик нормасини 150 процент ва ундан ҳам ошириб бажармоқда.

Юрий ишдан бўш вақтларида китоб ўқийди, сиёсий маориф уйига тез-тез бориб туради, мамлакатнинг ички ва ташқи аҳволи билан қизиқади, сиёсий суҳбат ва докладларни тинглайди, қишлоқни ободон-

лаштириш тадбирларида иштирок этади, жамоат тартибини сақлаш кенгаши ишларига актив ёрдам беради.

П. Гуськов
(Иккинчи бўлим)

Бу мақолада ёзилган гапларнинг ҳаммаси ҳақиқат. Юрий Белецкий чиндан ҳам «ўзига тўқ оиланинг, яхши ота-онанинг фарзанди» эди, қутбчилар тайёрлайдиган курсда ўқирди, колонияга тушганидан кейин илғор ишчи бўлди, кундалик нормасини 150 процент ва ундан ҳам ошириб бажарди. Буларнинг ҳаммаси тўғри.

У белгиланган режимни сира бузмасди, «фойдали тадбирларда» актив иштирок этарди, кейин маълум бўлишча, у ўзи ҳақида газетада мақола босилиб чиқишини жуда-жуда истаган экан.

У мақоланинг иккинчи нусхаси ота-онасининг қўлига тегиши биланоқ уларнинг ҳамма тадбирларни ишга солишларини олдиндан биларди. Ҳамма иш у ўйлагандай бўлди, мақола жуда қўл келди. (Юрий Белецкий уйдан келган посилкани иккинчи бўлимдаги П. Гуськов билан баҳам кўриши бежиз эмасди. У Гуськовнинг тузала бошлаган одамлар ҳақида тез-тез ёзиб туришини биларди.)

Хуллас, Юра ўйлагандек, унинг ҳақидаги, қайта тарбияланишнинг машаққати йўлида у эришган ютуқлар, қўйган дадил қадамлари тўғрисидаги мақола Белецкийларнинг қўлига келиб тушди.

Ота-онаси, ниҳоят, ўғлимиз Юрий эс-ҳушини йиғиб олибди, деб хурсанд бўлишди. Тўғри, у катта жиноят қилди, лекин унинг ёшлигини, ёмон одамлар таъсирига берилганини, энг муҳими ўз айбига иқдор бўлганини инobatга олиш керак-ку. Бола энди тушунди, кўзи очилди. Кўп нарсани бошидан ўтказди.

Бари бир ундаги яхши хислатлар устун келмоқда. Гарчи у ҳозир ҳам жиноятчилар билан бирга бўлса-да, бари бир ота-она тасаввурида Юрий бурунгидай мулойим, одобли болалигича қолганди.

Ота-она мақолани ўқир эканлар, кўзларининг оқ-қораси, суянган тоғи, яккаю ягона ўғиллари Юранинг уйга ҳалол, пок, яхши одам бўлиб қайтишига ишонинларди.

Юранинг ота-онаси яхши, олижаноб одамлар эди, улар ёш, тажрибасиз йигитнинг ҳаётда хато қилишини, қоқилишини, нотўғри қадам босишини, мураккаб, чигал нарсаларга ақли етмаслигини билишарди.

Юрий уларнинг бошига кўп ғам-ташвиш солди, лекин ҳар нима бўлганда ҳам фарзанд-да, уни яхши кўришарди.

Юрий Белецкий ўйлаганидек, ота-онаси мақола-ни олишлари биланоқ ишга тушиб кетишди. У ота-онасининг табиатини яхши биларди.

Хатни онасининг ўзи ёзди, кейин ҳамма тушки овқатга чиқиб кетганида машинкада бир амаллаб кўчириб чиқди. Машинисткадан илтимос қилиш ноқулай эди.

Кечқурун отаси хатни ўқиб чиқди-да, баъзи бир ўзгартиришлар киритди.

Юранинг меҳнатда қайта тарбияланганлиги ҳақидаги мақола ва унга қўшилган бу хат Юранинг ота-онасига анча ишончлидай туюлди.

Улар прокурорга ёзишди:

«Биз бир гуруҳ ижодий ходимлар, А. П. Белецкая-нинг ўғли хусусида Сизга илтимос билан мурожаат қилаяпмиз.

Унинг ўғли Юрий Белецкий ўғрилиқда иштирок этгани учун бундан уч йил бурун шаҳар суди томонидан 8 йилга озодликдан маҳрум этилганди. Мана, унинг қамоқда ўтирганига ва онаси билан кўришмаганига 4 йилу 5 ой бўлди.

Юрий Белецкий ўшанда ўн саккиз ёшда эди. Бизга маълум бўлишича, бу жиноятга уни ўртоқлари тортишган. Бор ҳужжатлардан кўриниб турибдики, йигит руҳий касалликка, ақлий қобилияти сусайиш дардига чалинган. Эҳтимол, у турма режимдан кўра даволанишга кўпроқ муҳтождир, бу ҳақда биз қатъий бир нарсa деёлмаймиз.

Лекин, нима бўлганда ҳам, бизга шуниси равшанки, маданиятли, ўқимишли, ўзига тўқ ота-онанинг боласи ўғрилиқни ғаразли ниятда эмас, шўхлиги ёки жиннилиги тутиб қилиб қўйган.

Биз колония газетасида босилган, бошдан-оёқ Юрий Белецкийга бағишланган мақола билан танишиб чиқдик. Унда Белецкий тузалиш йўлига қатъий чиқиб олган киши сифатида таърифланади.

Биз она бошига тушган бу мусибатдан унинг

қанчалик куяётганлигини, изтироб чекаётганини биламиз, бу эса унинг ижодий ишига ҳам таъсир этиши мумкин.

Биз — Белецкаянинг ҳамкасблари ана шу мулоҳазаларга асосланиб, Сизга мурожаат этиб, Юрийни муддатидан илгари қамоқдан озод қилишингизни илтимос қиламиз.

Биз ўғилларининг бундан буён ҳалол, тўғри яшаши учун ота-онаси қўлларидан келган ҳамма ишни қилишларига амиңмиз».

Хатга ҳурматли, эътиборли кишилардан йигирмага яқини қўл қўйган эди.

Қўл қўйганларнинг баъзилари Юрий Белецкий ота-онаси бу хатда жиндек айёрлик ишлатишганини билишарди. Уларнинг ўғли ҳеч қандай руҳий касалликка чалинмаган эди, ақли-ҳуши ҳам жойида эди.

Руҳий касалликларни колонияда ушлаб туришмайди (бу гап — шунчаки билиб қўйиш учун), кейин, бизга маълум бўлишича, соғлиғи ночор одамларни кутбчилар тайёрлайдиган курсларга олишмайди.

Тўғри, онасининг дардини тушуниш мумкин, ўғлини кутқариб қолиш учун она нималар қилмайди, нималарга бормайди. Лекин, шуниси қизиққи, Юрийни яхши билмайдиган одамлар қандай қилиб унинг учун илтимос қилишлари мумкин.

Нега энди улар, судья эътиборсизлик қилиб, баъзи бир нарсаларни ҳисобга олмаган, прокурор қаттиқ жазолаган, адвокат бўлса, бечора Юра Белецкийни яхши ҳимоя қилолмаган деб ўйлашади?

Терговчи ҳам, судья ҳам ўз фаолиятининг моҳияти ва вазифасидан келиб чиқиб, жазони, ҳукмни енгиллаштиришга ёрдам берадиган ҳамма нарсани доимо ҳисобга олади, чунки бу ерда гап инсон тақдири ҳақида боради.

Мен ҳукм этилган йигитнинг онаси қўли билан ёзилган хатга имзо чеккан одамларни қораламоқчи, айбламоқчи эмасман. Она шунчалик ҳаракат қилганда, ҳеч нима қилолмайсан ҳам.

Жиноят-қидирув бўлимида неча йиллардан буён ишлайман, шу йиллар ичида кўзёшини жуда кўп кўрдим. Жиноят устида қўлга тушган ашаддий ўғрилар ҳам йиғлайди. Кисавур болалар ҳам йиғлашадди, жабр кўрган, ҳақоратланган хотин-қизлар зор-

зор йиғлашади. Лекин она кўзёшларини кўриш жуда оғир...

Лекин, бари бир борди-ю, мен ўша ижодий ходимлар ўрнида бўлсаму мендан илтимос қилиб қолишса, хатга қўл қўймасдим. Бундай дейишимнинг сабаби, бу ишнинг оқибати нима билан тугагини билардим. Оқибати фожияли бўлди.

Юра Белецкийни муддатидан олдин бўшатишди. У тинч, енгил ишга ўрганиб олди. У Заполярье ҳақидаги ҳамма орзу-умидларини унутди. «Биз катта ерда ўзимизни анча эркин сезамиз, бу ер анча қулай, шинам,— дерди Юра болалик орзулари ҳақида гап кетгудек бўлса.— Мендан Амундсен чиқмади, лекин пуллик қутбни Москвада ҳам очса бўлади».

У ўзи орзу қилган қутбни очолмади, фақат бир уриниб кўрди. Лекин магазин кассаси жуда мустаҳкам, кассир эса унча-мунчани писанд қилмайдиган довюрак аёл экан, у Белецкийдан кўрқмади. Юрий чўнтагидан тўппончасини олиб: «Қўлингни кўтар!» деб буюришга мажбур бўлди.

У ҳар гал қандай ҳаракат қилишни биларди. Уни ҳеч ким ёмон йўлга бошлагани, унга ёмон таъсир кўрсатгани йўқ. Энди унинг ўзи ўғрилиқка битта бола билан бир қизни тортди. Юрий улар билан кўчада танишиб қолган эди. Юра улар учун «шўх, ҳазилкаш бир йигит» эди.

Бу ўғирликнинг ўзига яраша кичкина тарихи бор. Гап шундаки, ўша қиз заводда ишларди ва ўз цехининг ўзаро ёрдам кассаси унинг қўлида эди. Ҳалиги бола эса у билан яқин эди. Улар Юра Белецкийнинг ёрдамида, унинг «ёрдами» билан ўзаро ёрдам кассаси пулига ресторанда кайф-сафо қилиб ўтиришди.

Уша куни кечқуруноқ Юра, уларга шундай деди:

— Агар билиб қолишса, қамалишимиз аниқ. Бунинг бир йўли бор...

Хуллас, ўғирликка улар уч киши бўлиб кетишди: бола, қиз ва плашининг ич чўнтагига тўппонча солиб олган ашаддий ўғри — Юра Белецкий.

* * *

Юра Белецкий ҳақида, унинг тўғри, ҳалол яшаётгани тўғрисида газетада яна мақола босилармикан, йўқмикан, бир неча ҳурматли, эътиборли одам-

лар қўл қўйган янги хат ёзилармикан-йўқмикан, бунни билмадим.

Менга қолса, Юрийнинг онаси бошқа хат ёзмагани, хатни кўтариб таниш-билишлар-у, қариндош-уруғларникига бориб юрмагани маъқул. Унинг дардини тушунаман. У она. Лекин ўз фарзанди ҳақида қайғураркан, бошқаларнинг болаларини ҳам ўйласин-да. Нега энди уларни унутади? Масалан, ақалли ўғли ёмон йўлга бошлаган ўша бола билан қизнинг тақдирини ўйласин-да.

Шу билан бирга яна бир нарсани айтиб ўтмоқчиман. Жиноятчилар оналарнинг муруввати, раҳм-шафқати, кўзёшидан, бошқаларнинг боёқишга ачинишларидан фойдаланиб қолишга уринадилар, лекин улар бахтсиз оналарни фақат озодликдан маҳрум бўлишгандагина эшлашади. Мен жазо муддатини қисқартиринг, онасини изтиробдан қутқаринг дея воситачилик қилиб ёзилган хатларни жуда кўп ўқиганман. Хўш, улар бунда нимага ишонишади? Инсонийликка! Кишилардаги табиий одамийлик туйғусига. Она изтиробига лоқайд қаровчилар жуда кам учрайди. Лекин ахир бошқа оналар — жиноят қурбонининг ҳам онаси бор-ку. Арзнома муаллифлари бундай мушфиқ оналарни эсларидан чиқармасликлари керак.

«ҲА» ДЕИИШНИНГ ҲАМ, «ЙУҚ» ДЕИИШНИНГ ҲАМ УРНИ БОР

Кунлардан бир кун мен «Литературная газета»да айбдорлик ва жазо тўғрисида ўз фикримни ёзиб чиқдим. Масалани кўндаланг қўйиб, ўз позициямни қаттиқ туриб ҳимоя қилдим ва жуда кўплаб хат олдим. Шуларнинг бир нечасидан мисоллар келтираман. «Инсон қилган жинояти учун биринчи ўринда ўзи айбдор ва, шубҳасиз, ўз қилмишига яраша қонуний жазосини тугал олиши керак. Ҳеч қандай раҳмдилликка хомтама бўлмасин». (М. Самсонов, Кишинев шаҳри.)

«Ҳар бир киши қилган ёвузлиги учун қаттиқ жазоланиши керак. Лекин, қаттиқ жазо узоқ вақтга бўлмаслиги керак. Узоқ вақт давом этган жазодан ҳамма куйиб кетади, гавба-тазаррудан кул қолади, холос». (қамалган Г. Тополян).

«Жиноятчи тавба-тазарру қилди, ўз айбини бўйнига олди — хўш нима бўлибди? Озодликка чиқиши учун шу кифоями? Қомил ишонч билан айтаманки, йўқ. Кифоя эмас! Жиноятчи, ўз айбини бўйнига олган экан у жазонинг адолатли эканлигини ҳам тушунади. Қилмишига пушаймон киши тезроқ тавба қилиб, тезроқ озодликка чиқишни хоҳлайди. Бундай тавба-тазарруга ишонмайман. Жамият, давлат бунақалар онласидаги ҳар бир аъзонинг шахсий хавфсизлигини таъминлаши керак. (МДУ филология факультетининг студенти А. Пономарев.)

«Ҳозиргача фақат, бирор ярамас шахс қилган жиноят учун жамоат ташкилотлари жавобгардир, деб ёзиб келишарди, лекин уларнинг масъулияти ҳақида чурқ этишмасди. Жиноятчиларга ортиқча раҳмдилликдан софдил кишилар ранжишади». (Москва Илмий текшириш институти лабораторияси ходимлари.)

«Одамлар жиноятчиларни оқлаш учун йўл, шарт-шароитлар излаб ёшларимизни бузаяптилар. Ҳар бир аблаҳ шароит қурбони бўлдим дея баҳона қилиб, қўрқмасдан қўлига пичоқ, тош, таёқ олишдан тоймайди». (Е. Горелов, Богульма шахри.)

«Уғлим қамалганига икки йилдан ошди. Мен онаман. Мендан кўра ким уни яхши билади? У жиноятчи эмас. Жанжал чиққанда бировни уриб юборипти. У яна икки йил ўтирса, жабрланувчи тузалиб қолармиди? Уғлим ҳаммасига иқрор бўлди. Наҳотки у озодликда юрганидан кўра қамоқда кўпроқ фойда келтирса?» (Е. Карпова, Саратов шахри.)

«Сизни олдиндан огоҳлантириб қўймоқчиман. Мен беш марта жиноятга қўл урдим. Тўғри йўлга тушиб олишим, яъни ҳаётим ва турмушим тарзини қайта қуришим ҳамда ҳақиқий инсон бўлишим учун беш марта имконият яратиб беришди. Жазони ўтар эканман ҳеч қачон ўрнатилган тартибни бузмадим. Раҳматномалар олардим, доимо муддатидан олдин озодликка чиқардим. Лекин шунча жазо муддатини ўтаган бўлсам ҳам енгил ўйлаб, бирор фойдали хулоса чиқариб олмапман. Афтидан, шахсий масъулият деган ҳиссиётдан менда заррача йўқ бўлса керакда. Мана энди талончилик қилганим учун ўтирибман, 10 йилга озодликдан маҳрум қилишди» (М. Климов).

Тайин одамлар, уларнинг аниқ ишлари, жиноят

ва ёмон ишларнинг аниқ сабаблари ва оқибатлари тўғрисида жуда кўп ёзишади.

Хатларда узил-кесил, қатъий фикрлар баён қилинади. Бирлари ўта шафқатсизликни ёқласа, бошқалари раҳмдилликка даъват этарди.

Жазонинг нима кераги бор? Албатта у қасоскорнинг қалбидаги ғуборни ювиб кетолмайди, шу билан бирга, энг асосийси, қаттиқ жазолаш тадбиргина эмас, балки қайта тарбиялаш воситаси ҳамдир, инсонни тўғри йўлга солиш жараёни эса ниҳоятда мураккаб ва қийиндир.

Бу йўлда бизга ҳамиша ютуқлар ёр бўлавермайди. Лекин муваффақиятга эришиб қолсак, яна бир жангда ғолиб келсак, ахлоқан бақувват бир инсон ҳаётга қайтса, бутун ранжу машаққатларингиз унут бўлиб кетади, бахт кулиб боққандек бўлади, бунга ишонаверинг.

Мана бу хатни одессалик икки ашаддий жиноятчидан олдим.

«Орқа-кетини ўйлаб ўтирмай, Сиз бошлаган баҳс-ни давом эттирмақчимиз.

Биз икки кишимиз: Кузьма ва мен. Иккимиз ҳам жиноятчимиз, қамоқдан ёзаяпмиз. Икковимиз номимиздан деб билурсиз бу гапларни, иккимиз ҳам тенгқурмиз, иккимиз ҳам одессаликмиз.

Сиз булар қандайдир мақсади бўлганидан мен билан танишмоқчи, ҳамда шахсий фойдаларини кўзлашяпти, деб ўйламанг тагин. Бундай мақсадимиз йўқ.

Биз бориб турган муттаҳамларданмиз (айниқса мен), шунинг учун бизга, хусусан менга ҳеч қандай мурувватнинг кераги йўқ.

Келинг, бу ғалваларни бир чеккага улоқтириб ташлайлик-да, бўладиган, бор гаплардан сўзлашайлик. Эҳтимол, Сизга ҳам маълум даражада фойдамиз тегиб қолар, яъни газетага берган мақолангиз сарлавҳасида баён қилинган — мамлакатимизда жиноятчиликни тугатиш ҳақидаги фикрингизни амалга оширишда сизга ва бутун халқимизга ёрдам берармиз.

Бизнинг хатимиздаги гаплар — жиноятчиларнинг хомаки нуқтаи назаридан айтқан фикрлар бўлгани учун фойдали жиҳатларини олиш керак, уларни

пишитиб, тушунмовчиликлар, хатолардан холи қилиб ишлатиш лозим.

1. Жиноятчи озодликдан маҳрум қилинганда шахсий вақтини беҳуда ўтказмасдан пухта ўйлаб бирор фойдали иш билан шуғулланиши керак, чунки колония — жиноятчи маҳоратини оширадиган мактаб эмас, балки ахлоқ тузатиш муассасасидир.

Жиноятчилар бўш вақтларида илк бор қамоққа тушганларга ўғриларнинг тартиб-қоидаларини, бир-бирларини қўллаш йўлларини, ўз тажрибаларини ўргатадилар, шундай қилиб, уларни судда ўз ўринларига ўтқизишга тайёрлаб қўядилар.

Ҳали тажрибасиз, гўр ёшлар баъзи ашаддий жиноятчиларнинг гапларига қулоқ соладилар. Улар озодликка чиққанларида «қаҳрамонликлар» ҳақидаги афсоналарни эслаб юрадилар. Шу йўсин ўғриларнинг бир-бирларига садоқати тўғрисидаги сафсата-лар, «дўстлиги» ҳақидаги чўпчаклар элга ёйилади.

Бизнинг жамиятимиз ўғрилар бўлмаслигини, унда ҳамма софдил инсон бўлишини хоҳлайди.

Дарҳақиқат, одамни жиноятчининг қурбонига айлантирадиганлар ҳақида ўйлаш вақти келмади-микан?

Аблаҳни қайтадан жиноят қилиши учун колониядан бўшатиш инсонпарварликка кирадими?

Колонияда жиноят қилиши учун имконият йўқ. Лекин эҳтиётлик чораларини пухта ўйлаб, иккинчи марта қўлга тушмаслик йўлларини ўзича пишитиб боради. Эркинликка чиқишим биланоқ, яна жиноят қиламан дея ўзини тайёрлаб бораверади. Бироқ бировни дилидаги фикри учун суд қилишга ҳеч ким қодир эмас-ку, шу сабабли ҳам жиноятчига яна ўғрилиқ касбини такомиллаштириш имконияти берилган бўлади. Бу одамийликми, ахир?

Жиноятчи учун бу яхши, албатта. Лекин бундай одамгарчиликнинг кимга кераги бор?

Жуда ғалати аҳвол юз беради: қайта тарбияланишинг, бундай қараганда, софдил инсон бўлишинг учун ҳамма чоралар кўрилгандек, лекин сен яна жиноятга қўл уриб қўясан. Демак, бу усуллар, хатти-ҳаракатлар сенга ярамас экан-да.

Қадимда, одамларни қаттиқ жазолаш учун Олимп худолари Сизиф деган бир осийни катта тошни тоғнинг тепасига олиб чиқишга мажбур қиларкан,

кейин бу тош пастга юмалатиб юбориларкан. Хўш, қани айтинглар-чи, нима учун бизнинг замондаги тарбиячилар, қамоқхона маъмурияти, милиция ходимлари, судлар Сизиф қилган бесамар меҳнатни бажаришлари керак?

Нима учун, қандай гуноҳлари учун ўша тошнинг ўзини чуқурдан тортиб, судраб тоғ тепасига олиб чиқиб яна турма жаҳаннамга улоқтириш керак? Йўқ. Бунақада иш бўлмайди! Келинлар, шундай бир тартиб ўрнатайлик. Қайта-қайта қамоққа тушадиган жиноятчи озод бўлаётганда бланкага ёзилган шундай бир тилхат берсин:

«Мен озодликка чиқувчи (фалончи) ўз хато ва адашувларимни чуқур англаб олдим, Совет давлатининг ер юзида коммунистик жамият қуришдек олижаноб мақсадини яхши тушуниб, ўзимга сингдириб олдим. Жиноятчилик — бу муҳим ишга тўсиқлик қилишини англаганим учун тантанали равишда қасамёд қиламан: ҳамиша, ҳамма ишда софдил бўламан, аслида чин инсонлар душманлари бўлмиш жиноятчиларга қарши курашувчи ҳалол инсонлар тарафдори бўламан.

Борди-ю яна қасамимни бузиб, яна жиноятчилик йўлига кирсам, мени энг оғир жазога ҳукм қилишсин, майли, розиман.

Юқоридаги гапларим тўғри деб, имзо чекаман. Мисол учун — Иванов».

Қани энди шундай бўлса, озодликка чиқувчилар худди шу мазмунда тавба-тазарру хатларини ёзиб имзо чексалар!

Тузалмаган, тўғри йўлга тушмаган жиноятчилар — ўтакетган аҳмоқ бўлиб, ўз тажрибаларимиздан маълумки, улар яхшиликни энг ночор аҳволга тушиб қолганларидагина тушунадилар. Ҳақиқий инсонпарварликдан, кишиларга марувватдан улар эксплуататорларча фойдаланадилар; улар қаттиқ жазо олсалар ҳам парво қилмайдилар, ахир бир кун раҳм-шафқат қиладилар-ку, деб ишончларингни суистеъмол қилишади, яна устларингдан кулиб ҳам юришади.

Йўқ, бу қуюшқондан ташқари ҳолатдир; бу эса ёвузликнинг туғилишига сабаб бўлади, ҳаётда ёвузликка бутунлай чек қўйиш керак.

Мана шунинг учун ҳам жиноятчиларнинг шахсий

вақтларини фойдали ишларга буриш керак. Жазо муддатининг ҳар куни, соати ва миноти қайта тарбиялашдек мураккаб ишга бўйсундирилган бўлмоғи керак.

2. Жиноятчи қоида бўйича саккиз соат меҳнат қилишга, ҳеч бўлмаганда олти соат ўқишга мажбурдир. Бунинг маъноси қуйидагича:

Биринчидан, ўқиш ҳамма учун беистисно мажбурийдир! Жиноятни кўп ҳолларда нодон ва саводсиз кишилар қиладилар.

Махсус, обрўли комиссия жиноятчининг шахсини ўрганиб, унинг неча йил ўқиши кераклигини тайинлаши шарт.

Комиссия унинг ёшини ҳисобга олиб, айтайлик, ўрта техник маълумот олиши учун, маълум муддат, майли 8—9—10 йил тайинласин.

Ушбу жиноятчи фақат комиссия белгилаган маълумотни эгаллагандагина озод қилинмоғи керак, бошқа ҳамма важ-корсонлар инobatга олинмаслиги керак. Жазо муддати тугаса ҳам, ўтириб ўқишни битириши керак.

Шунинг учун, суд ҳукми одатдагидай эмас, балки янгиликдек жаранглаб эшитилсин: «Суд саккиз йиллик умумий таълим, ёки ўрта умумтехника таълими... олишга ҳукм қилади...» дея таъкидлаб айтиши керак. Шубҳасиз, шундай маълумотга эга бўлганларга бошқача муносабатда бўлиш керак.

3. Жиноятчига юз-қўлини ювиши, уч маҳал овқатланиши, ота-онасига (мабодо виждони йўл қўйса) хат ёзиши учун икки соат вақт берилади.

4. Саккиз соат — уйқу.

Ҳаммаси: 24 соату 00 минут.

5. Озодликка чиқариш жараёни юқори даражадаги иззат-икром билан ўтсин, бу нарса унга ўхшаганларнинг тузалишига, ватанимизда жиноятчиликка қарши тарғибот ишларига хизмат қилсин.

Озодликка чиқувчини прописка қилиш билан бирга уни касаба союз ва комсомол ташкилотлари жавобгарлигида:

а) иш;

б) тураржой билан таъминлаш керак.

Ҳа шу билан бирга тузалиш учун синов муддати-ни ҳам белгилаш керак.

Ва менимча яна бир нарса:

Энди, сизни қилган жиноятларимиз қизиқтираётган бўлса керак — мана улар.

Ўзимга келсак: мени озод қилишди. Уйландим. Ичкиликбозликка муккасидан кетдим. Қосиб пичоғи билан бировнинг қўлига (кафтига) урдим. Қамалдим. Яшириндим. Қалбаки ҳужжат. Дружинник. Жанжал. Жарроҳ наштари. Тасодифан ўтиб қолган дёлни тилиш. (Қиш эди. Пальто. Қоринга.) Аламон суди. (Аблаҳнинг куни худди шундай бўлиши керак.) Саккиз йил. Тамом.

Айбдорман.

Шафқат қилишмади!

Ўтирибман.

(Бу — мен, Валеркаман).

Кузьманики сал бошқачароқ: озод бўлди. Танцалар. Тўдабоши. Дўстлар. Маствозлик. Муҳаббат. Хотин. Соат. Уғрилик. Олти йил. Ўтирибди.

Сизга самимий ҳурмат билан:

Валерий Бурсаков ва Кузьма Артеменко».

Валерий Бурсаков билан унинг дўсти Кузьма Артеменко, менимча, қизиқарли хат ёзишган, лекин мен ундаги гапларни, «модда»ларни келтирганимда жиноятчилик муаммоларининг ҳал қилинишини кўзда тутганим йўқ. Муҳими шуки, бу гаплар улар қилган ишларини ўйлаб қилишганини кўрсатади. Шу кунларда жиноятчиларнинг ўзлари қилиб қўйган қабоҳатлари ҳақида гап юритиб, жиноятчиликни тугатиш тўғрисида бош қотиришлари мароқли эмасми? Эҳтимол, бу хат ўша «олтинчи марта»дан кейин янги ҳаёт йўлига чиқаётган кишининг дил розидир! Жиноятчи ўтмишига разм соляпти, ўйлаяпти! Ўзи айблари учун ўзини-ўзи суд қилаяпти. Жамиятнинг жазосини олган айбдор, хат ёзаяпти, таклифлар киритаяпти, бу гаплар ҳарчанд содда бўлса ҳам, лекин чин юракдан-ку. Мен одессалик икки жиноятчининг самимиятига ишониб, уларнинг хати билан китобхонни таништирдим. Шундай қилишимга яна бир сабаб бор: «ўғрилар дўстлиги» деган нарса бўлмайти, «ўғрилар романтикаси» ҳам йўқ нарса, буни «тарбияси қийин» болалар билиб қўйишсин. Энг ашаддий жиноятчилар ҳам ахийри ана шу сохта романтиканинг йўқлигига иқрор бўлишларини болалар билиб қўйишсин.

Одамнинг жиноят қилишига худбинлиги, тош-юраклиги, хасислиги ёки бошқа иллатларигина сабаб бўлмайди. Нодонлиги, беҳабарлиги, калта ўйлаши ҳам кўпинча жиноят қилишига сабабчи бўлиб қолади.

Лекин инсонни чуқур ўйлашга қандай ўргатиш керак?

Ҳаммасидан аввал унга билим бериш керак, фақат касб ўргатибгина кифояланмай, балки ҳуқуқий билим ҳам бериш керак.

Икки одессалик жиноятчи ўз «программа»ларининг иккинчи моддасида мажбурий тартибда таълим бериш зарурлигини кўрсатиб, тўғри қилишган. Истисносиз ҳаммани ўқитиш лозим! Колониядан озод бўлаётган ҳар бир кишидан «тантанали» мажбурият олиш керак. Бу нарса унинг шаънига ярашмаса ҳам келажакда бирор ноҳўя гуноҳ қилиб қўймаслигини эслатиб туради. Инсон озодликка чиққач, у янги ҳаётга қадам қўяди, энди у янги ҳаётини ишончсизликдан бошламаслиги керак...

Майли, инсон беш марта ҳам ишончни оқламади, дейлик; лекин бу олтинчи марта ҳам оқламайди деган гап эмас. Инсонга ишониш керак. Эҳтимол, мана шу «олтинчи қилгилиги» унинг чинакам шахсиятини тиклаш учун бир кўприк бўлар, дея умид қилиш керакдир.

Лаҳзалик натижалар жозибали ва матлуб бўлса-да, афсуски, доимо унга эришиб бўлмайди-да.

Биз ҳар бир жиноятчини текширарканмиз, аввало шахснинг айби билан шарт-шароити ўртасидаги муносабат масаласини тушунишга ҳаракат қиламиз. Бизда асосан жиноятчиликнинг ижтимоий асослари тугатилган, шунинг учун ҳам жиноятчилик тўғрисида гапирилганда, фақат шарт-шароит сабабчи дея олмаймиз. Бироқ айни чоғда шарт-шароит ҳеч қандай роль ўйнамайди деб, уни ҳисобга олмаслик ҳам нотўғри. Ахир жиноятчининг шахсиятини чуқур ўрганиб, ҳамма шарт-шароитлар ҳисобга олиниб, қилмиши холис баҳолангандан кейингина берилган жазо таъсирли бўлади-да.

Жиноят кодексида махсус модда бўлиб, унда қонунни бузганнинг гуноҳини енгиллаштирувчи шарт-шароитлар ҳақида гап боради. Ана шу моддага тез-тез мурожаат қилиб туришади.

Электротехника техникумининг толибаси Наташа Соболева ота-онанинг яккаю ягона қизи. «Қобилиятли, дилкаш қиз. Яхши ўқирди, жамоат ишларида фаол қатнашарди, ғайратли, ўртоқларининг ҳурматини қозонган», бу сўзлар унга берилган аввалги характеристикадан олинди.

Унинг бошига мусибат тушди: отаси вафот этди, онаси оғир касал бўлиб қолди. Педагоглар билан курсдошлари Наташанинг тақдирига бефарқ қарашмади. Қийин пайтларда қўлларидан келганича ёрдам бердилар, ғамхўрлик қилдилар. Лекин кулфат устига кулфат келаверди. Наташа фарзанд кўрди, боланинг отаси ярамас одам бўлиб чиқди, у Наташани ташлаб, номаълум ёққа жуфтакни уриб қолди. Шунанча номардлар ҳам бўлади-ку.

Афтидан, «тарбиявий мақсадларда» бўлса керак, Наташани тақсимлаш пайтида моянаси кам ишга юборишди, бунинг устига юмуши мутахассислигига мос келмасди. Заводда эса ёш мутахассиснинг иши, ҳаёти билан кам қизиқишарди. Ҳеч нимага аралашмайсан, коллективдан ўзингни олиб қочасан деб, уни ҳар кун қойишарди: Наташа завод клубида бўладиган байрам кечаларига бормасди, кинофильмлар кўригида ва туристик походларда қатнашмасди. Унинг кино кўришга, волейбол ўйнашга илож-имкони ҳам йўқ эди-да. Онаси кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб қолди. Наташанинг ойлиги етмасди. Қарзга ботиб кетди. Қарзни узишга ҳеч вақоси йўқ.

У одамови бўлиб қолди. Бунинг устига ишхонасига қоғоз юборишиб, Наташанинг қарзини узишга маъмурият билан жамоатчиликнинг ёрдам бериши сўралгани.

Пулни қайтариш ҳақидаги талабнома — ариза ўртоқлик судида муҳокама қилинди. Судда маза-бемаза гаплар айтилди, аллакимлар қаҳрга тўлиб, граждандлик бурчи, ҳалоллик ҳақида гапириб, қарзни қайтармаслик бу ўғрилиқ дейишгача бориб етди, гап орасида, жаҳл устида Наташани ўғрига ҳам чиқариб қўйишди. Унга шунчаки бир одамгарчилик қилишмади, бечоранинг тақдири билан қизиқишмади, унинг ҳаётини чуқурроқ ўрганишга ҳафсалалари бўлмади.

«Оқилона» қарорга келишди: Наташа Соболева-ни яна ҳам кам ҳақ тўланадиган ишга ўтказишди.

Хўш, кейин нима бўлди? Кейин нохуш ишлар биринкетин давом этаверди. Хизматдошлари Наташани кўришлари биланоқ шкафларини намойишкорона ёпишар, ҳамёнларини, упа қутиларини ўзларига яқинроқ суриб олишарди. Энг ёмони — орқасидан: «ўғри қиз» деб шивирлаб қолишарди.

Ёмонликка дуч келавергач, ўзи ҳам ёмонлик қилиб қўйди. Наташа одамлардан қасд олмоқчи бўлди.

Мояна берилган куни, ҳамма тушки овқатга чиқиб кетганида Наташа дилозор дугоналари ўтирадиган стол тортмасидан пул ўғирлади.

Биринчи сўроқ эсимда, ғам-алам ўтида қоврилаётган Наташа жазо ҳақида ўйлай олмасди. Фақат кейинчалик, бошқа сўроқларда худди кўзи очилган кишидек қилмишини қоралай бошлади. Мен унинг чин кўнгилдан тавба-тазарру қилганига ишонардим. Унинг жиноят қилишига сабабчи бўлган шарт-шароитларни, вазиятни ҳам кўриб-билиб турардим. Ахир, бундай пайтларда айрим одамларнинг ич қоралигини, бағри тошлигини, бемаврид қаҳри-ғазабини, қўрс-қўполлигини қораламай бўладими?

Одамлар жиноят йўлига турли сабаблар билан киради. Баъзида жатто на ичкиликка, на айш-ишратга учмайдиган одамлар ҳам жиноят қилиб қўяди. Бундай қараганда, улар хушхулқ, ақлий жиҳатдан ҳеч қандай нуқсони йўқ одамлар. Ҳа, шундай одамларни ҳам ушлашга тўғри келади. Уларга жонимиз ачишади, улар ачинишга лойиқ одамлар. Улар баъзан «вазиятнинг зайли билан», «бировларнинг майли билан», «бехосдан гуноҳ иш» қилиб қўйишади. Бундай одамлар хоҳ катта бўлсин, хоҳ ўсмир бўлсин бари бир судлангунларичаёқ ўқинишади, тавба-тазарру қилишади, ўзларига ўзлари ҳукм чиқаришади, бунақа қаттиқ ҳукмни ҳеч ким чиқаролмайди.

КЕЛИН

Онаси пальто олишга пул берди. Гўё Москва магазинларида сотиладиган пальтолар Тбилисида топилмайдигандай.

Левон бир юз олтмиш сўм пулни ён чўнтагига солди-да, тушириб қўймай деб, инглиз тўғнағич билан маҳкамлаб қўйди.

Машинани Жорж ҳайдаб борарди, у соябони кат-

та кулранг шапкасини кўзигача бостириб кийиб олганди.

Катта текис йўл худди тасмадай чўзилиб кетган. Хашур довони, гўзал Сочи, сершовқин Ростов, Харьков... аллақачон орқада қолиб кетди...

Мана, сарғиш импортний фаралар ўрнатилган кўкранг «Волга» Москва бўсағасига кириб келди, шаҳар яқинидаги саранжом-саришта боғ-ҳовлилар, қайинзорлар ўртасидаги йўлдан учиб боради.

Москвага кечқурун кириб келишди, Маяковский майдонида мимоза гуллар сотишарди.

Садовая кўчасига бурилиш учун кўк чироқ ёнишини анча кутиб қолишди, юзи шамолда қорайган, ёши қайтган аёлнинг тўқима сават тагидан санжоб қилиб тахланган гулларни авайлаб олаётганини томоша қилишди. Ўткинчилар тўхташиб, гул харид қилишарди.

— Қандай яхши-а,— деди Тамара,— қиш, ҳаммаёқ қорда, гуллар бўлса...

— Нима, сен гулсиз туrolмайсанми?— деди Жорж киноя аралаш.— Менга бари бир, гул бўлди нима-ю, бўлмади нима...

— Гулсиз ҳам яшаса бўлади,— кулди Тамара.— Лекин гул бўлса яна ҳам яхши.

Қойил Тамара! Қизнинг юзи ҳам, кулиши ҳам, шунчаки ҳазил қилиб айтган бир сўз билан шу беор Жоржнинг оғзига уриши ҳам, хуллас ҳамма-ҳаммаси Левонга қандайдир фаройиб туюлди, бошқаларникига ўхшамайдигандай эди. Жорж бутун йўл бўйи жонга тегиб келди-да. Агар Тамара бўлмаганида Левон Москвага сираям келмаган бўларди.

Левон Хачатурян Тбилисида туғилиб ўсган. Етуклик аттестати олганига ярим йил бўлди. Бироқ Политехника институтига киролмади, конкурсдан ўтолмади. Бир бал етмади. Физикадан эмас, математикадан эмас, келиб-келиб адабиётдан. Шуниси алам қилади-да!

Ҳа, майли, ишга кираман, кечки бўлимга имтиҳон топшираман, балки кейинчалик кундузгига ҳам ўтиб оларман, деб ўзига тасалли берарди.

— Йўқ, ҳечам-да,— деди онаси,— мен сени ўн йил ўқитдим, слесарь бўласан деб ўқитганим йўқ. Ҳозирча отанг икковимизнинг топганимиз еб-ичишимизга етади. Тайёрлангин, бошқа ҳеч нимани ўйламагин.

Левон тайёрланди. У кунни соат минутгача тақсимлаб қўйганди: саккиз яримда туради, нонушта қилади, кейин кечгача дарс тайёрлаш...

Ярим йил ичида у жуда кўп китоб ўқиди. Келгуси йил, албатта, ўқишга киришига кўзи етади. Лекин Жорж айтганидек, яна худо билади, хуллас, Левон Хачатуряннинг бир маромдаги ҳаёти бирданига ўзгариб кетди.

Ўша куни кечқурун Левон Руставели, проспектидаги минерал сувлар магазинига кирди-да, мрамор пештахта олдида Тамарани кўриб қолди.

Гапнинг тўғриси, Левон Хачатурян илгари бунақа соҳибжамол қизни ҳеч қачон учратмаган эди. У ошиқчи беқарор бўлиб қолди.

Ўн етти ёш! Шу палла бир кўришда севиб қолиш ҳеч гапмас. Левон Тамарадан кўзини узолмасди, қиз ҳам унга кўз қирини ташлайди, стакандаги сувини секин ичиб тугатди-да, кейин Левонга бир табасум қилди-ю, чиқиб кетди.

Бир ҳафтадан кейин Левон уни яна учратди: Тамара шаҳардаги хиёбоннинг панжараси олдида дугонаси билан гаплашиб турарди. У тўхтади.

— Хўш, Жанна, келишдик-а. Роппа-роса соат еттида опера олдида учрашамиз. Кечикма зинҳор. Қутамиз,— деган сўзлар Левонининг қулоғига чалинди.

У етти бўлмасданоқ опера театрининг олдида етиб борди, тош устунлар панасига ўтиб, уларнинг келишини кутди.

Театр олдида таксилар кетма-кет келиб турарди, ясан-тусан кийинган одамларнинг кети узилмасди... Мана у Тамарани кўриб қолди. У кўкранг пальтода бўлиб, ёнида икки йигит ҳам бор эди, улар ҳам бир хил пальто кийган, бошларида ҳам бир хил соябонли қолпоқ. Учалови ҳам Левоннинг олдида келиб тўхташди. Левон хижолат тортиб, ўзини сал четга тортди. Уларнинг хахолаб кулишганини эшитиб, орқасига ўгирилиб қаради.

Йигитлар масхаромуз кулимсираб, Левонни зимдан кузатишарди. Улардан биттаси Тамарага нимадир деди, яна кулги кўтарилди.

Левон улар калака қилишаётганини, ўзининг хижолатомуз туришидан кулишаётганини тушунди. Левон ҳали уларни танимасди, кетмоқчи бўлганди Жорж уни тўхтатди.

— Дўстим! Бирпас бу ёққа қарамайсизми?.. Хоним сўраяптилар.

— Хўш, нима гап?— деб сўради Левон ўзини хотиржам тутишга уриниб.

— Назаримда, сиз биздан хафа бўлдингиз, шекилли. Чакки қиласиз,— деди иккинчи йигит.— Улар сиздан эмас, мендан кулишди.

— Серго, бу жинни Тамарамиз сен билан театрга боргиси йўқ, шуни мана бу йиғитчага тушунтириб қўйгин. Қизимиз сизни таклиф қилмоқчи. Табриклайман...

— Мен билан тушасизми?— деб сўради Тамара кўзларини сузиб.

Левон: «Ҳа, албатта!» деб қичқириб юборишга ҳам тайёр эди, лекин у асл эркак эмасми, вазмин, сиполик билан деди.

— Агар сиз хўп десангиз...

Тамара Левонни қўлтигидан олди — у бундай чиройли қиз билан ҳеч қачон ёнма-ён юрмагани, улар театрга киришди.

...Зангори «Волга» аввал Садовое кольцо, кейин хира ёритилган тор кўчага бурилди-да, ҳашаматли баланд уйнинг ҳовлисига кирди.

— Мана, етиб ҳам келдик,— деди Жорж тантанавор.— Қани тушинглар.

Улар лифтда еттинчи қаватга чиқишди. Эшикни тўлагина, лабини бўяб олган, оқ-сарикдан келган аёл очди. У ола-була халатда бўлиб, қулоғида қизил пластмассали зирак тақиглиқ эди.

— Хуш келибсизлар, қоқиндиқлар! Мен сизларни кеча кутувдим. Қани, қани келинглар, ўтиринглар, ҳозир дастурхон ёзаман.

Левон торгина даҳлизга ҳаммадан кейин кирди. Бу ерга эски диван қўйилган бўлиб, тепасида ойна осиглиқ эди.

— Ҳа, тортинманг, уялманг, ўз уйингиздагидай ўтираверинг,— деди уй бекаси елиб-югураркан.— Исмин Вера. Лақабим Веранда. Ха-ха-ха...

Жорж хонада ўзини эркин тутар, стол юзасини икки томонга очиб кенгайтирарди. Вера лабида «Беламорканал» папириси билан ошхонада колбаса кесарди, улар олиб келишган «Хванчкара» шишаларини очар, катта графинга спирт қуйиб, сув билан аралаштирарди...

Иўлдан чарчаб келишган меҳмонлар уч-тўрт қадаҳ ичганларидан кейин уйқулари келиб қолди.

Левон даҳлиздаги кичкина эски диванда ётиб, кўзи уйқуга кетар-кетмас кимдир унинг елкасидан тортқилади. У кўзларини очди.

Даҳлизда лейтенант унвонли ёшгина милиционер билан оқ фартук тутган фаррош турарди.

— Нима бўлди?— деб сўради Левон уйқу аралаш.— Ўзи нима гап?

— Мен участка инспектори Паршиковман. Илтимос, ҳужжатларингизни кўрсатсангиз.

Левон одеял устидан ёпиниб олган пиджагининг чўнтагидан паспортини олиб, лейтенант Паршиковга узатди.

— Нега энди одамларнинг уйқусини бузасиз-а,— деб жаврарди Вера.— Меҳмон бўлиб келишган. Нима, меҳмон бўлиб ҳам келишмасинми? Бундан ҳам кеч келсангиз бўларди. Устингиздан майорга шикоят қиламан.

— Шовқин қилма,— деб унинг гапини бўлди Жорж.— Сен ноҳақсан, Вера. Лейтенант хизматда, ўз бурчини ўтаяпти, Москва милицияси ҳамма нарсадан бохабар юради, муомаласи ҳам яхши. Майли лейтенантга шу зарур экан, бу ердагиларнинг яхши одамлар эканлигига ўзи ишонч ҳосил қилсин, бунга ҳаққи бор.

Лейтенант Левонга паспортини қайтариб берди.

— Бу қандай помаъқулчилик,— яна жавраб кетди Вера.— Нима, меникига одамлар келмасинми?! Мен уларникида бир ойлаб...

— Келишсин,— деб жавоб берди лейтенант.— Лекин участкамда кимлар тунаб юрганини билишим керак,— у шундай деди-да, Верага ўқрайиб қаради.

— Сизга гражданка Лапина, бундан кейин сал оғирроқ бўлишингизни маслаҳат бераман. Ахир, сиз ҳаммасини тушунасиз-ку. Сиз билан эскидан танишмиз-а.

— Ҳа, жарима сола қолинг?

— Жарима солмайман. Ҳаққим йўқ! Меҳмонларингиз хоҳлайдим, майли, улар сизникида уч кун туришсин, кейин пропискадан ўтишсин.

Левон кеч турди, боши зирқираб оғрир, кўнгли негадир безовталанар эди.

Кейинчалик тергов пайтида ҳаммасини гапириб

берди: эрталаб турсам бировнинг уйида тор диванда ётибман, уйғонганимдан кейин лейтенант Паршиковнинг қизғиш юзини эсладим, кейин яна бир нарса эсимга тушди, ўша куни кечқурун Тамара мени ёнига, дераза олдига чақирди, икковимиз электр нурига фарқ бўлган Москвани томоша қиларканмиз, шу орада Жорж билан Вера «Волга» багажнигидан аллақандай тугин-у, пакетларни олишиб ошхонага тахлаб қўйишди. Улар қиқирлаб кулишиб, шивирлаб гаплашишарди.

Эртасига Левон Халқ ютуқлари Бутуниттифоқ виставкаси яқинидаги «Алтай» меҳмонхонасининг икки кишилик хонасидан жой олди. Тамара билан Жорж аллақандай қариндошлариникига тушишди, уларнинг уйи каттагина экан. Тамара Левон олдига, «Алтай»га келди, у жуда башанг кийинган, чиройли бўлиб кетганди.

— Бу ер жуда яхши-ю, Левон!— деди Тамара ҳайрон бўлиб.

Левон билан бир хонада турган қутб учувчиси Куприянов Иван Андреевич ҳайратини яширолмади деди:

— О, қаллиғинг жуда гўзал-ку, ҳурилиқо-я! Тбилисидаги қизларнинг ҳаммаси шунақа чиройлими? Хуллас, бир сўз билан айтганда малика — Тамаранинг ўзгинаси.

Москвага келишлари биланоқ Жоржнинг ишлари жуда кўпайиб кетди, у куни бўйи таниш-билишлариникига қатнардди. Шунинг учун ҳам Левон Москвада Тамара билан бирга айланишди. Улар Третьяков галереясида, Пушкин музейида бўлишди, «Современник» театрида «Яланғоч қирол» спектаклини кўришди.

Театрдан чиққанларидан кейин, Тамара эртага, дам олиш куни Жоржнинг қариндошиникида дўстлар тўпланишмоқчи, деб қолди.

— Биласанми, азизим, уларга бир ёлғон гапни айтвордим: бугун сенинг туғилган кунинг деб қўйдим.

Улар кулишди-да, кейин ҳа, энди Левон туғилган куни бўлгани учун қирқ сўмга эриши керак, деб қолишди. Нега энди қирқ сўмга, буни Левон тушунтириб беролмасди. Тамара шундай деганидан кейин рози бўлипти-да.

Жоржнинг қариндошлари Аэропорт кўчасидаги кооператив уйда туришарди. Тамара билан Левон ҳаммадан кейин келишди. Қизариб кетган Жорж уларни даҳлизда шошилтирарди:

— Қани, қани, тезроқ бўлинглар. Дўстлар ҳам жуда сараланган. Ҳаммаси ҳам ақли расо йигитлар. Жононлар ҳам бир-биридан кетворган. Ҳа, ҳозир ўзингиз кўрасиз. Қани, қани, тезроқ киринглар... Левон катта хонага ўтиб кетди. Дастурхон атрофидаги шов-шув бир зумга тинди.

Крахмалланган оқ дастурхон ёпилган стол устидаги биллур қадаҳлар товланарди, баланд-баланд вазаларда гуллар, анвои ичимликлар солинган шишалар, шиша жуда кўп. Афтидан, у харажат учун Тамарага берган қирқ сўм ёнига Жорж ҳам ёнидан яна камида шунча қўшганга ўхшайди.

— Танишинглар,— деди Жорж тантанали бир оҳангда.— Менинг яқин дўстларим. Тамарани танийсизлар. Бу оғайнимиз шу бугунги ўтиришнинг гуноҳкори: Левон Хачатурян — композиторнинг жияни.

Левон бундай таништиришдан аввалига бир оз довдираб қолди, мен ҳечам жияни эмасман деб эътироз билдирмоқчи бўлиб турувди, замша камзул кийган, галстуги ҳафсала билан бойланган новча йигит олдига чопиб келди-да, унинг қўлини қиса бошлади.

— Мишель,— деб таништирди у ўзини.— Мен музикачиман. Машҳур тоғангизнинг мухлисиман.

Левон Жоржга қараган эди, у кўзини қисиб қўйдди, кейин Левоннинг елкасига қўлини ташлаб, Веранинг олдига бошлаб келди.

Вера жуда башанг кийиниб олган. Эгнида кумушсимон парча кўйлак, оёғида ярақлаган кумушранг туфли.

Мишель Тамаранинг атрофида гирдикапалак бўлаверди.

Кейин Левонни йигирма, йигирма икки ёшлар чамасидаги, серҳаракат, баланд бўйли Валя Жаз исмли қиз билан таништиришди.

Валя Жаз оғзида ҳамма музика асбобларига тақлид қила оларди, шунинг учун унга Жаз деб лақаб қўйишган бўлса керак.

— Сиз тоғангизга ўхшайсиз. Ду-ду-ду-тра-тра-

тра. Ҳойнаҳой, сиз ҳам музикачидирсиз?— деб сўраб қолди Валя.

Тамара Левоннинг ўнг ёнида ўтирарди: чап томонида замша камзулли Мишель, у ҳадеб Верага хушомадгўйлик қиларди.

Қарта ўйнашни ким биринчи бўлиб таклиф қилгани Левоннинг эсида йўқ. Тамара эди, шекилли.

Стол устидаги ифлос идишлар-у, шишаларни бирпасда йиғиштириб олишди. Шам ёқинди. Қарта ўйнайдиганлар стол атрофига ўтиришди, ишқибозлар эса уларнинг ёнларидан жой олишди.

Тамара Левоннинг орқасида, қўлини унинг елкасига қўйганича турарди. Левон ўйин ҳақида эмас, кўпроқ Тамаранинг дилбарлиги ҳақидагина ўйларди.

Бир соат ўтар-ўтмас Левон бор пулини — меҳмонхонага тўлайдиган пулини ҳам, қайтишга, билетга ажратиб қўйган пулини ҳам, ҳаммасини охириги сўмигача қолдирмай бой бериб қўйди.

Яна бир соатдан кейин, онаси пальто оласан деб берган, ён чўнтагидаги пулдан ўттиз сўмни ташлагандан кейингина у қўрқиб кетди.

Шу заҳоти Тамара қулоғига шивирлади:

— Ташвиш қилма, Левончик, ҳозир карта яхши келди. Ҳаммасига қўй.

У қўйди.

Левон меҳмонхонага пиёда қайтиб келди. Таксига пули йўқ эди, троллейбус ва автобуслар аллақачон ётиб қолганди.

У уйғонганда Иван Андреевич Куприянов соқолини олиб бўлиб, шаҳарга тушиб кетганди. Хонани «Красний мак» атрининг ҳиди тутиб кетганди.

Левон кўзларини катта очиб, шипга тикилганича қимир этмай ётарди, миясига ҳеч бир фикр келмас, худди ёш боладай хўнграб йиглаб юборгиси келарди.

У шу алфозда ярим соатми, балки бир соатча ётди. Бундан кейин содир бўлган воқеалар гўё тушидагидек унинг ихтиёридан ташқари, ўз-ўзидан юз бергандек эди. У терговчига ҳеч нимани тушунтириб беролмади.

Иван Андреевичнинг каравоти остида қора чамадон турарди. Никелланган иккита қулфли оддий чамадон эди. У бекилмаган, қопқоғи сал кўтариб қўйилганди.

Левон бундай қаради-ю, чамадондаги пулларга кўзи тушди. Қизил ўн сўмликлар. Пуллар учувчилар киядиган кўк пиджак устидаги ҳамёнга пала-партишлик билан тиқиб қўйилганди.

Левонни Внуково аэропортида ушлашди, унинг қўлида Тбилисигача олинган билет. Самолёт бир ярим соатдан кейин учарди. Левоннинг қўлида яхшилаб ўралган тугун. Милиция хонасида тугунни очиб, кўришди-да, протоколга шундай деб ёзиб қўйишди: гражданин Левон Хачатурян «Хотинлар паль-

тоси билан қўлга тушган. Янги пальто, ЦУМдан 142 сўм 50 тийин деб ёзилган чек ҳам бор». Пальтони онасига олганди. Левонни ушлаш жудаям осон бўлди: у меҳмонхонадан кета туриб, администратордан паспортини олишни унутганди.

У МУР йўлагидаги ёғоч диванда ўтираркан, нега мени шу вақтгача чақирмаяпти деб ҳайрон бўларди. У негадир, мени олиб келишлари биланоқ дарров сўроқ қилишади, деб ишонганди.

Бунинг ўрнига ёруғ, узун йўлакдан, унинг ёнидан гражданча ва милиция формаси кийган одамлар бирин-кетин ўтиб туришарди, негадир унга асабийлашмай, хотиржам қарашарди, баъзилари эса парво ҳам қилмасди. Шунчаки ўтиб кетишаверарди.

Эшик очилди-да, кулранг костюм кийган киши: — Хачатурян, киринг,— деди.

Левон деразаси Петровка кўчасига қараган кичкина бир хонага кирди. Ҳамма нарса одатдагидай — деворлари мой бўёқ билан бўялган, учта идора столи, телефон. Левон суянчиғи тик қаттиқ стулга ўтирди. Чунки кулранг костюмдаги киши «ўтир», деб таклиф қилганди.

— Хўш, Хачатурян?— деб гап бошлади Симаков, кулранг костюмдаги кишини шундай деб аташарди.— Кел, бир юракдан гаплашайлик.

Левон қошларини кўтарди-ю, лекин ҳеч нима деёлмай бошини қуйи солди. Ахир у нима ҳам дея оларди?

— Менга қара, Левон, сенинг ҳақингда баъзи бир нарсаларни биламан. Сен нега ўғрилиқ қилганинга сира тушунолмамаяпман... Уйлаб-уйлаб ўйимга етолмаяпман.

Левон бир чўчиб тушди. Левонни чўчитган нарса, қаршисидаги кишининг синчковлиги ҳам эмас, милиция ходимлари менинг ҳаққимда нималарни биларкин деб қизиққани ҳам эмасди. Балки, бу чўчиш — қўрқув аломатидир. Ёки номуси келиб хижолат бўлаётгандир, онасига ачинаётгандир? Бу гапларни онаси эшитса ҳоли нима кечаркин? Аҳволим нима бўларкин? Тамарага нима бўлади?

Левон ич этини еб бораётганини Симаков сезиб турарди. Кабинетнинг ичи жимжит бўлгани учун Петровкадан ўтаётган машиналарнинг шовқини қулоққа чалинарди.

Левоннинг кўзларида ёш милтиллади. Йўқ, уларга ҳеч нима демайди. Бари бир, улар ҳеч нимани тушунишмайди!

— Уялаяпсанми?

— Сиз билан, милиционер билан гаплашиб ўтирганимдан хижолатдаман.

Симаков пастки лабини тишлади.

— Мана кўрдингми, Хачатурян,— деди у секин.— Сен ҳозир фақат мени эмас, бутун милицияни хафа қилдинг. Ахир, биз сени деб қаттиқ курашамиз, чи-накамига жанг қиламиз-ку.

Симаков сигарета олиб тутатди-да, оғзидан ҳалқа-ҳалқа тутун чиқарди.

— Левон, сен бизга бу ўғрилик ҳақида гапириб берасанми, ё йўқми, гап бунда эмас. Сен бундан кейинги ҳаётингни ўйла. Бир марта алдасанг, кейин ўзингни ўнглаб олишинг мушкул бўлади, ҳаммаси чаппасига кетади.

— Мен алдаётганим йўқ...

Левон бошини қуйи солганича Симаковнинг гапларини диққат билан тингларди.

— Сен бу ерда мени алдамайсан, биз бир учрашдик, яна ажралишамиз,— деб гапида давом этди Виктор Алексеевич.— Ўз онангни, ўзингни, ўз келажакингни алдаган бўласан — мана шуниси ёмон. Ўзинг биласан. Тушунгин ахир, мени ўғриликнинг ўзи қизиқтираётгани йўқ. Бунинг ҳаммаси равшан. Яхшиси, менга нега ўғрилик қилганингни гапириб бергин.

Левон Симаковнинг гапларидан аччиқ ҳақиқатни ҳис қилиб турарди. Қаттиқ ҳаяжонланганлигидан кафтлари терлаб кетганди, у билдирмасдан тиззаларига артишга ҳаракат қиларди. Унинг жудаям чеккиси келди-ю, лекин сигара сўрашни ўзига эп кўрмади.

— Ўғрилик қилганинг тўла фош қилинган. Мана кўргин. Ёнингда қолган мана шу ўн сўмликда жабрланувчи дўстинг — ўша учувчи телефон номерини ёзиб қўйган экан. Қўлида қоғози бўлмагани учун ҳам шу пулга ёзиб қўя қолган... Шундай экан, Левон сени суд қилишади. Лекин сен бир нарсани унутма. Жиноятчининг жиноятчидан фарқи бор. Баъзилар ўз хатоларини тушунишади, бошқалари эса виждонсиз-

ларча ёлгон гапиради, шу билан қутулиб кетаман деб ўйлайди.

Левон, охири сигарета сўрашга журъат этди.

Энди у тез-тез гапира бошлади, гўё унинг гапини охиригача эшитмай қолишларидан қўрқаётгандай эди, кўнглидаги бор гапини айтиб қолишга шошилди. Кунни кеча ўғрилик қилиш унинг хаёлида ҳам йўқ эди. Ҳаммаси сира кутилмаганда, тўсатдан рўй берди... Онасига ачинади, Тамарага ҳам ачинади.

— Сен у қизни ёқтирасанми?

— Унинг қандай яхши қиз эканлигини билсангиз эди. У ўша улфатдагиларнинг биттасига ҳам ўхшамайди. Сиздан ўтиниб сўрайман: уни чақиртирманг. Мабодо чақиртиргудай бўлсангиз, унга ҳаммасини тушунтиринг. У тушунадиган қиз...

— Тушунишига ишончинг комилми?

— Албатта.

Симаков Левонга диққат билан тикилди.

— Бир соат аввал у билан суҳбатлашгандим.

— Хўш, нима деди?— деб сўради Левон тоқатсизланиб.

— Ҳа, йигит ўзингни қўлга ол, бўшашма, ҳаётда ҳар қанақа иш ҳам бўлади. Ҳаёт ҳаммага ҳам сабоқ беради. Сенинг Тамаранг, уни кўрарга кўзим йўқ, бунақа қисавур билан ишим йўқ энди,— деди.

— Бу Жоржнинг иши,— деб бақирди Левон,— унга шундай дегин деб ўргатган!

— Ҳа, ҳа, мана шунақа жоржлар, мишеллар, вералар, верандалар... Хафа бўлма, у қиз бунчалик куйинишингга арзимади.

— Сиз уни билмайсиз!

— Йўқ, сен уни билмас экансан. Мен дилингни оғритмоқчи эмасман. У қўшни хонада сўроқ бераяпти. Кўришни хоҳлайсанми?

Тамара бошини баланд кўтариб, бирма-бир қадам ташлаб кириб келди. У ҳатто Левонга қарамади ҳам.

— Ҳа, мен шу нусхани танирдим. Уни туппа-тузук оиладан деб ўйловдим, институтга ўқишга кир-япман деганди. Ўзи бўлса ўғри экан.

— Тамара...

— Мен энди сизга Тамара эмасман.— У Симаковга ўгирилди-да, сўради:— Мен кетсам бўладими? Уни кўришни хоҳламайман. Мендан нимани илтимос

қилишган бўлса, ҳаммасини гапириб бердим, у ҳақда билганларимни, фикрларимни ҳатто ёзиб ҳам бердим.

— Ҳа майли, у билан гаплашадиган гапингиз бўлмаса, кетишингиз мумкин.

Левон йиғладими? Йўқ, унинг кўзлари қуруқ эди, у жиддий ва саховатли одам — Симаков нима деркин деб ундан кўз узмай кутиб турарди. Жиноят қидирув бўлимининг тажрибали ходими, қанчадан-қанча мураккаб ишларнинг чигилини ечган Симаков қўлида серқирра қаламни айлантириб ўйнарган:

— Левон, дўст танлашни ҳам ўрганиш керак,— деди.

* * *

Бу воқеани МУР ходими подполковник Виктор Алексеевич Симаков гапириб берганди.

У жиноят қидирув бўлимида чорак аср ишлаб ёмонлик, ёвузлик аслида инсон табиатига ёт нарсалигига ишонч ҳосил қилган. Бу йиллар давомида у дуч келган жиноятчиларда инсонийликни, олижаноб фазилатларни камдан-кам кўрган дейиш мумкин. Одатда улар қўпол, худбин, ичи қора одамлар бўлган. Лекин шунга қарамай, Виктор Алексеевич ҳар бир жиноятчида даставвал инсонни кўрган. Шунинг учун ҳам Левон Хачатурян унинг учун шунчаки оддий ўғри эмасди. У бу ёш йигитни ўғирлик қилишга нима мажбур этганини билиш ниятида ҳамма нарсаларни ипидан игнасиғача ўрганди.

Йигитчани бу йўлга ким бошладийкин деб, ўйла-ниб қолди. Расмий равишда айбсиз деб топилган ўша одамлар эмасмикин? Гувоҳлик берганларнинг ўзи эмасмикин?

Левон Тамара учун бирпасда «кисавур»га айланди қолди, Жорж учун эса — «ярамас одатлар чиқара бошлаган жўжа»га айланди. Жиноят қидирув бўлими ходими ишнинг барча яхши-ёмон томонларини адолат тарозисида тортиб кўриб, тўғри ҳукм чиқариш йўлини қидиради, чунки бир инсон тақдири унинг шу ҳукмига боғлиқдир.

Жиноятларни баҳолаш учун ягона андаза йўқ. Тюрага бир қолип билан ёндашсан, Левонга бошқача мезон керак. Бу ерда гап жиноятларнинг ҳар

хил бўлишида ҳам эмас. Бу фақат жиноятчиларнинг характерида бўлмай, балки жиноятчиларнинг ўзида ҳам, уларнинг ҳаёт ва тақдирларида ҳам кўринади. Буларни Симаков ҳам ҳисобга олади. Унинг тажрибаси шуни кўрсатадики, олдидаги бу инсон, адашиб қоқилган, беозор бола, ашаддий меҳмонхона ўғриси эмас.

Суд ҳам бунини ҳисобга олди, жазони тайинлашда гуноҳни енгиллаштирувчи шарт-шароитларни ҳисобга олиш ҳақидаги моддани қўллаб ҳукм чиқарди.

ХОТИМА ЎРНИДА

Шу китобда ёзилган ҳамма гапни купедаги ҳамроҳимга ҳикоя қилиб беришим мумкин эди. Лекин, бунинг ҳеч қандай фойдаси йўқ деб ўйладим. Жиноятчиликка қарши кураш мен учун бутун ҳаётим шiori бўлган бўлса — унинг учун бу нарса шахсий фароғатини, ўз тинчини кўзловчи программадир.

У жиноятнинг сабабларини билмасдан, унинг илдишларини тугатмай туриб кураш олиб бориш мумкин эмаслигини тушунмасди: илдизи ўлмасе шумғия униб чиқаверади-ку. Жиноятчиликка қарши кураш фақат ҳуқуқшунослар иши деб қарамасдан, балки ҳозирги кунимизнинг асосий одоб-ахлоқ масаласи деб қарамоқ лозим. Масалани шу тахлитда қўйиш самаралироқ бўлади. Узининг тор, бачкана манфаати нуқтаи назаридан қарайдиганларгина жиноятчиликка курашда фақат қамаш усулидан фойдаланишни таклиф қиладилар.

Ушанда, мен купедаги қайсар ҳамроҳим билан бирга кетаётганимда бизни шошилиш равишида жуда оғир бир жиноятни фош қилиш учун Ўралга чақириб қолишган эди. Бутун бир оиланинг ҳамма аъзолари ўлдирилган эди. Ҳаёт тажрибамиздан кўпни кўрган биздек одамларни ҳам даҳшатга солган эди бу шафқатсизларча қилинган жиноят. Жиноят тезда фош қилинди.

Мен йигирма олти ёшли, бақувват, қўллари узун залварли бир йигитни, Герман Патрушевни қўлга олишга муваффақ бўлдим.

Биз Патрушевда қурол борлигини билардик.

Биз қор босган кўчадаги бир қаватли ёғоч бино олдига келдик-да, ўзимизга керак бўлган уй эшиги олдида тўхтадик.

Эшик кулранг мато билан қопланган эди. Хира лампочка эшикнинг эски мис дастасини ва почта яшигини ёритиб турарди; яшик устига уйга келадиган «Здоровье», «Уральский рабочий», «Пионер»... газета ва журналларнинг номлари ёзиб қўйилганди.

Уй ичидан ёш боланинг овози, катта одамнинг кулгиси эшитиларди: отаси ўғлини ўйнатаётганди.

Эшик омонат эканми ё бекик бўлмагани учунми, елкам тегиши биланоқ очилиб кетди.

Мен ошхонага кириб қолдим. Майор Кривенко билан подполковник Барабаш кетма-кет кириб келишди.

Кўк майкали киши плита олдида турарди. Отасига жудаям ўхшаб кетадиган чамаси уч яшар бола оёқ остида ўралашиб юрарди.

Патрушев сесканиб тушди-ю, плита томонга шартта ўгирилди.

Плита устида сирланган катта чойнак қайнаб турарди. Камида уч литр сув кетар. У чойнакни даст кўтарди.

Қайнаб турган чойнак Патрушев қўлида даҳшатли қуролга айланиши мумкин эди-ю, лекин сал имиллаб қолгач, чойнак уйнинг бурчагига бориб тушди. Жиноят қидирув бўлимида курашнинг баъзи тур усулларини ўргатишганди. Ҳаётда эса тажриба орттирасан. Ҳозирги вазиятнинг бир мушкуллиги бор эди: қайнаб турган сув болага зиён етказмайдиган қилиб чойнакни уриб тушириш зарур эди. Ҳа, айтмоқчи ўз жонини қутқариб қолиш пайига тушган Патрушев уч яшар ўғлини хаёлига ҳам келтирмади.

Бошқа ходимлар қолган жиноятчиларни — Арнольд Шчекалов билан ака-ука Владимир ва Георгий Коровинларни ўша кечасиёқ қўлга туширишди.

Мен командировкадан қайтаётиб, яқингинадаги ҳамроҳим билан бўлган суҳбатни бенхтиёр эсладим. Учрашганимиздан буён кўп вақт ўтмаган бўлса-да, менга орадан бир умр ўтгандай бўлиб туюлди. Мана шу бир неча оғир кун ичида мен яна жиноятчиларга рўбарў бўлдим. Лекин бу аҳвол тажрибамда биринчи бор бўлмаса-да, бари бир, инсон қиёфасини йўқотган газандалар билан учрашув қалбимдаги қаҳру ғазаб ўтларини ловиллатиб юборди. Мен ё иродасизлиги, ё бузуқлиги ва ёки ўта ваҳшийлиги оқибатида бировнинг ҳаётига тажовуз қилиши мум-

кин бўлган ғайритабiiй, бемаза ҳаётiiй вазиятлар ҳақида ҳадеб ўйлайвердим.

Шу тўрт жинойтчининг ҳаммаси яқингинада қамоқдан қайтиб келган эди. Ҳаммасиям узоқ муддатли қамоқ жазосини олганди. Ака-ука Коровинлар билан Патрушевларнинг ҳар бири — ўн йилдан, Арнольд Шчекалов эса — олти йил ўтириб келишганди.

Нима учун жазо муддатини эндигина ўтаб келишган бу газандалар янги жинойтга шунчалар пухталик билан ҳамма икир-чикирларни ҳисобга олиб тайёрланишган экан? Бошқалар билмасалар ҳам турмадан, қонун олдида жавобгарликдан шулар кўпроқ қўрқишлари керак эди-ку. Улар қонуннинг бешафқатлигини билиб олишганди-ку. Купедаги ҳамроҳим билан кўпгина соддадиллар таъкидлаган жазодан қўрқиш ҳисси манави газандаларни ҳам тўхтатиб қололмапти-ку.

Агар қўрқувнинг ўзи энг таъсирли чора бўлганида, бизда умуман қайта-қайта жинойт қилувчилар қолмаган бўларди. Мен тўла масъулият билан айта оламанки, жазодан қўрқмайдиган, суд ҳукмини тинчгина эшитадиган биронта ҳам жинойтчи бўлмайди.

Жинойтчи қўлга тушиб, айби фош қилинган, сўроқ бошланиши биланоқ — биринчидан, одатдагидай эътибор қилсанг, бу қаҳрамоннинг энди кўзларидаги аянчли қўрқувни яширолмаслигини пайқайсан. Энди нима бўлади? Қилган жинойти учун қандай жазо кутаяпти? Унинг юзига қараб, шу саволларни уқиб олиш мумкин. Ҳа, ҳатто энг ашаддий қонунбузар ҳам ўзининг кейинги тақдирига, қанча муддатга озодликдан маҳрум бўлишга бефарқ қарайди, деб ўйлаш кулгили бўлур эди. Лекин, ҳамма гап шундаки, қўрқув ҳеч қачон тарбияловчи ҳиссиёт бўлмаган ва бўла олмайди ҳам.

Қўрқувга жуда ортиқча баҳо бериш ярамайди. Қўрқув туфайлигина барқарор бўлувчи ахлоққа катта умид боғлаш ҳам керак эмас. Инсоннинг маънавий кучига ишониш керак, уни қилаётган ҳар бир ишига шахсий жавобгар эканлигини ёшлигиданоқ уқатириб боравериш керак. Қўрқоқликка эмас, балки қабоҳатдан, зўравонликдан, шафқатсизликдан қўрқмасликка ўргатиш лозим.

Агар йигит дунёга қадам қўйганда шахсий жа-

вобгарликни ҳис қила билса, ўзининг қилмишларини яхши ўйлаб қилолса, уларни таҳлил эта билса, баҳолай оlsa, атрофидагиларга зарар келтириш-келтирмаслигини тушунса, унинг хулқ-атворига ҳеч қандай «оғир шарт-шароитлар» хавф туғдира олмайди. Дунёда тақдир тақозоси билан «пешанаси шўр» бўлган инсонлар озми? Хўп нима бўпти? Улар ахир, ўзларини ўнглаб олиш учун қонунни бузиш йўлига кирмайдилар-ку. Бундай қилиш уларнинг калласиг ҳам келмайди-ку.

Агар инсон фақат қўрққани учун бошқаларга ёмонлик қилмаса, бунда бошқа вазият пайдо бўлади. Шунда юз берган вазиятни, қўрқув таҳдид қилмай дигандек кўринган ҳолатни чамалаб кўриш керак; бирданига ҳамма тўсиқлар қулайди. Ахир одатда ҳамма жиноятчилар, жиноят қила туриб, сувдан қуруқ чиқамиз деб ишонишади, бари бир қўлга олиб жазомизни беришолмайди-ку, деб чучварани хом санаб юришади.

Мени тўғри тушунинглар. Шафқатсизлик ва профилактика воситаси, на жиноятчини жазолаш усули бўла олмайди. Агар суд жиноятчини энг оғир жазога ҳукм қилса, — Патрушевлар билан уларнинг ёрдамчиларига шундай ҳукм чиқарилган эди — бу шафқатсизлик эмас. Бу жазо аниқ ўлчов билан берилган, ёвузликлари учун қилмишларига яраша берилган одил ҳукм оқибати эди. Бу — шахсий жавобгарлик принципини муҳаққақ сақлашнинг айнан ўзи, лекин бу иш мажбурий тартибда амалга оширилди. Жуда ҳам «заптига олиб юборипти-ку» деган гаплар бу жазога мутлақо алоқадор эмас.

* * *

Эҳтимол, баъзи китобхонлар бу рисоладан шовшувга сабаб бўлган ҳайратомуз жиний ишлар тафсилотларини, чигал воқеалар баёнини кутишган бўлишса керак. Шу жиҳатдан уларнинг ҳафсалаларини пир қилган бўлсам, мени кечирсинлар. Олди-қочди асарларни кўп ўқийдиган китобхонлар орасида кенг тарқалган тасаввурга кўра айғоқчи — фожиали воқеа содир бўлиши биланоқ излашга тушувчи, айбловчи далилларни диққат билан изловчи, ашёю далилларни усталик билан топиб, тўплаб борувчи, «машъум шарт-шароитлар» туфайли вужудга келган

қат-қат чигалларни моҳирона еча олувчи кишидир. Аслида эса ҳозирги совет жиноят қидирув органлари ходимларининг кундалик иши анчагина одми бўлиб, ниҳоятда мароқли ва кескин тўқнашувларга бойдир. Лекин бу кескин тўқнашувлар юзаки эмас, балки чуқур ички маънога эга бўлиб, оддий олди-қочди асарларни севувчи китобхонларни ғоят маҳлиё қилиб қўядиган «антиқа воқеалар» қатлами унинг ич-ичига сингиб кетган бўлади.

Хўш, бу кескинлик нимадан иборат?

Қисқача таърифлайдиган бўлсак, бу кескинлик ҳақиқат тантанаси учун, ахлоқий фазилатлар тантанаси учун кураш демакдир. Мен бунда ҳодиса ҳақиқатинигина эмас, айти чоғда инсон ички дунёси ҳақиқатини ҳам кўзда тутмоқдаман. Фикримни китобхонларга яхшироқ тушунтириш учун яна бир воқеани сўзлаб бераман...

Еш криминалист гўшт комбинатидаги катта ўғриликни фош қилиш учун иш олиб бораркан йигирма йилча бурун шаҳарча аҳолисини даҳшатга солган, бир софдил кишининг ўлимига оид ғалати шарт-шароитлар билан қизиқиб қолди. Бу шарт-шароитларга алоқадор бўлган кишилар барҳаёт бўлиб, қариб қолишган, афтидан кўп нарсани унутиб юборишган. Аввалига Андрюс Шукиснинг кураши романтик хаёлий бир нарса, ҳатто ҳаваскорлик бўлиб кўринди. Дарҳақиқат, чуқурроқ ўйлаб кўрилса, ашёю далиллар йўқолиб кетган. Ҳодисаларнинг чинакам манзарасини тикловчи энг нозик тафсилотлар эсдан чиқиб кетган, бу ишга тааллуқли янги шарт-шароитлар очилмаганди. Биз эски бир сирга дуч келдик: бу бахтсиз ҳодисами, ўзини ўзи ўлдиришми ёки қасддан қилинган қотилликми? Лекин Андрюс эсдан чиқиб, унут бўлиб кетган нарсаларгагина разм солмасдан, балки атрофдаги кишиларни, уларнинг бугунги ҳаётини, маънавий-ахлоқий дунёсини ва виждонан поклигини ҳам кузатиб борди. Бунинг устига Андрюс ма-на шу виждонни ҳақиқат очилиши йўлида ишлашга мажбур этади. Терговчининг изланишлари эса шу виждоннинг пинҳоний, оламга кўринмас маънавий ишида бир муддат кечикиб қолишига у айбдор эмас-да; ўша эски фожианинг айбдорларидан бири бўлмиш Эвальдас деган чол сўнгги пушаймон талвасасига тушиб ўзини ўзи ўлдириб қўяди...

Мен литвалик кино санъаткорлари яратган «Умр-га яқун ясаб» фильмининг сюжетини қисқача баён қилишга уриндим, холос. Бу фильм инсон виждонининг фожиаси ҳақида, жароҳатлар ҳақида. Бундай жароҳатлар жисмоний жароҳатлардан фарқли ўлароқ энг яхши шифокор — вақт малҳами билан ҳам тузалмайди. Қасддан одам ўлдиришда иштирок этиш инсон қалбининг энг муқаддас торларини ҳам чертиб ўтмай қолмайди, унинг характери тарзида, ҳаётга муносабатда ўчмас из қолдиради.

Ана шу ўзгаришларни — инсон қалбидаги, инсон характери тарзидаги, инсоннинг ҳаётга муносабатидаги янгиликларни изтопар, яъни бизнинг одатдаги терминологиямизга мувофиқ айтганда, жиноят қидирув бўлими ходими пайқаб ола билиши керак.

Ҳамкорларимдан ҳар бири баъзи-баъзида инсон ҳаёти ва фаолиятининг у кутмаган соҳаларида синчковлик билан иш олиб боришга мажбур бўлиб қолади: социалистик мулкни ўғирлаш билан боғлиқ жиноятни фош қилишга оид ишни кўрганда экономистлик қилади, бутун умрини расмлар ёки чинни асбоблар йиғишга бағишлаган кишини ўлдириб кетишини текширганда, коллекционер бўлади... хуллас жиноят қидирув бўлими ходими шугулланмайдиган соҳанинг ўзи йўқ, чунки ҳаётнинг ҳам кўп қиррали жиҳатлари, ҳамма мураккабликлари — ўткир конфликтли ҳолатлар — ишимизга бирор жиҳатдан алоқадор бўлиб чиқади.

БУТУН ҲАЁТ БОРЛИҒИ бизга алоқадор, дея такрор-такрор айтаман. Шу сабабли **ИНСОН БОРЛИҒИ БИЛАН** бизники. Унинг яхшилигиам, ёмонлигиам бизга тан... Воқеа содир бўлиши биланоқ «изга тушиб» қонунбузар билан «рўбарў» бўлганимизда, бизни ашёю далилларгинамас, балки ҳодисанинг психологияси ҳам қизиқтиради. Албатта мен, жиноят қидирув бўлимининг ҳамма ходими ҳам яхши психолог бўлади, демоқчи эмасман. Лекин жиноят қидирув бўлимининг энг яхши ходимлари инсон психологиясини жуда яхши биладилар, шунинг учун ҳам улар яхши ходим саналадилар. Бу нарса ҳодиса ҳақиқатини аниқлаш учунгина эмас, балки ихтиёр-беихтиёр қоқилган инсондаги ҳақиқатнинг тантана қилиши учун ҳам керак...

Топширилган ишга масъулият билан қарайдиган

ҳар бир жиноят қидирув бўлими ходими олдидаги вазифалардан бири инсон учун то қонун обрўси билан жазога ҳукм қилингунча ундаги энг яхши фазилатлар учун курашни бошлаш бўлиб келди, шундай бўлиб қолаверади.

Буларнинг ҳаммасини шунинг учун ёзаяпманки, менимча, адабиётда ва кинода детектив жанрининг гуллаб яшнаши, китобхон ҳамда томошабинларни мароқли олди-қочди воқеалар гирдобига тортиб, маҳлиё қилиб қўйиши натижасида ишимизнинг психологик, ахлоқий томонини тушунтиришда уларнинг фикрини чалғитиб қўяпти.

Мен ўз ҳаётимда ахлоқий-маънавий жиҳатдан мутлақо қашшоқ бўлиб қолган, ниҳоятда бешафқат, ҳатто энг даҳшатли ишни қилиб қўйгандан кейин ҳам қасоснинг муҳаққақлигидан бошқа нарсадан қўрқмайдиган кишиларни кўп кўрдим. Лекин шунга қарамай, инсонга бўлган ишончимни йўқотмадим. Чунки, совет милицияси, жиноят қидирув бўлими ходимлари инсон учун, ҳалол кишилар беҳавотир ухласин учун, ёмонлар «яхши бўлсин» учун оғир, уйқусиз, таҳликали ишларини тинмай олиб бормоқдалар.

Биз қотилларга, ўғриларга, безориларга раҳмшафқат қилавериш керак, деган фикрдан йироқмиз. Бизнинг қонунимиз уларни шафқатсизлик билан жазолайди, шу сабабли биз ҳар бир алоҳида ҳолатда қонун ҳақиқати ғалаба қилиши учун қўлимиздан келганини қилаверамиз. Айни чоғда биз қонунбузарнинг ички, маънавий ҳаётидан кўз юмаймиз, эртами, кечми ўзлари устларидан адолатли ҳукм чиқаришга қодир бўлган виждон азобларига назар солишни ҳам унутмаймиз.

Совет изқувари ким ўзи, деган савол туғилади. Мен бунда бир оз кутилмаган жавоб берган бўлардим: бу фаол, ишчан гуманист, яхшиликнинг ёмонлик устидан тантана қилиши учун олдига қўйилган вазифа доирасида мумкин бўлган ҳамма ишни бажарувчи кишидир.

Мен олаётган хатларда кўпинча: бу гуманизм ёмонликка қарши курашга ҳалал бермасмикин, деган шубҳа изҳор қилинади. Менимча, гуманизм бу курашни янада ёрқинроқ, самаралироқ қилади, чунки гуманизм яхшилик доирасининг яхшилик ла-

герини кенгайтиради, «яхшилик радиацияси»ни кучайтиради, кўпайтиради.

Эскиларнинг раҳмдиллик деган сўзи бор. Афсуски, бу сўзни кўпинча унутиб қўядилар. Менимча, бу сўз қаттиққўллик деган тушунчага эш бўлса керак, чунки ёмонликка нисбатан қаттиққўл бўлган одам, албатта, раҳмдил бўлади. У шунинг учун ҳам раҳмдилки, у инсон ҳаётининг беҳад қадрли эканлигини, инсон шахсининг буюклигини ҳис қилади ва ҳаётимизга ҳеч нима, ҳеч қачон соя солмасин, инсон шахсига асло зиён етказмасин дея кураш олиб боради.

Иқроран айтишим мумкинки, кўпгина ҳамкасб дўстларимнинг жиддийроқ ҳаракатларини талаб қиладиган, жуда мураккаб ишлар ҳақида ҳам гапириб беришим мумкин, лекин катта шов-шувларга сабаб бўлувчи жиноятлар ҳақида гапириб ўтирмадим, чунки улар ҳаётимизда тобора камайиб бормоқда. Энг бу ишлар жиноят қидирув бўлими фаолиятини бегиловчи асосий соҳа бўлмай қолди. Партия ва ҳабиздан жиноятнинг йўлини тўсадиган, унинг олди оладиган ишларни олиб боришни талаб қилмоқда. бу эса жиноят содир бўлишига сабабчи манбаларнинг ўз вақтида фош қилиб, зарарсизлантиришимиз керак, деган сўз. Бизнинг асосий хатти-ҳаракатларимиз, изланишларимиз ана шу вазифани ҳал қилишга қаратилган.

МУНДАРИЖА

«МУР»да бир кеча	10
Бехосдан бўладиган иш йўқ	19
Фавқулудда ҳодиса	26
Из	31
Эски вальс	36
Қинғир ишнинг қийғи...	44
Тарбияси «қийин»	51
Дўст	73
Жиноятнинг «бошланғич мактаби»	88
Адолат маъбудаси ва илҳом парилари	98
Кўпчилик имзо чеккан хатлар	109
«Ҳа» дейишнинг ҳам, «йўқ» дейишнинг ўрни бор	117
Келин	126
Хотима ўрнида	139

На узбекском языке

Владимир Федорович Чванов

СЕНСАЦИЙ НЕ БУДЕТ

Издательство «Ёш гвардия», Ташкент —1978

«Политиздат»нинг 1976 йилги нашридан таржима қилинди.

Редактор Маҳмуд Яҳёев
Рассом Владимир Валиев
Расмлар редактори Қурбон Алиев
Техн. редактор Лариса Буркина
Корректор М. Мирзаев

ИБ № 364

Босмахонага берилди 14/VI—1978 й. Босишга ружсат этилди 4/IX-1978 й. Қоғоз № 1. Формати 84×108¹/₃₂. Босма листи 4,625. Шартли босма листи 7,77. Нашр листи 7,72 Тиражи 45000. Шартнома № 139—77. Баҳоси 50 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент, 700129. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмахонасида босилди. «Правда Востока» кўчаси, 26.
Заказ № 3613.